

BAKİ UNİVERSİTETİNİN
XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК

БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS

OF BAKU UNIVERSITY

ISSN 1609-0586

HUMANİTAR

elmlər seriyası

серия

ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

series of

HUMANITARIAN SCIENCES

№1.2017

Baş redaksiya heyəti:

Məhərrəmov A.M. (baş redaktor), **Kazımsadə A.H.** (baş redaktorun müavini), **Əliyeva İ.N.**, **Allahverdiyev C.E.**, **Bayramov Ə.S.**, **Əliyev İ.Ə.**, **Əfəndiyev V.Ə.**, **Əliyeva R.Ə.**, **Xələfov A.A.**, **Məmmədəliyev V.M.**, **Paşayeva N.A.**, **Quliyeva Ş.T.** (məsul katib).

Seriyanın redaksiya heyəti:

Zeynalov İ.X. (redaktor), **İsmayılov X.İ.** (redaktorun müavini), **Quliyeva S.Z.** (məsul katib), **Əliyeva İ.S.**, **Qurbanov A.İ.**, **Əlizadə Y.M.**, **Rzayev A.Ə.**, **Əzizov E.Z.**, **Hacıyev A.C.**, **Hacıyev S.T.**, **İsmayılov X.İ.**, **Vəliyev Ş.Q.**, **Məmmədov C.Ə.**, **Vəliyev M.T.**, **Rüstəmov R.Ə.**

B.310.30.IV.1999

© «*Bakı Universiteti Nəşriyyatı*», 2017

DİLÇİLİK

UOT 81`373; 001,4

SÖZÜN LEKSİK MƏNASININ MAHIYYƏTİ,
NİTQDƏ TƏZAHÜRÜ VƏ LÜĞƏTLƏRDƏ VERİLMƏSİ

İ.T.MƏMMƏDOV
Bakı Dövlət Universiteti
bsu.edu.az

Sözün mahiyyətinə hopan leksik məna mürəkkəb quruluşa malik olan psixo-lingvistik hadisədir. Kompleks amillərin (lingvistik, psixoloji, məntiqi) müdaxilə bütövlüyü kimi nitq fəaliyyətinə qatılan söz müxtəlif yöndən öyrənilə bilər. Leksik mənanın lingvistikası və onun lüğətlərdə necə əks olunması təcrübəsi məqalənin maraq dairəsindədir.

Acar sözlər: leksik məna, nitq, dil, mətn, lüğət, mənanın tipologiyası

Z.Velmslyev yazırdı ki, leksik mənaya onun daşıyıcısı olan sözə struktur kimi yanaşmaq, artıq onun ayrı-ayrı komponentlərdən təşkil olunduğunu təsdiq etməkdir. Semantik xassəyə malik olmayan fonemlər dil vahidi kimi differensial əlamətlərin yığılı olmağı kimi, sözün leksik mənası da bütün semantik komponentlərin məcmusu demək deyildir, çünki konkret leksik-semantik variantların gerçəkləşməsində semantik əlamətlərin (komponentlərin) hamısı eyni zamanda eyni bir nitq aktında deyil, konkret şəraitdə onlardan yalnız biri seçilərək həlledici mövqeyə çıxır, söz-ışarə müvafiq bir mənanın daşıyıcısı olur. Buna görə də sözün leksik-semantik mənasının mahiyyətinə komponentlərin mexaniki yığılı kimi deyil, komponentlər, əlamətlər sistemi kimi baxmaq lazımdır. Leksik mənanın nitq faktı kimi təzahüründə isə daha geniş və mürəkkəb xüsusiyyətlər, amillər fəal rol oynayır (3, 112). Lakin istər müxtəlif sahələrə daxil olan sözlərin qarşılıqlı münasibətləri, istərsə də dil sisteminin vahidi kimi sözün lingvistik-məntiqi statusu leksik mənanın bir proses kimi təbiətində bilavasitə ciddi mövqeyə malik olsa da, sözün mənası ümumiləşdirməni və ünsiyyətin, semantik məzmunun və təfəkkürün vəhdətindən hasil olur. Mənaya prosessual səciyyəli hadisə kimi yanaşan, ona dinamik birlik kimi baxan Viqotski psixoloji fenomen olaraq onu şey deyil, proses hesab edir, mənaya şeylərin məcmusu, yaxud sistemi kimi deyil, proseslərin dinamik

iyerarxiyası kimi yanaşır.* Mənanın psixoloji statusu barədə deyilən bu mülahizə leksik mənanın linqvistik mahiyyətinə də şamil oluna bilər. Doğrudan da, leksik məna müxtəlif subyektlərin (yaxud subyektlə cəmiyyətin) arasında gerçəklik qazanan, dil-təfəkkür-gerçəklik sferalarını özündə cəmləyən mürəkkəb bir prosesin yekunudur. Lakin eynən dildə olduğu kimi «məna sözün malik olduğu bütün psixoloji əməliyyatların məcmusu deyildir. Məna daha çox müəyyən olan bir anlayışdır – işarəvi əməliyyatın daxili strukturudur, sözlə fikir arasındadır, məna fikirdən sözə gedən yoldur» (1,38). Lüğət tərkibindəki sözlərin hər birinin semantik funksiyasının təzahüründə, eləcə də fikrin ifadəsində və anlaşılmasında sözlər çoxluğunun arasındakı assosiativ əlaqənin də rolu böyükdür. Bu əlaqənin əsasında isə sözün bütövlükdə semantik əlaməti, fonomorfoloji şəkli, eləcə də hər bir sözün dinamik səciyyə daşıyan semlər çoxluğu və onların adlandırıldığı gerçəklik predmetlərinin obyektiv bağlılığı dayanır. Bu kompleks əlamətlərin birgə müdaxiləsi leksik-semantik sistemdə baş verən hər bir dəyişməni tənzimləyir. Həmin əlamətlər bir tərəfdən sözün semantikasının öz orbitindən çıxmaq, tamamilə müstəqil olma imkanını sifira endirir, o biri tərəfdən psixoloji-məntiqi nizam daxilində semantik variantlaşmaya, polisemiya və müxtəlif semantik dəyişmələrə imkan yaradır. Dildə semantik dəyişmə isə ümumən bir qayda olaraq «çox konkret olan təsəvvürlərdən daha yüksək abstrakt təsəvvürlərə doğru inkişaf edir» (2, 57). Eyni şəkildə ilə düzələn konkret məna ifadə edən sözlər (daşlıq, çəmənlik, qumluq, ağaclar) mücərrəd mənələrdən (əminlik, zənginlik, dostluq, kiçiklik, kişilik, sağlamlıq) tarixcə daha qədim olmalıdır.

Öz nəzəriyyəsində dilçilik problemi kimi fikir ayrılıqlarının olması məsələnin son dərəcə mürəkkəbliyi, cəmiyyətlə və hər bir dil daşıyıcısı ilə bağlılığı, universallığı eləcə də milli xüsusiyyətlərə malik olmasındadır. Polisemiya semantik hadisə kimi dünyanın bütün dillərində müşahidə olunur, lakin onun nitq faktı kimi təzahürü hər bir dildə özünəməxsusluq nümayiş etdirir. Buna görə də leksik mənanın ontoloji statusu barədə ayrı-ayrı dilçilik məktəblərinin nümayəndələri müxtəlif, bir-birini inkar edən bəzən də əsaslandırılmayan fikirlər söyləyirlər: 1) antimentalistlər ümumiyyətlə leksik mənanın bir məntiqi-psixoloji kateqoriya kimi varlığını inkar etmir, lakin onu dilçiliyin hüdudlarından kənar hesab edirlər; 2) blumfidçilər leksik mənanı dil işarəsinin işlənmə şəraitinin (semiozisin) komponentləri arasındakı münasibət kimi təqdim edir, başqa sözlə, onlar leksik məna anlayışını müstəqil kateqoriya kimi inkar edirlər; 3) yeni humboltçular isə leksik mənanı məfhumla əvəzləyir, dilçilik kateqoriyası təfəkkür (məntiqi) kateqoriyası ilə eyniləşdirirlər.

---

* Psixologiyada məna anlayışına müxtəlif nəzəri yöndən yanaşmalar vardır: Biheviorizm, neopozitivizm, pragmatizm. Bu nəzəriyələrə görə məna orqanizmin müvafiq sözə, söz stimula verdiyi reaksiyadır. Bir növ müvafiq sözə reaksiya üçün psevdonimdir. Mənanı bu şəkildə yanaşma Vıqotskinin baxışları ilə ziddiyyət təşkil edir.

Sözə onun daşıyıcısı olduğu leksik mənaya aid gətirdiyimiz tam olmayan bu görüşlərlə yanaşı, onu idraki dəyər daşıyan, inikas semantikasına söykənən və konkret dilin sistemində özünəməxsus əlamətlərlə (ölçülərlə) mövcud olan antoloji statuslu kateqoriya kimi qəbul edənlər də vardır. Son yanaşma leksik mənayı məntiqi – təfəkkür kateqoriyası kimi təsdiq etməklə onun linqvistikasını da inkar etmir. İnkara etmir, ona görə ki, sözün semantikasında dil toplumunun sosial-tarixi təcrübəsinin qorunub saxlanılmasında və müxtəlif diaxron-sinxron dövrlərdə nitqin qurulmasında əsas informasiya daşıyıcısı kimi çıxış edir. Maddi aləm, gerçəklik subyekt tərəfindən konkret qavrayışlar, təsəvvürlər əsasında sözün vasitəsilə ideal şəkildə, məfhumlar formasında qavranılır. Dərəkölünmədə leksik-semantik sistemin əsas vahidi kimi sözün ayrıca rolu vardır. Sözün yardımıyla gerçəkliklə subyektin münasibətində birinci pillədən tamamilə seçilən ikinci pillənin (rasional pillə) fəaliyyəti başlayır, predmetin konkret əyani obrazını daha mükəmməl psixoloji əməliyyatlar əvəzləyir. «Alma» şəklini görüb onu əsil alma kimi qavramaq olar, eyni zamanda «alma» sözünü eşidib (yaxud yazı ekvivalentini görüb) ümumiyyətlə alma meyvəsini, yaxud ağacını təsəvvür etmək olar. Birinci halda «almanın obrazı qavrama prosesində perseptiv fəaliyyətdə bilavasitə iştirak edir, ikinci halda isə nitq fəaliyyətindən kənarda qalır, obyekt onun çölündəki – obyekt, söz – işarə əvəz edir. Bütün halda linqvistik kateqoriya kimi sözün semantik strukturu çoxsaylı, çoxqatlı element olaraq konkret işlənmələrdə, nitq zəncirində deyil, dilin leksik-semantik sisteminin ümumi qanunauyğunluqları ilə idarə olunan vahidi kimi müəyyənləşdirməlidir, nitq prosesində təzahür edən əlamətlər, işlənmə, əlaqələnmə imkanları isə qeydə alınmalı və sistemin dəyərləri əsasında təhlil olunmalıdır. Bəzi araşdırıcılar hesab edirlər ki, sözün valentliyi geniş olduqca çoxmənalılıq göstəricisi artır, yəni leksik və sintaktik əlaqələnmədə müşahidə olunan genişlik çoxmənalılığın yaranma şərtidir. Sözlərin sintaktik əlaqələnməsini həlledici amil sayan belə mülahizələrin əksinə olaraq dil faktları sübut edir ki, polisemiyanın hər bir təzahürü dil sistemində, sözün semantik strukturunda mövcud olan potensial (üzə çıxmayan) imkanla idarə olunur, əlaqələnmə imkanı polisemiyanı yaratmır, onu nitq faktına çevirir, sözün semantik tutumu bu və ya digər əlaqələnmə konfigurasiyasını şərtləndirir, əlaqələnmə sözün semantikasındakı semdən (semlərdən) asılı olur, ədəbi dil normasından uzaqlaşmış qeyri-adi əlaqələnmə üslublar sistemində ayrıca yeri olan poetik dil üçün səciyyəvidir: Saç ağartdım, söz yolunda, sevda yolunda. Təsbeh kimi dənələndim qovğa yolunda (M. Araz); Bir ağ üzə üz söykədim, qubarım itdi. Hansı qəlbə qıfıl asdım (gizləmək, qorumaq, özününkü etmək) – açarım itdi (M.Araz); Səhər-səhər qapı döydüm – ürək qapısı. (ürək = daxili aləm). Dedim: «Əhdə vəfalıdan bir dəstə çiçək» (M. Araz); Nə yaxşı ki, yaxşılardan ünvanı dünya. Qum üstündə söz göyərdir (cana gəlmək, bitmək, ağac göyərir) sayalı əllər (M.Araz); Göy guruldayır, yağış yağır, ildırım çaxır. İtən nəgmə, batan (yoxolma semi) nəgmə doğulur (yaranır,

dünyaya gəlir) yenə (M.Araz); Qarabağlı dahilər ölməmişdi öləndə, Öldülər Qarabağın öldüyünü (yox olmaq) biləndə (B.Vahabzadə); İlk, sonun fərqi bil, cavanlıq sirincə (maraqlı, xoşa gələn) nağıl, Qocalıq – dərinçə (mükəmməl, əhatəli) ağıl (B. Vahabzadə);

Psixoloqların sözü leksik-semantik strukturuna münasibətdə söylədikləri mülahizəyə görə, sözlər yaddaşda ayrıca bir vahid kimi deyil, əlamətlər kompleksi kimi yaşayır. Sözdən istifadə etmək zərurəti yarandıqda onu yaddaşdan götürürük, bu və ya digər sözü təşkil edən əlamətləri rekonstruksiya edirik. Buna görə də izahlı lüğətlərdə sözün semantik strukturunu təşkil edən əlamətlər ardıcıl və əhatəli şəkildə lüğət məqaləsində əks olunmalıdır.

Lüğətlərdə həmçinin sözün malik olduğu məna sisteminin təsvirində obyektiv ardıcılığın gözlənilməsinə də ciddi əməl olunmalıdır. Təssüf ki, geniş anlamda Azərbaycan dili sözünün semantik əlamətlərini tam şəkildə əks etdirən, müasir leksikoqrafik ölçülərə uyğun gələn nə lüğətlərimiz, nə də bu sahə üzrə ixtisaslaşmaq arzusunda olan fədakar dilçi – leksikoqrafımız var. Leksikoqraf eynən dərslik müəllifləri kimi öz adından danışmır, cəmiyyətlə fərd arasında vasitəçi kimi çıxış edir, didaktik funksiya yerinə yetirir. Fərd bildiyini dəqiqləşdirmək, yaxud yeni məlumat almaq üçün müxtəlif təyinatlı lüğətlərə üz tutur, sanki lüğətçiliyə sual verib cavab istəyir. Müxtəlif lüğət tipləri arasında milli dilin izahlı lüğəti həm semasioloji araşdırma üçün materialları özündə toplayır, həm də müvafiq dilin (millətin) tarixi-mədəni inkişafının səviyyəsini göstərir. İzahlı lüğətin yaranması yazılı milli ədəbi dilin (ümumən xalq dilinin) müəyyən tarixi inkişaf keçməsindən eləcə də bir çox sosiolinqvisistik şərtlərdən də asılıdır. Mükəmməl izahlı lüğət hazırlamaq üçün milli ədəbi dilin inkişafı o səviyyədə olmalıdır ki, sözlərin məna strukturunun təsviri üçün ifadə vasitələri sistemi yetərinçə olsun. İlk izahlı lüğətlər semantik-qrammatik təsvir yerinə yetirmək üçün iki və üç dilli olmuşdur. Avropa dillərində ilk izahlı lüğətlərdə latın dilində verilmişdir. Əks halda sözün semantik strukturundakı məna ardıcılığının tarixiliyi pozulur və leksik-semantik variantların əsas (baş) məna ilə, eyni zamanda bir-biri arasındakı semantik-qrammatik bağ nəzərə çarpmır. Bir cəhəti də xatırladaq ki, semasiologiyaya həsr olunmuş araşdırmalarda ümumi-nəzəri planda qəbul olunmuş terminoloji sistemə əməl etmək vacibdir: «idarəetmə, bildirmə» rus dilçiliyinin avropa dillərindən kalka yolu ilə aldığı «выражение, выражает» sözünün qarşılığı kimi işlənməlidir. Bu termin işarə ilə məfhum arasındakı münasibət anlayışını (işarə ↔ təfəkkür), «göstərmə, işarəetmə, göstərilmə» termini «обозначение»nin qarşılığı kimi işarə ilə obyekt (denotat) arasındakı münasibəti, «əksetdirmə, inikas» termini «отражение, отображение»nin ekvivalenti kimi məfhumla predmet arasındakı münasibətdən söhbət gedərkən işlədilməlidir: mənanın ifadə etmə funksiyası – işarə – məfhum, mənanın əksetdirmə funksiyası məfhum – predmet, mənanı göstərmə funksiyası işarə – predmet məzmununda anlaşılmalıdır. Bu qısa qeydlərdən, dəqiqləşdirmələrdən sonra Azərbaycan

dilinin izahlı lüğətində bir-iki sözün əsas mənasının dəqiq verilməyən izahına nəzər salaq: **Daş** – 1. Suda əriməyən bərk cisim; **Dam** – 1. Ev, bina, tikinti; **Dayaz** – 1. Suyun dərin olmayan yeri – bu şəkildə verilmiş izahlarda nə sözün mənasının, nə də sözün ifadə etdiyi məfhumun, onun bağlı olduğu predmetin heç bir fərqləndirici əlaməti göstərilmiş, belə çıxır ki, suda əriməyən bütün bərk cisimlər daşdır, ev, tikili bina damdır, suyun dərin olmayan (bəs dərin nə deməkdir) yeri isə dayazdır. Belə izahdan sonra verilən törəmə mənaların, frazeoloji vahidlərin, düzəltmə sözlərin baş mənə ilə bağlılığı, ondan törəməsi aydınlaşmış, mənə variantları bir sözün semantik sisteminin tərkib hissəsi kimi deyil ayrıca müstəqil söz təsiri oyadır.

Lüğətlərdə həm isim, həm də sifət kimi işlənən leksik vahidlər (kasıb, qoca, qoçu, gənc, körpə və s.) bəzən müstəqil sözlər, omonim qoşalıq kimi, bəzənsə bir sözün müxtəlif mənaları kimi verilir. O.S.Axmanova rus dilində də müşahidə olunan konversiya üsulu ilə düzələn belə sözlərə «funksional omonim» deyir. Əslində də qeyd etdiyimiz sözlər arasındakı münasibət xüsusi şəraitdə özünü göstərən transpozisiyadır və semantik dəyişmələrdə özünü göstərən mürəkkəbliyə nəzərə çapmır. Bu və ya digər söz paradigmatik dəyərini, sintaktik mövqeyini dəyişsə də (Bir qoca qapıda dayanıb – Qoca bir kişi qapıda dayanıb), semantik cəhətdən öz mövqeyində qalır.

Dilin lüğət tərkibindəki sözlərin leksikoqrafik təsviri və təqdimi bir sıra leksikoloji problem və anlayışların linqvistik statusunu dəqiq müəyyənləşməsindən asılıdır. Bu münasibətlə obyektiv və subyektiv amillər nəzərə alınmalıdır. Obyektiv amillərin ən mühümü sözün leksik mənasının parametrlərinin leksikoqrafa sistemli təsvir üçün imkan yarada biləcək şəkildə müəyyənləşdirilməsidir. Sözün leksik mənasının özəyi məfhumdur, məfhum sözlər, onların məzmun planı vasitəsilə gerçəkləşir. Öz növbəsində məfhum insanın daim dəyişən, yeniləşən həyat təcrübəsi ilə bağlıdır. Bu bağlılıq məfhumların da sərhədlərində qeyri-müəyyənlik, dəyişkənlik yaradır, dəyişkənlik isə ayrı-ayrı məfhumların müəyyən sferalara qoşulma, daxilolma və müştərək tabeolma münasibətlərilə müəyyənləşir. Qoşulma üç münasibət növünü əhatə edir; 1) növ və cins münasibətində olan məfhumlar; 2) tək və çox (təklilik-çoxluq); 3) hissə və bütöv.

Dildə ayrıca predmeti ifadə edən söz bütün sinfin representantı kimi çıxış edə bilər, növ sinfi daha geniş əhatəli cins sinfinin nümayəndəsi kimi işlədilə bilər.

Müxtəlif lüğətlərdə verilən materialın əhatəliliyini və tamlığını təmin etmək üçün həm şifahi, həm də yazılı ünsiyyətin qurulmasında sözlərdən az rol oynamayan frazeoloji vahidlərin, sözün frazeoloji bağlı mənalarının təqdim olunmasına da fikir verilməlidir. Azərbaycan dilinin frazeologiyasında elə fəal frazemlər vardır ki, onların işlənmə tezliyi sözlərdən əsla geri qalmır. Bundan əlavə dilimizdə elə frazeoloji vahidlər də vardır ki, lüğət tərkibində onların söz ekvivalentləri yoxdur.

Dilçi öz araşdırması üçün lazım olan məlumat və faktları tekstlərdən götürür. Eləcə də dil vahidlərinin semantikasi, o cümlədən sözlərin mənası

ayrı-ayrı mətnlərdə əks olunmalıdır ki, araşdırmaya cəlb olunsun. Sözlərin təbiətən malik olduğu geniş və ümumi məzmun planı konkret şəkildə yalnız müəyyən mətnlər vasitəsilə, başqa sözlərin müdaxiləsilə üzə çıxarıla bilər. Əgər biz bu və ya digər sözün tekstlərdə bütün işlənmə bilmə çoxluğunu qeydə ala bilsək, onun məna strukturu barədə tam təsəvvür əldə edə bilərik. Bu əməliyyat praktik olaraq mümkün olmadığından sözün semantik strukturu barədə ümumiləşdirmə yolu ilə fikir söyləməli oluruq. Deməli, mənanın manifestasiyası, təzahürü sözün işləndiyi kontekstlər çoxluğu nəzərə alınmalıdır, daha doğrusu sözün işlənməsinə linqvistik əsas kimi yanaşmaq lazımdır.

Lakin linqvistik kontekstdə sözün işlənməsindən alınan semantik informasiya dildəki məna ilə məhdudlaşır, denotat, predmet barədə təsəvvür yaratmır. Əgər biz tanış olmadığımız hər hansı bir bitki barədə birləşmə daxilində müəyyən informasiya əlsək, (bitkinin xoş ətri var, bişirəndə dadlı, ləzzətli yemək alınır, su kənarında bitir, uzunömürlüdür...) onun mahiyyəti, görkəmi barədə təsəvvürümüz olmaz (müq. et: anlayışın filoloji və ensiklopedik lüğətlərdə verilməsi).

Sözün mənasının təsviri təkə onun işlənmə səciyyəsinin müəyyənləşməsilə bitmir. Dil vahidlərinin semantikasi araşdırıcının bilavasitə müşahidəsinə gəlmir. Sözün işlənməsində yalnız «semantik mexanizm»in fəaliyyəti gözə dəyir. Bu və ya digər sözün kontekstdə işlənməsi onun dilin sistemindəki mövqeyindən, leksik mənasından asılıdır və bu cəhətlərlə tənzimlənir. Həm də sözün işlənmə potensialı müəyyən sinxron kəsində tam şəkildə aktuallaşmadığından, kontekstlər çoxluğunu, işlənmələri bütöv şəkildə qeydə alıb təsnif etmək mümkün olmur. Dil daşıyıcıları tərəfindən obyektin yeni-yeni xassələri dərk olunduqca onu göstərən sözün də təzə işlənmələri üzə çıxmağa başlayır. Sözün mənasında dəyişmələr (yeni işlənmələr) onun sözdüzəltmə və frazeoloji imkanlarını da genişləndirir (4, 165).

Leksik mənanın təhlilində bu və ya digər sözün tekstlərdə semantik cəhətdən əlaqəyə girdiyi digər sözlərin də həlledici rolu nəzərə alınmalıdır. Mətnlərdə işlənməmiş sözlər arasındakı əlaqə müxtəlif üsullarla gerçəkləşir: söz sırası, aparıcılıq və tabeolma münasibəti, köməkçi sözlər vasitəsilə. Sifət isimlə, zərf fellə birləşmə əmələ gətirdikdə birincilər müvafiq əşyanın və hərəkətin malik olduğu əlaməti ifadə edir, belə birləşmələrdə (sifət+ isim, zərf+fel) təyinlər isimin və felin semantik elementi kimi çıxış edir. Belə birləşmələr əksər halda bütöv bir məfhumu deyil, məfhumun məzmununda müəyyən bir cəhəti qabarıq nəzərə çarpdırır. İsimlə ifadə olunmuş mübtədanın (predmetin) fel vasitəsilə əlaməti ifadə olunmaqla yanaşı, əlaqələnmədə iştirak edən sözlər arasında da müəyyən münasibətlər reallaşır. «Asəf küçənin ortasında dayanmışdır». «Dayanmaq» Asəfin əlamətidir, eyni zamanda «küçədə dayanmaq», «küçənin ortasında dayanmaq». Deməli, sözlərin müxtəlif əlaqələnmələrinin təhlili təkə onların semantik məzmununun üzə çıxması ilə məhdudlaşmır, həm də sözlərin qarşılıqlı surətdə semantik xassələrinə təsiri faktı da müəyyənləşdirilir.

Sözün təkmənalı və çoxmənalı olmasından asılı olaraq onların kontekstə münasibətini iki qrupa bölmək olar: bütün birləşmələrdə həmişə dil sistemindəki mövcud mənasını reallaşdıran sözlər: hərəkət, atom, nəticə, səbəb, internet; nitqdə işlənməsindən asılı olaraq variantlaşan, müəyyən semlər yığımı ilə tənzimlənən, dəyişkən semantik sözlər: ayaq, baş, ağ, qara, dərin. Dilin lüğət tərkibində ikinci qrupa daxil olan sözlər mütləq çoxluq təşkil edir.

Polisemiyada yeni məna həmişə birinci məna ilə hər hansı bir əlaqə ilə bağlanmış olur, onunla aydınlaşdırılır, işarəni səciyyələndirən qanun pozulmur, göstərən həmişə eyni bir göstərilənlə əlaqələndirilir, sadəcə işarənin variantlaşma xassəsi nəzərə çarpır, işarə variantın hüdudundan kənara çıxmır, semantik mərkəz dəyişmir.

Müxtəlif elm sahələrinin (dilçilik, məntiq, psixologiya, semantika və s) maraq dairəsinə daxil olan məna anlayışı da ümumi elmi kateqoriyalar sırasına daxildir. Bu anlayış dar ekstremoloji səciyyə daşımır, buna görə də məna probleminin hərtərəfli açıqlanması üçün müəyyən bir konkret nəzəriyyənin orbitindən kənara çıxıb ona qroseoloji şərh vermək tələb olunur. İnsan zəkasının, mürəkkəb intellektual əməliyyatların müdaxiləsi sayəsində formalaşan və yüksək abstraksiya, ümumiləşmə daşıyıcısı olan leksik-məntiqi məna birbaşa gerçəkliklə, insanın praktik, dərk etmə fəaliyyəti ilə bağlı olub, özünün məxsusi ontologiyasına malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. İ.Məmmədov. Azərbaycan dilinin semantikasi. Bakı: Elm, 2006, 290 s.
2. Выготский Л.С. Мышление и речь. «Избранные психологические исследования». М.: 1956
3. Бодуэн де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию. I т. М.: 1953
4. Леонтьев А.А. Языковой знак как проблема психологии. Материалы к конференции. «Язык как знаковая система осового рода». М.: 1967

СУЩНОСТЬ ЛЕКСИЧЕСКОГО ЗНАЧЕНИЯ СЛОВА, ПРОЯВЛЕНИЕ ЕГО В РЕЧИ И ОТРАЖЕНИЕ В СЛОВАРЯХ

И.Т.МАМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

Лексическое значение, впитавшее в себя сущность слова, является психо-лингвистическим проявлением, которому присуще сложное строение. Слово можно изучать с разных позиций, как вмещающее в себя комплексные факторы (лингвистические, психологические и логические), которые входят в речевую деятельность.

Лингвистика лексического значения и опыт его использования входит в сферу интереса статьи.

Ключевые слова: лексическое значение слова, речь, язык, текст, словарь, типология значения

**THE ESSENCE OF THE LEXICAL MEANING OF THE WORD, ITS
MANIFESTATION IN THE SPEECH AND REFLECTION IN THE DICTIONARIES**

I.T.MAMMADOV

SUMMARY

The lexical meaning, absorbing the essence of the word is a psycho-linguistic expression. Joining the speech activity as a unity of complex factors (linguistic, psychologic, logic), the word can be learnt in diverse positions.

The linguistics of the lexical meaning and the experience of its usage are the focus of the article.

Key words: lexical meaning of the word, speech, language, text, dictionary, typology of the meaning

UOT 81-112.2

MÜASİR DİLÇİLİKDƏ KONSEPT ANLAYIŞINA BAXIŞ

N.Ə.ƏLİYEVƏ

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Rajabova.narmin@gmail.com

Müasir dilçiliyi təhlil edərkən konsept anlayışının müxtəlif cür şərh olunduğunu qeyd etmək lazımdır. Məhz bu səbəbdən konsept anlayışına diqqət yetirmək lazımdır. Bu anlayış müxtəlif elmlərdə istifadə olunur və hər bir elm öz sahəsinə uyğun olaraq onu şərh edir.

Konsept anlayışının tədqiqi orta əsrlərdən başlayır, lakin müasir dövrdə ona müxtəlif təriflər verilir. Məqalədə konseptlə bağlı müxtəlif fikirlər araşdırılır və xüsusilə dilçilikdə onun şərhini diqqətə çatdırılır.

Açar sözlər: koqnitiv, anlayış, dil, hadisə, mücərrəd

Konsept anlayışı bir çox elmlərdə: ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, psixologiya, fəlsəfə, kulturologiya kimi elmlərin əsas anlayışlardan birinə çevrilmişdir, məhz bu səbəbdən bu anlayış hər bir elmdə sahəyə uyğun oalraq öz şərhini tapır. Filoloq, dilçi, koqnitoloqlar, süni intellekt üzrə peşəkarlar bu anlayışı müxtəlif cür şərh edir. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, hələ də bu anlayışın yeganə şərhini mövcud deyil.

Konsept anlayışı orta əsrlərdən diqqət mərkəzində olmuşdur. P.Abelyar, Q.Perretanski, Foma Akvinski və başqaları bu anlayışı şərh etməyə çalışmışlar. Lakin bu anlayışın aktuallaşması XX əsrin sonlarına təsadüf edir. Demək lazımdır ki, indi dövrdə elə bir sahə yoxdur ki, burada konsept anlayışından istifadə olunmasın.

Qeyd etdiyimiz kimi, konsept anlayışı humanitar elmlərin müasir terminidir, onunla orta əsrlərin alimləri məşğul olmuşdur. XII əsrdə Pyer Abelyar belə hesab edirdi ki, təbiət etibarilə səslənən adlar onların adlandırdığı əşyalara daxil edilmir, lakin onlar “qoyma” gücü ilə insanlar tərəfindən əşyalara verilir. Bu “qoyma” Allah tərəfindən insanlara verilir. Bununla belə, adlar P.Abelyarda “əşyalara qavrama alətləri” kimi verilir, təbiət etibarilə o, konsepti insanların bir-biri ilə və Allah ilə ünsiyyəti kontekstində nəzərdən keçirir. P.Abelyarda konsept Mənadır (2, 11). XIV əsrdə nominalistlər və realistlər arasında mübahisə baş verdi. Bu mübahisənin predmeti adlar, ideyalar və əşyalar arasında əlaqə məsələsi idi. Kəskin nöqtəyi-nəzərlər “mülayim nominalizm”in yaran-

masına gətirib çıxardı. “Mülayim nominalizm” də fəlsəfə tarixinə “konseptualizm” kimi daxil olmuşdur.

Orta əsrlərdə fəlsəfədə konseptlər “müəyyən məna funksiyasını” daşıyan “psixoloji təşkil” kimi qavranılır (2, 11). Müasir dövrdə bu anlayış rus filosofu S.A.Askoldov tərəfindən ilk dəfə işlənmişdir. Orta əsrlər nominalistləri kimi S.A.Askoldov konsepti “ümumi cinsliyin fərqi müavini” kimi qəbul edir. Lakin onlardan fərqli olaraq, o, konsepti “ümmilik” kimi götürür. Obyektiv gerçəkliyin ayrı-ayrı “konseptual sahələrinin” öyrənilməsi konsepti real fakt kimi qəbul etməyə imkan yaradır. S.A.Askoldov qeyd edir: “Konsept əqli prosesdə əqli əmələ gəlmədir ki, o, qeyri-müəyyən saylı eyni cinsli əşyaların cəmini əvəz edir” (1,269). S.A.Askoldov tərəfindən göstərilən cəhətlər konseptin vacib səciyyələrindən olaraq qalır.

Konsept sözü latın dilində “conceptus” sözündən götürülmüş, “anlayış” bildirir. Bütün tədqiqatçılar konsept və anlayışın əlaqəsi haqqında danışıq və hər biri bu əlaqəni müxtəlif cür izah edir. “Yeni fəlsəfi lüğət”də konsept sözü “anlayışın məzmunu, konkret-dil formasında ifadəsindən fərqli onun məna doldurucusudur” (7,503). Belə şərhdə konsept anlayışın “daxili forması” kimi nəzərə çarpdırılır. Digər nöqteyi-nəzəri orta əsrlər fəlsəfəsinin tədqiqatçısı S.S.Neretinin şərhlərində görmək olar. P.Abelyarda konsept probleminin tədqiqatı ilə əlaqədar olaraq konseptin anlayışla eyniləşdirilməsindən danışıq. Onların fərqi tədqiqatçı onda görür ki, anlayış obyektivdir və ünsiyyətdən asılı deyil və dil planı ilə uyğundur. Konsept isə subyektivdir, nitqdə meydana gəlir və oxucuya və ya dinləyiciyə müraciətdir. S.S.Neretina yaddaş və təxəyyülü konseptin vacib cəhətləri hesab edir. Konseptin yaradıldığını, onun yaradılmasında subyektin rolunu nəzərə çarpdıraraq filosoflar konsepti obraz və rəmzlə müqayisə edirlər. Təbiidir ki, bu halda konsept məna cəmliliyini özünə daxil edir, belə ki, onlar implisit, potensial olaraq konkret situasiyada açılır. Bu konsepti müəyyən bir universum kimi qəbul etməyə imkan yaradır, belə ki, “bütün mövcudluq: insan, dünya, mədəniyyət – insanın mədəniyyət dünyası meydana gəlmişdir”. Məhz bu səbəbdən konseptin əsas mənasından əlavə, onun filosofların əsərlərində qeyd edilən fakültativ cəhətləri nəzərə almaq lazımdır. Bu “konseptin bir-biri ilə əlaqəsi” və ya “konseptin digər problemlərlə əlaqəsi”dir, bu da konseptlərin bir-biri ilə kəsişməsi və koordinasiya etməsinə imkan yaradır.

Linqvokoqnitoloji tədqiqatlar tipoloji istiqamətə malikdir və mental görüşlərinin ümumi qanunauyğunluqlarının aşkara çıxarılmasında diqqətə alınır. Tendensiyada onlar semasioloji faktora isitqamətlənmişdir, yəni mənadan (konseptdən) dilə (onun verballaşması vasitələri).

Məntiqi yanaşmanın nümayəndələri (V.A.Lukin, L.O.Çernenko və başqaları) konsepti müxtəlif sahələrdən bilikləri sintezləşdirmə bacarığına malik şüur ünsürü, hər hansı bir obraz kimi nəzərdən keçirirlər. L.O.Çernenko konsepti mücərrəd adların ayrı bir növü kimi nəzərdən keçirmir. Müəllifə görə, konsept mücərrəd adların xüsusi növü deyildir, sadəcə olaraq o, xalq tərəfindən

toplanıb saxlanmış bilik və görüşlərin bütün növlərini birləşdirmiş xüsusi bir rakursdan baxışıdır.

Beləliklə, linqvokoqnitoloji yanaşmada konseptin nəzərdən keçirilməsində üç istiqamət önə çəkilir: fəlsəfi, psixoloji və məntiqi. Qeyd etdiyimiz kimi, fəlsəfi istiqamətdə konsept ilkin məna kimi şərh olunur, psixoloji istiqamətdə konsept operativ biliyin və mental kateqoriyanın vahidləri kimi çıxış edir. Məntiqi istiqamətdə konsept müxtəlif sahələrdən bilikləri sintezləşdirməyə qadir şüur ünsürü kimi nəzərdən keçirilir.

L.O.Çerneyko qeyd edir ki, konsept anlayışı özünə daxil edir, lakin onunla məhdudlaşmır, verilən mədəniyyətin daşıyıcılarının bütün çoxobrazlılığı, assosiativ əlaqələri ilə hadisə xarakteri haqqında görüşlərini əks etdirən sözün bütün məzmununu: denotativ və konnotativ mənalarını əhatə edir (15). Q.Q.Slışkinanın fikrinə görə, konsept mədəniyyət, şüur və dilin kompleks öyrənilməsinə yönələn şərti tədqiqat vahididir (11). Bundan başqa, konsept dedikdə, dil daşıyıcılarının milli yaddaşında qavranılmış substrat kimi saxlanılan real və ya ideal dünyanın predmetini əks etdirən kollektiv şüurun hər hansı diskret məzmunlu vahididir.

Y.D.Stepanovun və S.A.Askoldovun təyininə əsaslanaraq, qeyd etmək olar ki, konsept nəinki fərdi şüura, hətta kollektiv estetik təcrübəyə əsaslanan mürəkkəb mental təşkidir.

Konsept mürəkkəb struktura malikdir, o, eynicinsli deyil. O, obraz, assosiasiya, təcrübə, anlayış, dünyagörüşlərin məcmusudur. Bu anlayışı tədqiq edənlər onun “laylı”, “mozaik”, eynicinsli olmayan strukturunu qeyd edirlər. Beləliklə, konseptin müxtəlif şərhələrinə baxmayaraq, tədqiqatçılar fikirlərində yekdillər: konsept insan şüurunda bilik vahidi, şərti mental strukturdur.

“Konsept” termini psixologiyada insanın konkret emosiya və hisslərini, şüurunu müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunur, belə ki, onlar insan fəaliyyətinin məhsulunda, məsələn, qorxu konsepti, eqoizm konsepti və s.-da reallaşır. Psixoloqlar filosoflar kimi konsepti anlayışla əlaqələndirirlər, onda anlayışın məna məzmununu kimi görürlər. Konseptin ümumiləşdirmə bacarığını qeyd edərək, onlar da onun subyektiv təbiətini vacib hesab edirlər, belə ki, real mövcud hadisədən fərqli olaraq konsept “uyğun obyektlərin ümumi xüsusiyyətlərinin əqli göstərişi, daxili, psixoloji representasiya”sıdır. Məşhur amerikalı psixoloqu V.Ceyms 1890-cı ildə yazdığı “Psixologiyanın prinsipləri” əsərində konseptlərin meydana gəlməsini nəzərdən keçirərək belə nəticələrə gəlmişdir: “Hər bir konseptin meydana gəlməsi onunla şərtlənir ki, xarici dünyadan gələn, psixoloji material kütləsi bizim diqqətimiz nəyi isə aşkar edir və şüurda fiksə olunur”. Beləliklə, psixologiya konsept dedikdə şüurda bu sözün tələffüzündə və qavranılmasında yaranan bütün məna və anlayışlar nəzərdə tutur.

Fəlsəfi yanaşmanın nümayəndələri (N.N.Boldrev, V.V.Kolesov və başqaları) konsepti ilkin məna kimi qavrayır. Belə yanaşmada konseptin dildən müstəqilliyi diqqətə alınır. O (konsept), nitq fəaliyyətindən asılı olmayaraq insan şüurunda mövcud olan müəyyən bir məna kimi göstərilir, yəni onun

qavranması dilin iştirakı olmadan da mümkündür.

Psixolinqvistika mövqeyindən konsept milli mədəni şüurda mövcud olan, birinci semiozisi keçən, semantik sahənin invariant mənası kimi dil şəxsiyyətini qavrayan müəyyən məlumat bütövlüyü kimi göstərilir. L.O.Çerneyko konsepti qeştaltdan yaranan ümumiləşdirilmiş obraz kimi göstərir. “Qeşalt” alman termini “obraz” termininə ekvivalentdir.

Linqvokulturologiyada da konseptin müəyyənləşdirilməsi geniş yayılmışdır. Burada dil nəinki ünsiyyət vasitəsi kimi, həm də nəsilədən nəslə ötürülən bilik həcmi ilə xalqın yaddaş və tarixi, onun mədəniyyəti və təcrübə fəaliyyəti, onun dünyagörüşü və psixologiyası kimi nəzərdən keçirilir. Dilin belə qavranılmasına uyğun olaraq konsept fərdin dünya haqqında təcrübəsini, cəmiyyətdə cəmləşən konkret hadisələr haqqında və gerçəklik haqqında dərin bilik və təsəvvürlərini özündə birləşdirir.

Linqvokulturologiya etnik mentalitetin dil ifadəsi üsullarında meydana gələn dil və mədəniyyət nisbətini tədqiq edir. Bununla belə linqvokulturoloqlar mental vahidlərin tərkibində speisifikliyin öyrənilməsinə diqqəti artırır və konkret mədəni konseptlərin fərqli semantik cəhətlərinin sistemləşdirilmiş və qorunmuş təsvirinə istiqamətlənmişdir. Beləliklə, linqvokulturoloji tədqiqatlar konseptdən onda cəmlənmiş məna məcmusuna yönəlmişdir. Konseptin mədəni görüşü iki əsas yanaşmaya və onların açıqlanmasına yönəlmişdir.

Linqvokulturoloji yanaşmada konsept geniş mədəni fon təşkil edən çoxlaylı struktura malikdir. Konseptin məzmunu iki əsas hissədən ibarətdir: anlayış və mədəni-fon. Konseptin anlayış hissəsi sözün leksik mənasının əsasını və leksokoqrafik mənbələrdə fiksə olunur. Mədəni fon sözün konnotasiyasını formalaşdırır və qismən lüğətlərdə əks olunur. Hər hansı konsept zamanla dəyişməz olaraq qalır; mədəni görüşlərin zənginləşməsi, biliklərin inkişafı genişlənir və konseptual sahəni dərinləşdirir. Konseptin dəyərli hissəsi olan fon hissəsi daha böyük dəyişikliklərə məruz qalır, nüvə hissəsi isə bir qayda olaraq dəyişməz qalır.

Linqvokulturoloji yanaşmanın nümayəndələri belə hesab edirlər ki, konsept anlayışdan daha genişdir; konseptin məzmununa işarə olunanın kateqorial cəhətləri və mədəni-fon informasiya da daxildir. N.D.Arutyenova, V.V.Kolesov, Z.D.Popov, İ.A.Sternin, Y.D.Stepanov, V.N.Teliya, L.O.Çerneyko və başqaları bu nöqtəyi-nəzəri qarşılayır. N.D.Arutyenova konsepti milli ənənə, folklor, ideologiya, həyat təcrübəsi, din, mədəniyyət obrazları, dəyərlər sistemi kimi faktorların qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsi olan praktik fəlsəfi anlayış kimi şərh edir. Konseptlər insan və dünya arasında mövcud olan mədəni layı təşkil edir.

Y.D.Stepanov konsepti belə müəyyənləşdirir: “...bu insanın şüurunda mədəniyyət parçası kimidir; məhz bundan mədəniyyət insanın əqli dünyasına daxil olur” (12,53). O qeyd edir ki, konseptlər “rus mənəvi dünyasının, rus cəmiyyətinin kollektiv mirasıdır” (12,53). Bununla da burada cəmiyyətdə pozitiv məzmunu malik olub olmamasından asılı olaraq cəmiyyət üçün gerçək

hadisələrin prioritetliyindən söhbət gedir. Müəllif yazır: “Mədəni konseptlər fərqi anlamda “mədəni” olması vacib deyil” (12,82).

Bununla belə qeyd edilir ki, konseptin məzmunu şəxsin dünyanın bu və ya digər fraqmenti haqqında bildiyi, ehtimal etdiyi, fikirləşdiyi, təsəvvür etdiyi informasiya və məlumatı özündə əks etdirir. Konseptlər müşahidə olunan hadisələrin çoxobrazlılığı yeganə hadisəyə, cəmiyyətdə işlənmiş müəyyən kateqoriya və siniflərə aparıb çıxarır. V.N.Teliyanın fikrinə görə, “konsept obyekt haqqında bildiyimiz biliyin tam məcmusudur” (14,97). O, mücərrədləşmənin semantik kateqoriyasının daha yüksək dərəcəsinə, ümumi semantikanın konkretləşməsinin ayrı-ayrı mənalərini özündə təcəssüm etdirir. Bundan başqa, V.N.Teliya qeyd edir ki, ontoloji olaraq tipli obrazın yaratdığı və “prototipin” formalaşdığı kateqoriyalaşma konsepti qabaqlayır. Konseptin mahiyyətini nəzərdən keçirərək tədqiqatçılar xüsusi olaraq insanın etnomədəni dünyasına məxsusluğunu qeyd edirlər. Onun semantik məzmunu etnomədəni representasiya kimi daşıyanların fikri forması kontekstində şərh olunur. Beləliklə, konseptin qavranması dil daşıyıcılarının mentalitet xüsusiyyətləri, etnomədəni obrazını yaratmağa kömək edir. “Konsept təfəkkürün etnik spesifikasiyini, konseptual sistemin daşıyıcılarının linqvo-koqnitiv və etnomədəni markerləşmiş, assosiasiyalaşmış kompetensiya ilə şərtlənmiş verballaşmasını özündə təcəssüm etdirir” (16,144). Q.Q.Slışkin konsepti “şərti mental vahid” kimi göstərir və əks olunan obyektə münasibətdə konseptdə bütöv primatı diqqətə cəlb edir. Konseptin formalaşması din, incəsənət və s.-də ifadə olunan mədəni dəyər dominantları tərəfindən qavranılan gerçəkliyin təcrübi qavranılmasının nəticələri nisbətindəki proses kimi göstərilir (11,34). V.V.Kolesov konsepti həm də, həm də geniş mənada qavranmasını fərqləndirir. Onun fikrinə görə, konsept “inkişafın son həddi və sözün semantik doldurulmasının son nöqtəsidir” (5,39). Voronej elmi məktəbin nümayəndələri Z.D.Popova, İ.A.Sternin və s. konsepti dərin fikir vahidi kimi nəzərdən keçirir. Onların fikrincə, konsept dildə leksem, frazeoloji birləşmə, söz birləşmələri, cümlələr, mətnlər və mətnlərin məcmusunda göstərilir. Konseptin dil ifadəsini nəzərdən keçirərək, biz dil daşıyıcılarının təfəkküründə onun məzmunu haqqında təsəvvür əldə edə bilərik.

Qeyd etdiyimiz kimi, müasir dilçilikdə konseptin yönəlməsinə üç yanaşma mövcuddur: linqvistik, koqnitiv və kulturoloji. Linqvistik yanaşmada S.A.Askoldov, D.S.Lixaçeva, V.V.Kolesova, V.N.Teliya kimi nümayəndələr ön plandadır. Bu yanaşmanın nümayəndələri konsepti sözün potensial mənası və konnotativ ünsürlə birlikdə qavrayır. Koqnitiv yanaşmanın nümayəndələri Z.D.Popova və İ.A.Sternin konsepti fikri hadisəyə aid edirlər. Üçüncü yanaşma nümayəndələri konsepti nəzərdən keçirdikdə kulturoloji aspektə böyük diqqət yetirirlər. Onların fikrincə, bütün mədəniyyət konseptlərin və onlar arasında münasibətlərin məcmusu kimi qavranılır. Bu yanaşmada konsept insanın menal dünyasında mədəniyyətin əsas özəyi kimi nəzərdən keçirilir. Bu fikri Y.S.Ste-anov, Q.Q.Slışkin də qəbul edir. Onlar belə hesab edirlər ki, konseptin müxtəlif tərəflərini nəzərdən keçirərkən diqqət, əsasən, onun ifadə etdiyi mədəni infor-

masiyanın vacibliyinə verilməlidir. Konsept Y.D.Stepanov tərəfindən mədəniyyətin əsas vahidi, onun konsentrasi kimi qəbul edilir.

“Konsept” termininin müxtəlif şərhli onun təbiətinin ikitərəfliliyini əks etdirir: dil işarəsi mənası kimi (lingvistik və kulturoloji istiqamət) və mentallıqda təcəssüm olunan işarənin məzmun tərəfi kimi (koqnitiv istiqamət). “Konsept” anlayışının belə şərhli şərtidir, belə ki, bu nöqteyi-nəzərlər bir-biri ilə bağlıdır, bir-birinə zidd deyildir. Məsələn, konseptin qavranmasında koqnitiv və kulturoloji yanaşmalar bir-biri ilə əvəz edilə bilən deyildir: insan təfəkküründə mental təşkil kimi solumun konseptosferinə, yəni son nəticə olaraq mədəniyyətə çıxışdır, mədəniyyət vahidi kimi konsept hər bir insanın mülkinə çevrilən kollektiv təcrübənin fiksasiyasıdır. Başqa sözlə desək, bu yanaşmalar dil daşıyıcısına münasibətdə bir-birindən fərqlənir: konseptə koqnitiv yanaşma fərdi şüurdan mədəniyyətə, kulturoloji yanaşma mədəniyyətdən fərdi şüura istiqaməti ehtimal edir. Konseptin tərifinin müxtəlifliyinə baxmayaraq, onlar arasında ümumi cəhəti mövcuddur. Bu təriflər içərisində müasir dilçilikdə dil, şüur və mədəniyyətin kompleks öyrənilməsi ideyası aktualıq kəsb edir.

V.A.Maslova konseptin invariant cəhətlərini göstərir. O, sadə struktur və sözdə verballaşmış ideal təsəvvürdə insan təcrübəsinin minimal vahidi və biliklərin saxlanması, hazırlanması və ötürülməsinin əsas vahidləri kimi göstərilir. Konsept sosialdır, onun assosiativ sahə onun paradigmasını şərtləndirir. Konsept mədəniyyətin əsas özəyidir (9,46-47).

Konsept mürəkkəb çoxplanlı struktura malikdir, onda konkret olduğu kimi, həm mücərrəd, rasionall olduğu kimi, emosional olduğu kimi, həm universal, etnik olduğu kimi, həm ümumilliyə, həm də fərdi-şəxsi olanı da önə çəkmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, konseptin öyrənilməsinin əsas elmi sferi indi dilçilikdir, burada konseptin öyrənilməsində müxtəlif məktəb və istiqamətlər mövcuddur. Təbiidir ki, bu kateqoriya dilçilikdə müxtəlif şərhələrə malikdir, eyni zamanda onun ümumi məna sahəsi mövcuddur. Dilə konseptin eksplikasiyasının əsas üsulu kimi baxan D.S.Lixaçev yazır ki, konsept “sözün lüğəvi mənasının insanın təcrübəsi ilə toqquşmasının nəticəsidir” (8,35), beləliklə, o, konseptin xalqın ümumi yaddaşında kök salmasını önə çəkir.

Linqvokonseptologiya çərçivəsində konsepti nəzərdən keçirən tədqiqatçılar onu “etnokulturoloji spəsifikasiyaya və dil ifadəsinə malik kollektiv biliyin vahidi” kimi baxırlar (3, 79). Konseptin informativ funksiyasını qeyd edərək demək lazımdır ki, bu təyinat verilən “kvant” biliyin milli şərtiliyinə işarə edir (4,90). “Konsept verilən mədəniyyətin mental vahididir” (10, 49). Konseptin ilkin qavranılması nəyin isə fərdi və ümumi göstərişinin eynizamanlı görünüşüdür. Sonradan konsept mədəniyyətin mikromodeli, mədəniyyət isə konseptin mikromodeli kimi qəbul edilməyə başladı. Çoxsaylı ədəbiyyatın təhlili belə düşünməyə əsas verir ki, konseptlər bizi əhatə edən obyekt və canlılar haqqında biliklərimizi özündə təcəssüm etdirir, belə ki, onlar “sözün məna ilə əlaqələndirməsinə imkan yaradan baza koqnitiv mahiyyəti” reallaşdırır və

psixoloji nöqteyi-nəzərdən kateqoriyalaşma funskiyasını yerinə yetirir (4, 15). V.V.Krasnıx konsept anlayışının dar təyinatını irəli sürür: (milli) konsept maksimal mücərrədləşmiş, ümumi, konkret olaraq şüurda reprezentasiya olunan, bütün valent əlaqələrinin məcmusunda “predmet” ideyasının koqnitiv emalına məruz qalan, milli-mədəni markirləşmişdir (6,53). V.V.Krasnıx konseptdə vizual prototip obrazın vacib mövcudluğunu inkar edir və konsept termini ancaq mücərrəd mahiyyətə, məsələn, “iradə”, “sevinc” tətbiq edir. V.İ.Karasik isə digər mövqedədir. O, V.V.Krasnıxdan fərqli olaraq, konsepti mücərrəd mahiyyətdən başqa, “predmet konseptlərinin” olduğunu göstərir (6,122). Konseptin belə qavranılması konseptləri və ya digər cəmiyyət haqqında tam təsəvvürü ortaya qoyur. Beləliklə, biz konseptin dar (V.V.Krasnıx) və geniş (V.İ.Karasik, Y.D.Stepanov, E.S.Kubryakova) qavranılmasının şahidi oluruq. Qeyd etmək lazımdır ki, konsept şüura aiddir və təsviri-təsnifi, hissi-iradi və empirik səciyyəyə malikdir. Konseptlər nəinki düşünülür, onlar hətta yaşanılır (10,41).

N.V.Volosuxina məqaləsində konsept və freym anlayışlarını müqayisə edərək belə hesab edir ki, hər iki termini bir cür başa salmaq mümkün deyil, belə ki, hər bir sahədə onların özlərinin şərh mövcuddur (17).

Konseptin ümumi səciyyəsinin müxtəlif elmi fənlər tərəfindən öyrənilməsinə nəzərə alaraq bəzi məsələləri diqqətə almaq lazımdır. Konseptlər ümumiləşdirmə və ya köməkçi funksiyaya malikdir, cəmiyyət həyatının mənəvi, material, sosial və s.dominantlarıdır, əsas cəhətləri təyin edir və əqli məzmunu malikdir. Bütün bu xüsusiyyətlər bədii, ədəbi konseptlərə xasdır, onlarda estetik funksiyaları əldə edirlər, buna görə də belə konseptlərin öyrənilməsi digər sahələrə aid biliklərin konseptdə açılmasını önə çəkir.

Qeyd etmək lazımdır ki, konsept ədəbiyyatda mövcud olan bədii hadisə kimi və elmi kateqoriya kimi nəzərdən keçirilə bilər. Elmi anlayış kimi (ədəbiyyatşünaslıqda) o, hər hansı bir ideal mücərrədlikdir. Bədii ədəbiyyatda bu ideal mahiyyət konkret məzmunla dolur: M.S.Ordubadinin “qılınç və qələmi”ndə müharibə konsepti, XIX-XX əsrdə “realizm” konsepti və s. Ədəbiyyatda konsept həmişə obrazlarda reallaşır, lakin bununla belə demək lazımdır ki, hər hansı bir obraz konsepti yarada bilmir. Onun yaradılması üçün xalqın mentallığını özündə daşmalı, yaddaqalan səciyyəsi olmalı, mədəniyyətdə işarəvi hadisələri göstərməlidir. Obrazdan fərqli olaraq ədəbi konseptdə invariant mənası öndə olur, bu da hər bir konkret hadisə zamanı dərfi-ədəbi reallaşmanı həyata keçirir. Konsept müəllifin iştirakı ilə yaranır, lakin oxucu (tənqidçi, tədqiqatçı) tərəfindən rekonstruksiya edilir.

Dilçilikdə konseptin anlanmasında yanaşmalar bu hadisənin linqvokoqnitiv və linqvokulturoloji qavranmaya gətirib çıxarır. Beləliklə, konsept linqvokoqnitiv hadisə kimi “bizim şüurumuzun və informasiya strukturunun psixi və mental vahidi kimi insanın bilik və təcrübələrini əks etdirir; yaddaşın insanın psixikasında əks olunan operativ tərkibi vahidi, mental leksikon, dilin konseptual sistemi, dünyanın dil xəritəsidir” (2, 90). Linqvokulturoloji yanaşma nöqteyi-nəzərindən konsept mədəniyyətin baza vahidi kimi götürülür (4,

116). Qeyd etmək lazımdır ki, konseptin qavranılmasında linqvokoqnitiv və linqvokulturoloji yanaşmalar bir-birini istisna etmir. Mental mövcudluq kimi konsept fərdin şüurunda solumun, yəni mədəniyyətin konseptsferinə çıxışıdır, mədəniyyətin vahidi kimi konsept fərdə keçən kollektiv təcrübənin fiksasiyasıdır. V.İ.Karasikin fikrincə, bu yanaşmalar fərdə münasibətdə bir-birindən fərqlənir: linqvokoqnitiv konsept fərdi şüurdan mədəniyyətə istiqamətdirsə, linqvokulturoloji konsept mədəniyyətdən fərdi şüura istiqamətdir.

Qeyd etməliyik ki, konseptdə daxildə və xaricdəki hərəkətin ayrılması reallıqda bütöv çoxsaylı prosesdir (4, 117). İndiki dövrdə dilçilikdə bir-birinə yaxın terminlər mövcuddur, məsələn, “anlayış”, “konsept”, “freym (çərçivə)”. Bütün bunları anlamaq üçün bu anlayışları nəzərdən keçirmək və onların konseptlə fərqi anlamaq lazımdır. Konsept latın dilindən kalkalaşmış bir sözdür. Belə bir fikir yarana bilər ki, bu terminlər sinonimikdir, lakin bu belə deyil. Hal-hazırda onlar dəqiq məhdudlaşdırılmış və diferensiallaşdırılmışdır.

Linqvistik təyinatda konseptin verbal ifadəliliyi ideyası, onun ümum-mədəni vacibliklə ümumiləşdirilməsi prinsiplidir. Konseptdə müəyyən dərəcədə mental təbiət də nəzərə çarpır. Məhz bu səbəbdən koqnitiv dilçilikdə, ümumilikdə koqnitiv elmdə bu cəhətə diqqət yetirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif kanallar vasitəsilə insana gələn bütün məlumat yığını dil vasitəsilə təhlil olunur və nitq süzgəcindən keçir. Yalnız dil insan şüurunda baş verən dərkətmə proseslərini obyektləşdirməyə, dəyərləndirməyə, insan tərəfindən qəbul edilən bu və ya digər bir situasiyanı qiymətləndirməyə qadirdir. Dil formalaşan konseptləri və konseptual strukturları obyektləşdirməklə onlara müəyyən tamlıq, bitkinlik verir. Müasir koqnitiv dilçilik dünyanın müxtəlif elmi mərkəzlərində kateqorial və terminoloji aparat, yanaşmanın müxtəlifliyi ilə fərqləndirilərək öyrənilir.

Linqvistik tədqiqatlarda konseptin strukturu da müəyyənləşdirilir. Konseptdə əsas olaraq iki: nüvə və periferiya və ya etimologiya (daxili forma) və aktual (aktiv) layı nəzərə çarpdırılır. Əgər konseptin aktual layı hamıya məlumdursa, onun daxili forması (etimologiyası) ancaq peşəkarlara məlumdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, konsept anlayışı çox geniş anlayışdır və onu müxtəlif cür şərh edirlər. Müxtəlif cür şərh olunmasına baxmayaraq onun hələ də tam tərfi yoxdur, hər bir sahədə ona uyğun olaraq işlənilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Аскольдов-Алексеева С.А. Концепт и слово. Русская речь. Новая серия, в.2. Л., 1928.
2. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. Воронеж: Вор.гос.ун., 1996, 103 с.
3. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт. Становление антропоцентрической парадигмы в языкознании. Филологические науки, 2001, № 4, 64 с.
4. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс [Текст] / В.И.Карасик. Гнозис, 2004, 389 с.
5. Колесов В.В. О логике в сфере ментальности. 2000, № 2, с. 53-70.
6. Красных В.В. От концепта к тексту и обратно. К вопросу о психолингвистике текста

- [Текст] / В.В.Красных // Вестник Моск. ун-та. Сер. 9: Филология, 1998, № 1, с. 53–70.
7. Кубрякова Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов. М.: Моск.гос.ун., 1996, 245 с.
  8. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка. Русская словесность. М., 1997, с. 280-287.
  9. Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику. Учебное пособие. М.: Флинта, Наук, 2004, 295 с.
  10. Попова З.Д. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях. Воронеж, 1999, 30 с.
  11. Слышкин Г.Г. Концептологический анализ институционального дискурса. Филология и культура, 2001, с.34-36.
  12. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. М., 1997.
  13. Телия В.Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира. Роль человеческого фактора в языке. М., 1988, 203 с.
  14. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический, культурологический аспекты. М., 1996, 284 с.
  15. Чернейко Л.Ю. Имя СУДЬБА как объект концептуального и ассоциативного анализа [Текст] / Л.Ю. Чернейко, В. А. Долинский // Вестник Моск. ун-та. Сер. 15. Филология, 1996, № 6, с. 20-25.
  16. Фесенко Т.А. Концептуальные системы как контекст употребления и понимания вербальных выражений. Когнитивные аспекты языковой категоризации. Рязань, 2000, с.141-144.
  17. http://philology.knu.ua/php/4/7/Studia_Linguistica_4/476_479.pdf

ПОНЯТИЕ КОНЦЕПТ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Н.А.АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Анализируя современное языкознание, следует отметить, что понятия концепт трактуется по-разному. По этой причине, внимание должно быть уделено понятию концепта. Это понятие концепт используется во многих науках, и каждая наука интерпретирует его в соответствии со своей сферой.

Исследование понятия концепта начинается в средние века, но в наше время даются разные определения. Различное представление о понятии концепта интерпретируется в статье и особенно интерпретация в лингвистике принимается во внимание.

Ключевые слова: когнитивный, понятие, язык, явление, абстрактный

THE NOTION OF CONCEPT IN MODERN LINGUISTICS

N.A.ALIYEVA

SUMMARY

Analysing the background of modern linguistics it should be noted that the definition of the concept is interpreted in different ways. For this reason, attention should be paid to the notion of the concept. This notion is used in many sciences and each science interprets it according to its sphere.

The investigation of the notion of concept begins from the Middle Ages, but in modern times different definitions are given. The different views about the concept are interpreted in the article and its interpretation in linguistics is especially taken into consideration.

Key words: cognitive, notion, language, phenomenon, abstract

UOT 81`373;001.4

**“TERMINOLOJİ LEKSİKANIN TƏRKİBİNDƏ OBRAZLI
İFADƏLƏR” MÖVZUSUNA DAİR ARAŞDIRMANIN
KONSEPTUAL ƏSASLARI**

X.R.ABDULLAYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
gabdullayeva.xadica@mail.ru

Məqalədə ənənəvi olaraq bədii dil kontekstində ekspressivlik yaradan vasitə kimi öyrənilən obrazlılıq kateqoriyası yeni prizmadan - ekspressivlik xüsusiyyətindən azad olması hesab edilən elmi terminlərlə bağlı təhlil olunur. Terminoloji leksikanın tərkibində obrazlı ifadələrin mövcudluğu məsələsi son onilliklərdə intensiv şəkildə tədqiq olunan koqnisiya anlayışı və ondan çıxış edərək koqnitiv, onomasioloji və semasioloji nəzəriyyələr əsasında araşdırılır.

Açar sözlər: koqnisiya, təfəkkür, nominasiya, obrazlı ifadələr, terminoloji leksika, ekspressivlik, metafora

Polifunksional vahid olan söz və onun ekvivalentləri dil sistemində tutduqları yer və daşdıqları vəzifələrinə görə müxtəlif aspektlərdən öyrənilə bilər. Terminlərlə obrazlı ifadələrin arasında olan əlaqələri dəqiqləşdirmək üçün onomasioloji, koqnitiv və semasioloji yanaşmalardan çıxış etmək doğru olar. Semantikanın bir bölümü olan onomasiologiya nominasiya haqda nəzəriyyədir. Onomasioloji yanaşma zamanı dildə baş verən nominasiya prosesi adlandırılan əşyadan başlayır və həmin əşya haqda düşüncələrə doğru yönəlir. Həyatın müxtəlif sahələrində - elm, texnika, kənd təsərrüfatı, sosial və mədəni həyat və s. – gedən inkişaf, o cümlədən də, yeni texnologiyaların meydana gəlməsi, elmi və nomenklatura xarakterli terminlərin və terminoloji sistemlərin formalaşması daim olaraq yeni söz və ifadələrin yaranması ilə nəticələnir. XX əsrin 60-70-ci illərindən başlayaraq dilçilik elmində nominasiya prosesini öyrənməyə maraq artmış və onomasiologiyanın yeni inkişafına gətirib çıxarmışdı. Bu istiqamətdə həyata keçirilən tədqiqatlarda adlandırma prosesinin mahiyyəti, adlandırmaya dair dil vasitələrinin təsviri, adlandırmanın növləri və s. məsələlər öz əksini tapıb (Л.А.Капанадзе, 1973; В.Г.Гак, 1977; Г.В.Колшанский, 1977; А.А.Уфимцева, 1977; Н.Г.Комлев, 1986, Н.Н.Нәсәнов, 1984, А.Qurbanov, 1988, Ә.Ә.Рәсәбли, 1988, Ә.Ә.Рәсәбли, 2007 və s.). Son onilliklərdə ətrafda baş verən yeniliklər və həmçinin koqnitiv dilçilik sahəsinin inkişafı fonunda da

onomasiologiyaya dair araşdırmaların aktualığı saxlanılır.

Koqnitiv yanaşmada dil və ilk növbədə söz vasitəsilə insanın ətraf aləmi dərk etməsi, insan təfəkkürünün inkişafı məsələləri önə çəkilir (A.H.Баранов, П.Б.Паршин, 1990; В.З.Демьянков, 1994; Д.О.Добровольский, 1997; Н.Н.Болдырев 2001; И.А.Стернин, 2007 və s.). Koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışını təşkil edən koqnisiya (latın dilində *cognitio* – dərk etmə, öyrənmə, tanış olma) idrak prosesini bildirir və özündə insanın əqli-psixoloji inkişafı ilə bağlı bir çox keyfiyyəti ehtiva edir. Buraya bilik, şüur, ağıl, təfəkkür, təsəvvür, yaradıcılıq, planların və strategiyaların işlənilməsi, düşüncə, simvollar yaratma, məntiqi nəticə çıxarma, problemlərin həlli, əyani formaya salma, təsnif etmə, əlaqələndirmə, xəyal etmə, eləcə də qavrayış, xəyali obrazlar, xatırlama, diqqət, tanıma aiddir [13, 23]. Koqnisiyanın sayəsində insanlar sözlərin, sonralar xüsusi normalarda əks olunan, mənalarnı müəyyən mədəniyyət çərçivəsində yaradır və işlədirlər [13, 25]. Beləliklə, istənilən canlı və yaxud cansız əşya adı bildirən sözlərin arxasında insan təfəkkürü ilə bağlı yuxarıda sadalanan keyfiyyətlərin və, ayrıca olaraq, obrazların durması, ümumiyyətlə, sözün müvafiq məfhumla ayrılmaz vəhdət təşkil etməsi adıçəkilən iki yanaşmanın bir-birilə, həmçinin də semasiologiya ilə sıx əlaqəli olmasını göstərir.

Obraz və məfhumların yaranması prosesinin özü də insan təfəkkürü və psixikasına xas olan imkanlara söykənir. Ətraf aləmin dərk edilməsi prosesi insan təfəkkürünün başlıca vəzifəsidir və əşya və hadisələrin hiss orqanları vasitəsilə qavranılması, daha sonra onlar haqda müəyyən təsəvvürlərin formalaşması ilə başlayır. Təsəvvür yaddaşda bu və ya digər əşyanın obrazının ümumiləşdirilmiş şəkildə canlandırılması prosesidir. Təsəvvür-obraz insanın şüurunda ilk olaraq birbaşa təmas (görmə, eşitmə və s.) vasitəsilə yaransa da, sonralar onun təmas olmadan belə yaddaşda canlandırılması mümkündür. Məhz bu yolla - yaddaşda toplanan təsəvvür-obrazlar vasitəsilə insan şüurunda məfhumlar və mülahizələr yaranır və bir-birilə assosiativ əlaqələrə girərək ümumiləşir, bilik sistemini formalaşdırır. Dildə isə adlandırılaraq, məfhumlar söz və ifadələr, mülahizələr isə cümlələr şəklini alır. Qeyd edək ki, təsvir olunan obrazlar qavrayışla bağlı ilkin obrazlardır və təxəyyüllə bağlı obrazlardan fərqlənir.

Əşya bildirən söz və onların ekvivalentləri gündəlik həyata dair və yaxud elmi anlayışlar ifadə etmələrindən asılı olaraq iki kateqoriyaya bölünür. Birinci kateqoriyaya aid olan anlayışlar insanın şüurunda əşyaların əsas fərqləndirici xüsusiyyətlərini ümumi şəkildə əks etdirdiyi halda, elmi anlayışlar, yəni terminlər, əşyaların insan təfəkkürü tərəfindən ətraf aləmi daha dərindən öyrənmək məqsədilə seçilən ən mühüm xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Terminoloji leksika elmin, texnikanın, incəsənətin hər hansı bir sahəsinə aid olan xüsusi anlayışların adlarını bildirən söz və söz birləşmələrini əhatə edir. Terminlər belə anlayışların meydana gəlməsinə səbəb olan əşya və hadisələri təyin etməyə xidmət edir. Dilçilər “termin” anlayışının özünü müəyyən edərək onun bir sıra xüsusiyyətini önə çəkirlər. B.N.Qolovin (Головин Б.Н., 1955), A.A.Reformatski (Реформатский А.А., 1961), O.S.Axmanova (Ахма-

нова О.С., 1969), V.P.Danilenko (Даниленко В.П., 1971), K.Y.Averbux (Авербух К.Я., 1986), A.V.Superanskaya (Суперанская А.В., 1989), V.M.Leyçik (Лейчик В.М., 1996) və başqaları terminlərin xüsusi təyinatlı, müəyyən sahəyə aid olan, müəyyən peşə anlayışlarını bildirən sözlərin olmasını vurğulayırlar. Terminlərin digər vacib xüsusiyyətləri sırasında onların sistemli şəkildə mövcud olması, təyin oluna bilməsi, hər hansı bir bilik sistemi daxilində birmənalı, lakin ümumxalq dili və müxtəlif terminoloji sistemlər çərçivəsində çoxmənalı ola bilməsi, həmçinin terminlərdə ekspressivlik kimi xüsusiyyətin olmaması və üslubi cəhətdən neytral olmaları qeyd olunur.

Terminoloji leksikanın ədəbi dilin strukturunda tutduğu yer məsələsinə gəlincə, termin nəzəriyyəsinə dair müasir tədqiqatlarda iki nöqtəyi-nəzər diqqəti çəkir. Birinci mövqeyə əsasən terminoloji leksika ümumişlək leksikadan kənarı götürülür. SSRİ-də terminoloji məktəbin banilərindən olan və özünün elmi-praktik fəaliyyətinin çox hissəsini terminlərin standartlaşdırılması məsələlərinin həllinə həsr edən D.S.Lotte terminlərə qarşı irəli sürdüyü tələblərlə hətta onlarla ümumişlək sözlərin arasında keçilməz sərhəd çəkir (Лотте Д.С., 1939). P.A.Kapanadze [15] və S.V.Grinyov da adı çəkilən bu iki növ leksikanın arasında ziddiyyətli əlaqələrin olması məsələsini irəli sürürlər [12, 26]. Digər dilçilərin fikrinə görə isə terminlərlə ümumişlək sözlər arasında daim olaraq qarşılıqlı mübadilə baş verir : ümumişlək sözlər terminlərə çevrilir və əksinə terminlər kəsb etdikləri xüsusi mənanı itirərək gündəlik işlənən sözlərin sıralarına qatılır. (M.Ş.Qasımov, 1973; A.A.Reformatskiy 1959; V.M.Leyçik, 1971; V.P.Danilenko, 1977; S.A.Sadıqova, 2010; S.F.İsrafilova 2006. Həqiqətən də, terminlərin yaranmasında ən məhsuldar söz düzəltmə üsullarından biri ümumişlək sözlərin terminləşməsi hesab olunur. Digər tərəfdən, əks istiqamətdə gedən proses müşahidə olunur : adətən, terminlər müvafiq sahənin mütəxəssisləri tərəfindən işlənir, lakin terminoloji leksikanın bir hissəsi dar işlənmə sahəsini tərk edərək cəmiyyətin daha geniş dairələrinin istifadəsinə keçir. Bu ondan irəli gəlir ki, müasir şəraitdə müxtəlif elmlərin integrasiyası fonunda, eləcə də təhsil sisteminin inkişafı və kütləvi informasiya vasitələrinin rolu sayəsində elmi biliklərin geniş şəkildə yayılması prosesi baş verir və terminlər get-gedə insanların gündəlik nitqinə daha çox daxil olur. Bu cür hal, müəyyən mənada, müasir insanın nitqinin terminləşməsi barədə danışmağa imkan verir. Bir çox elmin terminləri (fizika üzrə – *hissəcik, atom, çəki, dalğa, kütlə* və s., iqtisadiyyat üzrə – *avans, balans, bank, valyuta* və s., psixologiyaya dair – *dahilik, istək, instinkt, intellekt* və s., informatika sahəsi üzrə – *videoyaddaş, klaviatura, komanda, virus, siçan* və s., tibbə dair – *genetika, immunitet, kardiologiya, infeksiya xəstəlikləri, onkologiya, şüa müalicəsi, revmatizm* v. s.) bu gün əhəlinin müxtəlif kateqoriyalarının gündəlik nitqində rast gəlinir. Terminlərin geniş şəkildə yayılmasının və insanlar üçün get-gedə daha asan başa düşülən olması həm də müasir cəmiyyətdə elmi nailiyyətlərin təsvirinin hər kəs üçün aydın ola biləcək şəkildə həyata keçirilməsinin bir tələb kimi qoyulmasının nəticəsidir. Belə olduğu halda nominasiya prosesinin semantik

köçürmə yolu ilə, yəni yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, ədəbi dilə xas olan ümumişlək sözlərin semantik mənası əsasında yeni (terminoloji) mənanın yaranması vasitəsilə baş verməsi müşahidə olunur.

Terminoloji leksikanın semantik yolla formalaşmasında obrazlı ifadələrin rolu böyükdür. Bununla əlaqədar olaraq son zamanlar tədqiqatçıların diqqətini müxtəlif elmlərə dair terminlərin tərkibində obrazlı ifadələrin mövzusu çəkir. V.P.Buluçova iqtisadiyyata dair ən son zamanlar nəşr olunan həm ədəbi, həm də kompüter lüğətlərini araşdıraraq onların tərkibində yalnız bir (“heyvanlar aləmi”) tematik qrupunun materialına dair 919 obrazlı ifadə müəyyən edir. Müəllifin fikrinə görə, terminlərin tərkibində obrazlı ifadələrin işlənməsi alimlərə öz fikirini daha dəqiq ifadə etməyə imkan verir [10]. Digər bir misal kimi L.P.Çurilovun rəhbərliyi altında hazırlanan və 1650-dən artıq eponim və obrazlı ifadələrdən təşkil olunan tibb terminlərinin izahlı lüğətini qeyd etmək olar [19]. Ümumişlək sözlərin metafora kimi istifadə olunaraq terminləşməsi məsələsi müxtəlif sahələrə aid olan terminlərlə dair araşdırmalarda dəfələrlə öz əksini tapıb [8; 14;16]. Metaforanın mahiyyətinin araşdırılması ilə bağlı müasir tədqiqatlarda əldə edilən ən böyük nailiyyət onun, obrazlı vasitələrdən biri olmaqla yanaşı, həm də koqnitiv prosesin mühüm mərhələsi kimi qəbul olunmasıdır. X.Orteqo-i-Qassetin yazdığına görə, “...elmdə metaforanın başlıca vəzifəsi təfəkkürün aləti kimi işlənməkdir, onun köməyi ilə biz özümüzə aid olan konseptual sahənin ən ucqar hissələrinə çata bilirik. Bizim üçün yaxın olan, asanlıqla mənimsənilən obyektlər uzaq olan və əlimizdən sürüşüb qaçan anlayışlara yol açır. Metafora “intellektin” əlini uzun edir [20, 72]. Y.İ.Qolovanova frazeoloqizmlərin terminoloji nominasiyanın bir növü olması məsələsini araşdırdığı məqaləsində mövzuya dair öncə həyata keçirilmiş tədqiqatlarda obrazlı ifadələrin sırasında mühüm yer tutan frazeoloqizmlərə diqqətin ayrılmadığını qeyd edir [11, 56-57]. Yazıda belə fikir vurğulanılır ki, frazeoloji vahidlər ən müxtəlif terminoloji sistemlərin ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Buna misal olaraq o, aşağıdakı birləşmələri göstərir: *немая сцена* (lal səhnə) - ədəbiyyat; *речевой аппарат* (nitq aparatı) – dilçilik; *жирный шрифт* (qara şrift) – tipografiya; *банк данных* (verilənlər bankı) – informatika; *бархатный путь* (məxmər yol) – dəmir yolu; *быстрый мяч* (sürətli top) – idman və s..

Terminlərin tərkibində obrazlılıq mövzusunun araşdıran tədqiqatçılar obrazlı terminlərin düzəlməsində elmi idrakda mühüm rol oynayan assosiativ təfəkkürün əsasında semantik mənanın köçürülməsinin əhəmiyyətini qeyd edirlər və obrazlı ifadələr vasitəsilə həyata keçən nominasiyaya qarşı yeni baxışın formalaşdığı bəlli olur. Həqiqətən də, öncə obrazlılıq daha çox bədii dil kontekstinə aid olan kateqoriya kimi araşdırılır, obrazlılıq estetikanın, ədəbiyyatşünaslığın və dilçiliyin birgə tədqiqat obyektinə hesab edilir, estetik gözəlliyin bədii üslubda ən yüksək həddi kimi dəyərləndirilirdi. Dilçilik üslubiyyatında obrazlılığın mahiyyəti araşdırılarkən obrazlılığın sözün nominativ mənasından fərqli – qeyri-müstəqil mənada işlənməsi fikri irəli sürülür və məcazlıq bədii dilin obrazlılığı üçün əsas meyar hesab edilir. Obrazlılığın ifadə olunmasında

müxtəlif funksional-semantik kateqoriyaların – ekspressivliyin, intensivliyin, adlandırılan obyektin dəyərləndirilməsinin və s. rolu müəyyənləşdirilir, leksik və frazeoloji vahidlərin daxili formasının öyrənilməsinin vacibliyi vurğulanır. Obrazlılığın bu istiqamətdə təhlilinə aşağıdakı müəlliflərin tədqiqatlarında rast gəlinir: X.M.Cabbarov, 1993, T.Ə.Əfəndiyeva, 2001, Q.Kazımov, 1989, K.S.Hüseynov, 2009, V.N.Teliya, 1986, O.İ.Blinova və E.A.Yurina, 2008 və s..

Obrazlı vasitələrin öyrənilməsinə dair hər iki istiqamətdə (elmi terminlərin tərkibində və bədii kontekstdə) aparılan araşdırmalarda bu kateqoriyanın aşağıdakı xüsusiyyətləri ümumilik təşkil edir: obrazlılığın yaranmasında denotativ mənə, assosiasiya, müqayisə və məcazi mənə iştirak edir; obrazlılığın sayəsində ifadə olunan fikir daha səlis olur; obrazlılıq vasitəsilə əldə edilən əyaniliyin köməyi ilə ötürülən məlumat asan dərk olunur, uzun müddət yadda saxlanılır.

Beləliklə, terminoloji leksikanın tərkibində obrazlı ifadələrin araşdırılmasının konseptual əsasları, təqdim edilən məqalənin ölçüləri yol verdiyi dərəcədə təhlil olundu. Yazının məntiqi strukturuna əsasən, mövzunun bilavasitə dilçiliyin onomasiologiya bəhsindən qaynaqlanması qeyd olunsa da nominasiya prosesinin başlıca olaraq insan şüuru ilə bağlılığı faktı terminlərlə obrazlılığın əlaqələrinin koqnitiv əsaslar və onlara müvafiq olaraq söz, onun növləri, mənaları və işlənməsi haqda düşüncələrə söykəndiyi göstərilir.

Sonda gəldiyimiz nəticələr aşağıdakılardır:

1.Ümumiyyətlə əşya bildirən məfhumların arxasında müəyyən qavrayış obrazları durduğu halda terminlərin tərkibində olan obrazlı ifadələr insan təxəyyülünün nəticəsidir.

2.İstənilən sahəyə aid olan terminoloji leksikanın tərkibində obrazlı ifadələrin olması dilçilik faktıdır.

3.”Terminoloji leksikanın tərkibində obrazlı ifadələr” mövzusunun son onilliklərdə aktuallaşması koqnitiv dilçiliyin inkişafı ilə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Cabbarov X. Sənətkar, söz, üslub (Bədii üslubda obrazlılıq problemi). Bakı: 1993, 198 s.
- 2.Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı: Nurlan, 2007, 183 s.
- 3.Hüseynov K.S. Obrazlılığın linqvistik əsasları. Filol.elm.nam. dissertasiyası. Bakı: 2009, 151 s
- 4.İsrafilova S.F.Azərbaycan dilində informatika terminlərinin leksik-semantik təhlili. Filol. elm. nam. dissertasiya. Bakı : 2006, 160 s.
- 5.Kazımov Q. Obrazlılıq problemi. [Elektron resursu]. - <http://www.qkazimov.gen.az/arxiv/r17.htm>
- 6.Qasımov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, 186 s.
- 7.Sadıqova S.A. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılıq prosesi. Bakı: Elm, 2010, 244 s.
- 8.Буженинов А.Э. Термины-метафоры в анатомической терминологии французского языка. Журн.: Педагогическое образование в России. В. № 10 / 2015, с. 124-128
- 9.Бульчева В.П. Образные экономические термины (на материале тематической группы «животный мир»). Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. В. № 3 / 2008, с. 55-61.

10. Голованова Е.И. Фразеологизм как особый тип терминологической номинации. Термінологічний вісник 2013, вип. 2(1) с. 56-66.
11. Гринёв С.В. Введение в терминоведение. М.: Московский лицей, 1993, 309 с.
12. Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания. М.: 1994, № 4, с. 17-33.
13. Димитрова Н. Термины-метафоры в терминологии транспортно-экспедиционной деятельности. [Электронный ресурс].- http://www.mtc-aj.com/library/987_RU.pdf,
14. Капанадзе П.А. О понятиях «термин» и «терминология» // Развитие лексики современного русского языка. М.: Наука, 1965, с.75-78.
15. Мухтаруллина А.Р. Термины-метафоры в компьютерном дискурсе. Журн. Вестник Башкирского университета. Вып. № 3 (1) том 17 / 2012, с. 1628-1631
16. Реформатский А.А. Что такое термин и терминология. М., 1959
17. Термины-метафоры в составе отраслевой терминологии. <http://moyuniver.net/terminy-metafory-v-sostave-otraslevoj-terminologii/>
18. Толковый словарь избранных медицинских терминов: эпонимы и образные выражения. Ред. Л.П. Чурилов и др. СПб.: ЭЛБИ, 2010 .
19. Ortega-i-Gasset Kh. Two Great Metaphors [Dve velikie metafory]. Teoriya metafori. M., 1990, p. 68–81.

**КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ТЕМЫ
«ОБРАЗНЫЕ ВЫРАЖЕНИЯ В СОСТАВЕ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ»**

Х.Р.АБДУЛЛАЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье категория образности, традиционно изучаемая в художественном контексте в качестве средства создания экспрессивности, анализируется с новой призмы – в связи с научными терминами, считающимися несопоставимыми с данным признаком. Проблема наличия образных средств в составе терминологической лексики исследуется, исходя из интенсивно разрабатываемого в последние десятилетия понятия когниции, и в связи с ним, из теорий когнитивной лингвистики, ономазиологии и семасиологии.

Ключевые слова: когниция, мышление, номинация, образные выражения, терминологическая лексика, экспрессивность, метафора

**CONCEPTUAL BASES OF THE RESEARCH OF THE SUBJECT “FIGURATIVE
EXPRESSIONS AS A PART OF TERMINOLOGICAL LEXICON”**

Kh.R.ABDULLAYEVA

SUMMARY

The imagery category which is traditionally studied in the fiction context as a means creating expressivity is analyzed from a new prism – in connection with scientific terms considered incompatible with expressivity. The problem of the presence of figurative expressions in the terminological lexicon is studied on the basis of the concept of cognition, intensively developed in recent decades, and related theories of cognitive linguistics, onomasiology and semasiology.

Key words: cognition, thinking, nomination, figurative expressions, terminological lexicon, expressivity, metaphore

UOT 81; 81:37.016; 81`1-027.21**İRANDA AZƏRBAYCAN DİLİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ****Ş.T.RÜSTƏMOVA*****AMEA ak. Z.M.Bünyadov ad. Şərqsünaslıq İnstitutu
edu.bsu.az***

İranda Pəhləvilərin hakimiyyətə gəlişindən sonra Azərbaycan dilinə qoyulan qadağalar, bu dildə təhsil sisteminin olmaması və təhsilin yalnız bir dil - fars dili əsasında aparılması, azərbaycanca kitabların nəşrinə, mətbuat və televiziyanın fəaliyyətinə göstərilən təzyiqlər nəticəsində bu dilin funksionallığı azalmış, ədəbi dil normaları inkişaf etməmiş, sadəcə şifahi şəkildə, danışq dili səviyyəsində qalmışdır. Bu gün ana dili məsələsi İran azərbaycanlılarının milli tələblərinin fəvqündə dursa da, dilin ədəbi dil kimi formalaşması, rəsmi status qazanması üçün mübarizə aparılsa da, bir çox daxili problemlər hələ də özünü göstərir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, milli tələblər, dilin funksionallığı, ədəbi normalar

Min illərdir bugünkü İran əhalisinin xeyli hissəsini təşkil edən azərbaycanlılar inkişafın bütün sahələrində əldə etdikləri uğurlarla bu ölkənin milli-mədəni, iqtisadi və siyasi zənginliyini daha da artırmış, dövlətçiliyini qoruyub saxlamışlar. Lakin özlərinin də etiraf etdiyi kimi, onlar İran konstitusiyasında göstəriləndiyi qədər də milli və mədəni haqlarını almamışlar. Günümüze qədər davam edən iqtisadi, siyasi və mədəni ayrılıq onların bu təməl haqlar uğrunda mübarizəsinə əsas olmuşdur. Xüsusilə dil məsələsi bu mübarizənin üstün tərkib hissəsi olmuş və milli özünüdərkə dərinləşməsində əsas faktor kimi qiymətləndirilmişdir.

“Gülüstən” (1813) və “Türkmənçay” (1828) müqavilələrindən sonra Şimali və Cənubi Azərbaycan tarixi, siyasi, iqtisadi cəhətdən olduğu kimi, mədəni cəhətdən də fərqli inkişaf yolu keçmişdir. Xüsusilə dil məsələsində bu fərq daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. İranda Pəhləvilərin hakimiyyətə gəlişindən (1925) sonra Azərbaycan dilinə qoyulan qadağalar, bu dildə təhsil sisteminin olmaması və təhsilin yalnız bir dil - fars dili əsasında aparılması, azərbaycanca kitabların nəşrinə, mətbuat və televiziyanın fəaliyyətinə göstərilən təzyiqlər nəticəsində bu dilin funksionallığı azalmış, ədəbi dil normaları inkişaf etməmiş, sadəcə, şifahi şəkildə danışq dili səviyyəsində qalmışdır. Dövlət tərəfindən məhdud sayda hazırlanan radio və televiziya proqramlarında işlənen Azərbaycan dili isə dili bilməyən aparıcılar tərəfindən qrammatik baxımdan pozulmuş halda xalqa çatdırılır. Təhsildə geri qalmamaq, eləcə də

farsdilli həmyaşıdları tərəfindən ələ salınmamaq üçün evdə məcburən fars dilində dindirilən azərbaycanlı uşaqlar ana dillərini ən azından ata-analarının danışdığı səviyyədə də bilmirlər. Nəticədə xalq arasında fars dili ilə qarışıq şəkildə işlənən Azərbaycan dili, feilləri çıxmaq şərtilə, demək olar ki, yad sözlərdən ibarətdir. Bu hal kəndlərlə müqayisədə böyük şəhərlərdə yaşayan azərbaycanlılar, xüsusilə ali təhsillilər arasında daha çox hiss olunur.

Bu gün ana dili məsələsi İran azərbaycanlılarının milli tələblərinin fəvqündə dursa da, dilin ədəbi dil kimi formalaşması, rəsmi status qazanması üçün mübarizə aparılsa da, bir çox daxili problemlər hələ də özünü göstərir. İran İslam inqilabından (1978-1979-cu illər) sonra çıxan kitab və dərgiləri müasir dövrdə yayılan əsərlərlə, qəzet və jurnallarla müqayisə etsək görərik ki, dilin inkişafı uğrunda ziyalıların apardıqları mübarizədə gələcək üçün böyük problemlər yarada biləcək ziddiyyətli mövqelər vardır. Əgər keçmiş ziyalılar Bakıda çıxan qəzet və jurnallardan dəqiq şəkildə dili öyrənib öz yazılarında tətbiq edirdilərsə, yaxud da dərgilərdə (xüsusilə “Varlıq”, “Yoldaş”) ədəbi nümunələr, qarşılıqlı sözlüklər verməklə yayırdılarsa, Azərbaycan dilinin tarixi, onun türk dilləri içərisində yeri, lüğət tərkibi və s. ilə bağlı elmi əsərlər çap edirdilərsə, indiki ziyalılar, xüsusilə gənc nəsil Şimali Azərbaycanda işlənən hal-hazırkı dili bəyənmir, onun fars və ərəb sözlərindən ibarət bir dil olduğunu qeyd edirlər. Lakin unudurlar ki, Cənubda şifahi şəkildə qorunub saxlanılan dildən fərqli qondarma ədəbi dilin yaradılması nəinki otay – butay arasında ədəbi-mədəni əlaqəyə, o cümlədən çox vacib olan anlaşılıqlı ünsiyyətə zərbə vurur ki, bu da dərin uçurum yarada bilər. Bunu son dövrlərin məhsulu olan müxtəlif dərgilərin, müasir şeir nümunələrinin, eləcə də elmi yazıların dilində görmək mümkündür.

Akademik Tofiq Hacıyev 70-80-ci illərdə Cənubi Azərbaycanın mətbuat orqanlarında Şimal normasının əlamətlərinə xeyli yer verilməsini Şimalda ədəbi normanın cilalılığını, milliliyini görənlərin mühərrirlərin şüurlu hərəkətinin nəticəsi olaraq qeyd edirdi (5, 253). Ona görə, M.Şəhriyarla B.Səhəndin dilindəki “Şimal” tələffüzü Səhəndin Sovet Azərbaycanına gedib-gəlməsi, S.Vurğunun, S.Rüstəmin, R.Rzanın, M.Rahimin və başqalarının sənəti ilə tanışlığı və buradakı ədəbi dil normasına bələdliliyi ilə şərtlənir (5, 254).

Hazırda cənubi azərbaycanlılar ana dilində təhsil, azərbaycandilli mətbuatın azad fəaliyyəti, bir sözlə dilin bütün sahələrə nüfuzu yönündə mübarizə apararaq yanaşı, Cənub ədəbi dilini formalaşdırmaq istiqamətində də yorulmadan çalışırlar. Eyni zamanda, məktəbəqədər və məktəb yaşlı uşaqlar arasında dilin düzgün şəkildə öyrənilməsi və dil yaddaşının möhkəmləndirilməsi üçün müxtəlif uşaq saytları, virtual məktəb, oyun proqramları hazırlayıb, dünya ədəbiyyatı inciləri ilə yanaşı, yerli ədəbi nümunələrlə uşaqları həm virtual

aləmdə, həm də çap olunmuş şəkildə tanış edirlər.¹

Lakin İranda bu işi sistemli, koordinativ şəkildə həyata keçirəcək vahid bir qurum yoxdur. Buna görə də ayrı-ayrı ziyalılar bu yöndə müxtəlif istiqamətdə fəaliyyət göstərirlər. Cənubi Azərbaycanda Azərbaycan ədəbi dilini formalaşdırmaq işində ilk öncə dilin ərəb-fars sözlərindən təmizlənməsi, əlifba, beynəlxalq sözlərə qarşılıq təmiz türk sözlərini yaratmaq məsələsi əsas götürülür. Elmi sözlərə qarşılıq təmiz türk sözlərinin yaradılmasına xüsusi diqqət yetirilir:

Dynamic = devimli

Dynamics = devim bilim

Dynamism = devimlilik

dynamic add = devimli ekleme

dynamic address translation = devimli yöngə çevirmə

dynamic allocation = devimli bölüşdürmə

dynamic balance = devimli denge

dynamic behavior = devimli davranış

dynamic check = devimli yoxlama

dynamic communication = devimli iletişim

Statistics = sayıtım

Statistician = sayıtımçı

Statistical = sayıtımsal

Statistical analysis = sayıtımsal çözümləmə və s. (2).

Türkiyə türkcəsinə daha çox üstünlük verən müasir ziyalılar, eyni zamanda qədim türk sözlərini dilə gətirməklə, yeni leksik vahidlər (*biliyurdu*-universitet, *kültürsəl*-mədəni, *çəkə*-vergül, *könüt*-redaktə, *ağram*-çəki, *görgsöz*-ədəbiyyat, *ötək*-tarix, *buduncu*-cümhuriyyət, *bügüs*-fəlsəfə, *quraşdırım*-teknoloji, *tüzəbilim*-hüquq, *ərklət*-dövlət, *uzluq*-sənət, *ucqaroba*-diaspora və s.) yaratmaqla təmiz türk dilinə əsaslanan ədəbi dil formalaşdırmağa çalışırlar. T.Hacıyevin fikrinə görə, bu işdə sanki bir məntiqi söykənəcək var: ana dili fars dilinin mühasirəsində və şovinist İran dövlətinin mənəşəsində yaşayır; yerli türklər (güney azərbaycanlılar) fars və ərəb sözlərindən təmizlənməyi bir rahatlıq hesab edirlər. Yəni bu məntiq elmi dilçilik təməli üstündə yox, mənəvi, siyasi rahatlıq düşüncəsinin üstündə durur (5, 254).

Əksər ziyalılar Azərbaycan Respublikasındakı ədəbi dili örnək götürmür və buna səbəb kimi Azərbaycan dilinin ərəb-fars sözləri ilə zəngin olduğunu, alınma sözlərə öz dilimizdə qarşılıq yaradılmadığını əsas gətirir, eyni zamanda Azərbaycan Respublikasında dilin Azərbaycan dili adlandırılması məsələsini də narazılıqla qarşılayırlar. Bu məsələdə Türkiyə Cümhuriyyətindəki ədəbi dili daha uğurlu hesab edirlər: “Güney Azərbaycan və İran türklüyü, türkcənin söz

---

¹Burada da iki istiqamət görmək mümkündür. Bir qrup ziyalılar bu işdə Şimal ədəbi dilini, digər qrup isə Türkiyə türkcəsi və qədim türk sözləri, eləcə də yeni leksik vahidlər bazasında formalaşdırmağa çalışdıqları ədəbi dili əsas götürürlər.

dağarcığına yiyəlmə, öz türk soykökünə qayıdış və dilimizi çağdaşlaşdırma (müasirləşdirmə) və yenidilləşdirmə (modernləşdirmə) alanlarında (sahələrin-də), bunların idi (heç) birinə yiyə (sahib) olmayan Azərbaycan Buduncu deyil, Türkiyə Cümhuriyyətinin varsıl (zəngin) deneyimlərindən (təcrübələrindən) yararlanmaqda, orada əldə edilən qazanımları mənimsəməkdə, onları öz de-nəyimləri və öz qazanımları olaraq görməkdədir. Türkiyənin görköl və yazılı dili (türkcə və yeni türkcə) və bu ölkədə törədilən yeni degilər (neologizmlər) Güneyə yeni kəlmələr suna biləcəklər çox önəmli bir qaynaqdır. Bu qaynaq özəl-liklə yenidilləşdirmə (fəlsəfə), bilim, quraşdırım (teknoloji), tüzəbilim (hüquq), ərkət (dövlət), soyut qavramlar və uzluq (sənət) kimi alanlarda olağanüstü dəyərlidir” (1).

Bu gün türkcələrin yaxınlaşması, türklər üçün ortaq ünsiyyət dilinin yaradılması türk dünyasının çox aktual problemlərindən biridir. Ancaq belə, bir türkcənin kor-koranə şəkildə yamsılanması məsələnin həlli deyil. Güneylilər bunu ortaq türk dilinə doğru addım kimi də qiymətləndirirlər. Ancaq bu, ortaq dil ideyasının gerçəkləşməsi, ortaq, ümumi ünsiyyət dilinin işlənməsi deyil. Əvvələn, bu iş iki türkcə arasında yox, türkcələr arasında eyni vaxtda, geniş bir hərəkət kimi başlanmalıdır (məsələn, Türkiyə-Azərbaycan-Qırğızıstan-Özbə-kistan-Türkmənistan qarşılıqlı televiziya proqramlarının işləməsi faydalı əməldir və kütləvi ünsiyyət prosesinə hazırlıq işi görür). Güneylilərin hərəkəti yarımçıq, havadan asılı təsiri bağışlayır. Əgər biz Türkiyə türkcəsini ünsiyyət vasitəsi kimi seçiriksə (əlbəttə bu türkcə bu işə daha şanslıdır), onun leksikası, qrammatikası, fonetikasi ilə öyrənmək, bilmək, lazım olan yerdə, məhz lazım olan yerdə başqa coğrafiyaların türkləri ilə ünsiyyətdə işlətmək gərəkdir. Hər türkcə öz coğrafiyasında, olduğu kimi, təqlidsiz-filansız işlənməlidir. Heç bir türkcə öz tarixindən (klassik söz ustalarının, dastanlarının, bayatılarının dilindən) və ətrafından (bu gün danışılan canlı dildən – hər bir ədəbi dil xalqın canlı dilinin üstündə durur) təcrid olunmamalıdır (5, 257).

Dil işarələr sistemidir, səslərdən, sözlərdən, cümlələrdən ibarət bir sistemdir, bu sistem min illərin təşkilatıdır, ona toxunmağa ixtiyarımız yoxdur. Əlbəttə, müxtəlif ictimai-siyasi şəraitdə, müxtəlif əlifba və imlaların işləndiyi yerdə, müxtəlif dillərlə əlaqədə fərqli dəyişmələr olmalıdır. Məsələn, Quzeydə “iştirak etmək”, Güneydə “şirkət etmək”, Quzeydə “mədəniyyət”, Güneydə “təməddün” (5, 257- 258).

Bu gün İranda üstün mədəni mövzu olan ana dili məsələsi, təəssüf ki, müxtəlif səhv anlaşılma nəticəsində siyasi məsələyə çevrilmişdir... Ana dili o qədər təsirli mövzudur ki, 14 iyun, 2013-cü il (hicri 24 Xordad 1392-ci il) prezident seçkiləri zamanı namizədlərin seçki debatlarında və proqramlarında da yer aldı. Hətta ən mühafizəkar və ən mərkəzçi namizədlər belə bu yarışlarda ana dilində təhsil məsələsinə yer verdilər (7, 15).

İran İslam Respublikasının hazırkı prezidenti Həsən Ruhaninin istər prezidentliyə seçki kampaniyasında, istərsə də prezident olduqdan sonra digər qeyri-fars millətlər kimi, azərbaycanlılara da ana dilində təhsillə bağlı verdiyi

vəd (Türk Dil Qurumunun yaradılması, Təbriz Universitetində Azərbaycan türkcəsi və ədəbiyyatı fənni üzrə tədrisə icazə verilməsi, məktəblərdə ana dili və ədəbiyyatının keçirilməsi) hələ də tam şəkildə öz həllini tapmasa da, ana dili və ədəbiyyatının universitetdə tədrisi üçün İranın Elm, Tədqiqat və Texnologiya Nazirliyi (Vezerət-e Olum, Təhqiqat və Fənnavəri) tərəfindən təqdim olunmuş proqram əsasında Təbriz Universitetində Azərbaycan türkcəsi və ədəbiyyatı fənni üzrə tədrisə start verilməsini bu yöndə atılmış ilk addım kimi qiymətləndirmək olar. Proqramda Azərbaycan dilinin leksikası, sintaksisi, dialektologiyası, şifahi və yazılı ədəbiyyatının öyrənilməsi və tədrisin hansı qaynaqlar² əsasında aparılması göstərilmişdir (8). Bu proqram və ümumilikdə ana dilinin tədrisi məsələsi istər İranın daxilində, istərsə də xaricdə yaşayan fars milliyyətçilərinin kəskin narazılığına səbəb olmuş, bir çox mətbu orqanda tənqid olunmuşdur. “Şərq” qəzetində qədim türk yazılı abidəsi Orxon-Yeniseyin dili monqolca adlandırılır, proqramda türk xalqlarına məxsus qədim mətnlərə yer verilməsi kəskin şəkildə tənqid edilir: “Monqolca Orxon-Yenisey abidələri və əyrim-üyrüm qazax, qırğız, uyğur mətnlərindən hazırlanan bu plan Azərbaycan dili və ədəbiyyatından başqa hər şeyə oxşayır. Bu metodla da İranda hazırda danışılan Azərbaycan dilini Türkiyə və Azərbaycan Respublikasının ədəbi dili ilə əvəz etmək istəyirlər... Bu yanlış baxışda Azərbaycan xalqının dilinin türk, monqol, tibet və Ural-Altay dil qrupu ilə tarixi əlaqədə olduğu göstərilir, onun ədəbiyyat tarixi monqolca Orxon-Yenisey kitabələri, uyğur, qırğız, qazax mətnlərindən başlayır və yaxın dövrdə Qafqaz, Türkiyə, Tataristanda tanınmayan yazıçıların tanınmayan əsərlərindəkə uzanır” (10). Başqa bir yazıda isə Azərbaycan dilinin əslində qədim İran dili olduğu, cənubi azərbaycanlıların bugünkü danışdığı dilinin türk dillərindən fərqləndiyi və türk mənşəli sözlərin bu dilin yalnız 30 faizini təşkil etdiyi qeyd edilir (6).

Onu da qeyd edək ki, İranın Elm, Tədqiqat və Texnologiya Nazirliyi tərəfindən hazırlanmış bu proqram 2003-cü ildə (1382-ci il), yəni Xatəminin prezidentliyi dövründə adı çəkilən qurum tərəfindən təsdiqlənsə də, həyata keçirilməmişdir.

2016-cı il oktyabrın 1-dən (1395-ci il mehr ayının 10-u) Təbriz Universitetində türk dili və ədəbiyyatı üzrə başlanılan dərslərin Təbriz ləhcəsi əsasında aparılmasına qərar verilmişdir³. Belə bir qərarın verilmə səbəbini Təbriz Universitetinin ədəbiyyat fakültəsinin Türk dili və ədəbiyyatı kafedrasının müdiri Əhməd Fərşəfian bu şəkildə izah edir: “Hazırda cəmiyyət arasında Azərbaycan dilinin aradan getməsi ilə bağlı formalaşan və təşviq olunan fikir yanlışdır. Azərbaycan dili mövcuddur, bu xalqın ədəbiyyatı, mədəniyyəti yaşayır. Məqsəd dilə elmi şəkil verməkdir. Xalqın danışdığı bu dil hər cəhətdən

---

² Proqramda tədris üçün istifadə olunacaq mənbələr içərisində İranda nəşr olunan elmi ədəbiyyatla yanaşı, Azərbaycan Respublikası və Türkiyə elmi ədəbiyyatına da yer verilmişdir.

³Qəbul planında 40 yer nəzərdə tutulsa da, qəbul imtahanlarında bu ixtisası 82 nəfər seçmiş, lakin 29 nəfər təhsilə başlamışdır.

sistemlidir və dilin tədrisi üçün Şəhriyarın, Füzulinin ləhcəsi olan Təbriz ləhcəsi əsas götürüləcəkdir” (4).

Lakin nəzərə alınmalıdır ki, ədəbi dil şifahi dildən fərqli olaraq müxtəlif ləhcələr əsasında formalaşır və dilin bütün qrammatik qayda-qanunlarına tabe olaraq onun düzgün şəkildə öyrənilməsinə imkan yaradır. Bir dilin bir ləhcə əsasında öyrənilməsi qərarı heç də dilə elmi şəkil qazandırmır, əksinə bu dilin ədəbi normalarının pozulmasına, eyni zamanda dilin şifahi şəkildə saxlanılmış quruluşunun belə pozulmasına gətirib çıxara bilər. Digər bir məsələ odur ki, “Təbriz ləhcəsi” dedikdə xalqın layla, bayatı dili, yoxsa fars dilinin qrammatikası əsasında formalaşmış, feilləri çıxmaq şərti ilə daha çox fars sözlərindən ibarət olan və xalqa radio və televiziya da bu şəkildə təqdim olunan dil nəzərdə tutulur (hazırda yalnız Təbriz ləhcəsi deyil, digər Cənub ləhcələri də fars dilinin ciddi təsiri altındadır). İranlı yazar Həsən Raşidi Azərbaycan ədəbi dilinin bir ləhcə əsasında formalaşması fikrinin yanlış olduğunu aşağıdakı kimi əsaslandırır: “Azərbaycan yazı dili bu dilin danışıldığı hansısa bir şəhər və kəndə məxsus dil və ləhcə deyil, Azərbaycanın bütün şəhər, kənd və məhəllələrinin ortaq dilidir. Başqa sözlə, ədəbi dildə yazmaq yerinə bugünkü Təbriz ləhcəsini yazı dilimizdə işlətmək, ilk növbədə dilimizin qanunlarına riayət etməməkdir. Məsələn: “Təbriz şəhərində yerləşən Bağlar bağı parkında çay içdim” cümləsi əvəzinə, “Şəhr-e Təbrizdə var olan park-e bağlar bağında çay içdim” cümləsini yazmağa məcbur olacağıq. Belə olduğu təqdirdə, ərəbillilər də Ərdəbil şəhərinin tarixi keçmişinin Təbrizdən daha qədimlərə aid olduğunu əsas gətirərək, Ərdəbil ləhcəsində yazmağı üstün tutacaqlar. Zəncan, Savə və ya həmədanlılar da İranın mərkəzində yerləşdikləri, Tehran türkləri (“O piyaz və sibzəminilərin püstün kəndə elə, bura gətir”) isə paytaxtda yaşadıkları üçün yazı dili olaraq öz ləhcələrini əsas götürəcəklər” (9).

İranda əsrlər boyu Azərbaycan ədəbi dili dövlət tərəfindən mühafizə olunmasa da, yaşamış, bu dildə klassik əsərlər yaranmışdır. Yəni Azərbaycan ədəbi dilini bu və ya digər dövlət qurumu yaratmamışdır ki, məhv də edə bilsin. Ona görə də Cənubda ədəbi dilin hər hansı şəkildə qadağan olunması (ən mədəni formalardan ən vulqar formalara qədər) onun inkişafını ancaq ləngidə bilər, dayandıra bilməz (3, 313).

Bu gün İranda milli-mədəni haqlar çərçivəsində dil məsələsi böyük problemə çevrilərək hökuməti bu sahədə konkret addımlar atmağa məcbur edəcək səviyyəyə çatmışdır. Azərbaycan ziyalılarının qarşısında duran əsas vəzifə bu fürsəti lazımınca dəyərləndirmək, fikir ayrılıqlarını kənara qoyaraq, ortaq məxrəcə gələ bilmək və ədəbi dilin yaradılması prosesini düzgün istiqamətə yönləndirməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Baharlı Mehran. Güneyin yazılı-görköl (ədəbi) dili, “Türkcə”dir, “Azərbaycanca” deyildir- http://media.turuz.com/users/bey-1395/0915-Quzey_Azerbaycanin_Azerbaycancasi,_Gunej_Azerbaycanin_Turkcesi-M.B-2008.pdf

2. BaysanYalaz- <https://www.facebook.com/Turkel.Cocuqlari/notes>
3. Cəfərov Nizami. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: Elm, 2007, 347 s.
4. Fərşəbfian Əhməd. “Təhsil-e rəştə-ye ədəbiyya-te torki avaz şod”, “İrna” Xəbər Agentliyi - www.irna.ir/fa/news/82257708/
5. Hacıyev Tofiq. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi (II hissə). Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Elm, 2012, 392 s.
6. Həmrəng Naser. “İn zəban moğoli nist”, “Şərq” qəzeti - <http://sharghdaily.ir/News/102391>
7. Kəhnəməyü Əsgər Zari. “Payen-e zəbani sizdəh qoftuqu-ye pejuheşi dər bara-ye həqq-e zəban-e madəri”, Nəşr-e “Muğam”, Təbriz-1394, 200 s.
8. Moşəxxəsət-e kolli, bərname və sarfasl-e dorus dore-ye kərşenasi-ye zəban və ədəbiyyat-e Torki-e Azəri/ Vezarət-e Olum, Təhqiqaq və Fənnavəri Tehran, 1382, 63 s.
9. Raşidi Həsən. “Ədəb dildə yazmalıyıq, yoxsa məhəlli ləhcədə?”, “Yurddaş”, 1377, 17 fərvərdin- <http://yurddash.arzublog.com/post/71022>
10. Seyfəddini Salar. “Siyasət-e Hoviyyət və Kəmpəyn-e entexabati”, “Şərq qəzeti”- <http://sharghdaily.ir/News/101176/> سیاست-هویت-و-کمیون-انتخاباتی

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА В ИРАНЕ

Ш.Т.РУСТАМОВА

РЕЗЮМЕ

Со времени прихода к власти династии Пахлавидов, в результате запрета на азербайджанский язык, были сокращены его функциональные возможности, не формировались нормы литературного языка и он остался на уровне разговорной речи. Несмотря на борьбу народа за получение официального статуса азербайджанского языка и его формирование как литературного языка, и на то, что проблема азербайджанского языка стоит выше национальных требований, существуют множество внутренних проблем в этой области.

Ключевые слова: азербайджанский язык, национальные требования, функциональность языка, литературные нормы

THE CURRENT STATE OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE IN IRAN

Sh.T.RUSTAMOVA

SUMMARY

Since Pahlavi dynasty came to power, as a result of the ban on the Azerbaijani language, the functionality of this language reduced, literary norms of the language did not progress and it remained on the level of the colloquial speech. Despite the nation's struggle for having the language receive the official status and its formation as the literary language, and although the problem of the Azerbaijani language stands above the national demands, there still remain a number of internal problems in this field.

Key words: Azerbaijani language, national demand, functionality of the language, literary norms

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ**UOT 82.0; 82.09****N.KƏSƏMƏNLİNİN «DƏLİ DOMRUL», T.ELÇİNİN «OĞUL BUĞAC»,
R.TƏHMƏZOĞLUNUN «DƏDƏM QORQUT» POEMALARININ
İDEYA-MƏZMUN TƏHLİLİ****Y.N.İSMAYILOVA*****Bakı Dövlət Universiteti*
*yegane-n@mail.ru***

Məqalədə göstərilir ki, Azərbaycan ədəbiyyatında daha çox sevgi şairi kimi tanınan N.Kəsəmənli «Dəli Domrul» poemasında da öz üslubuna sadıq qalmış və «Dədə Qorqud» motivləri üstündə bir sevgi dastanı yaratmışdır. «Dəli Domrul» poemasında mənzum dram janrının kompozisiya elementlərindən istifadə olunmuşdur. Belə ki, bu əsər, bir növbə, poema janrı ilə mənzum dram janrının kontaminasiyasından ibarətdir. Poetik dialoqlar, azsaylı da olsa, remarkalar onu pyes kimi səciyyələndirməyə imkan versə də, əsər müəllif tərəfindən poema kimi düşünülmüş və «Hamısı sevgidəndir» kitabında poema kimi verilmişdir.

T.Elçinin «Oğul, Buğac» poeması kiçik yaşlı uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Poema 1988-ci ildə «Gənclik» nəşriyyatında rəngli rəsmlərlə buraxılmışdır. Poema yeddi hissədən ibarətdir: «Muştuluq», «Dağ döşündə», «Ovda», «Qalx, gedək!», «Ölümlə görüş», «Dayanma, tələs, oğlum!». Müəllif əsərdə Dədə Qorqudu tarixlərdən xəbər verən ozan, oğuzlara ad qoyan, oğuz elində küsülüləri barışdırıb bütöv cəmiyyətdə sosial harmoniya yaradan ağısaqqal, elin sevimlisi, güvənc yeri kimi tərənnüm etmişdir. Şair üçün Dədə Qorqud eyni zamanda bədii sözün hamısı, ilham mənbəyi, bütün şairlərin, o cümlədən T.Elçinin mənəvi əcdadıdır. Dədə Qorqudun mənəvi irsi indi onun sənətkar nəvələrinin sözündə, şeirində yaşayır.

Şair-tərcüməçi R.Təhməzoğlunun «Dədə Qorqud» əsəri epos-poemadır. Müəllif əsərdə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının öz bədii deyim tərzini saxlamağa çalışmışdır. Poemada elə məqamlar var ki, onları oxuduqca sanki «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının özünü oxuyursan. Ancaq şair öz bədii dili, istedadı və obrazlaşdırma bacarığı ilə hər an bu məqamların içindədir. Dastanın poetik deyim tərzini R.Təhməzoğlunun deyim tərzini biri-biri ilə qovuşub; bədii düşüncənin zaman adlı sərhədləri dəf olunub, poeziya həmişəyaşarılığını və ədəbiyyatını təsdiq edib.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, N.Kəsəmənli, T.Elçin, R.Təhməzoğlu, “Dədə Qorqud” motivləri

«Dədə Qorqud» eposu motivləri əsasında yazılmış poemalar içərisində N.Kəsəmənlinin «Dəli Domrul» poeması özünəməxsusluğu ilə diqqəti çəkir. Ümumiyyətlə, N.Kəsəmənli ədəbiyyatımızda sevgi şairi kimi tanınırdı. O,

«Dəli Domrul» poemasında da öz üslubuna sadıq qalmış və «Dədə Qorqud» motivləri əsasında bir sevgi dastanı yaratmışdır.

«Dəli Domrul» poemasında mənzum dram janrının kompozisiya elementlərindən istifadə olunmuşdur. Belə ki, bu əsər, bir növ, poema janrı ilə mənzum dram janrının kontaminasiyasından ibarətdir. Poetik dialoqlar, azsaylı da olsa, remarkalar onu pyes kimi səciyyələndirməyə imkan versə də, əsər müəllif tərəfindən poema kimi düşünülmüş və «Hamısı sevgidəndir» kitabında poema kimi verilmişdir.

Hər bir pyesin əvvəlində onun obrazları təqdim olunur. Lakin «Dəli Domrul» əsərində belə bir təqdimat yoxdur. Digər tərəfdən əsərin həcmi də müəllifin onu poema janrında yaratdığını göstərir. Əlbəttə, sənətkar öz yaradıcılıq kombinasiyalarında sərbəstdir və N.Kəsəmənli öz poemasına dram elementləri qatmaqla onu daha emosional, daha təsirli etmişdir.

«Dəli Domrul» poeması köçərilərin, ata-ananın, bacının ölmüş igid üzərində ağlamaqları ilə başlayır:

Qarşı yatan ulu dağlar,
Bilirsənmi, nələr oldu? (1, 264).

Bu zaman Dəli Domrul təpəl atın üstündə yaxınlaşıb nə baş verdiyini soruşur. Ona ölmüş igidi Əzrayılın apardığını söyləyirlər:

Bir oğlumuz var idi,
Bax Əzrail apardı (1, 266)

Dəli Domrul Əzrayılı hədələyir. Əzrayıl da onunla vuruşub məğlub edir. Dəli Domrul ondan aman istəyir. Lakin Əzrayıl ona bildirir ki, boş qayıda bilmərəm:

Bir əzizin yoxmudur,
Əvəzinə can verə? (1, 270)

Dəli Domrul dastanda olduğu kimi, atasına və anasına can üçün müraciət edir. Lakin onlar öz canlarını oğullarına qıymırlar. Əzrayıl ona tənə edir:

Dünya şirin, can əziz,
Kim verər öz canını? (1, 273)

Dəli Domrul Əzrayıldan öz arvadı ilə vidalaşmağa icazə istəyir. Qadın «uf» demədən öz canını ərinin yolunda qurban verməyə hazırdır. Poema qadının Əzrayılın tənəsinə cavabı ilə bitir:

Əzrail, al canımı,
Yarın qurbanı olsun! (1, 264)

Əsər burada bitir. Şair dastan süjetini boyda olduğu kimi axıradək bədiiləşdirməyə ehtiyac görmür. Dastanda qadının sevgisi, ərinə olan vəfası Tanrının xoşuna gəlir və o, Dəli Domrulla qadınına 140 il ömür bəxş edir. Lakin N.Kəsəmənli süjetin bu hissələrini bu miniatür poema-pyesə gətirmir. Bunun səbəbi əsərin şair tərəfindən düşünülmüş əsas ideyasının Əzrayılla Qadınının dialoqunda tam şəkildə ifadə olunmasıdır. Əslində, şair sevginin Tanrının yaratdığı varlıq aləminin ən uca və ən ülvi dəyəri olduğunu tərənnüm etmişdir. Bu ideyanın təcəssümü zamanı iki tərəf - iki əqidə (amal) üz-üzə

gətirilmişdir. Birincisi «dünya əziz - can şirin» ideyası, digəri isə sevginin hər bir dəyərdən üstün olması ideyası. Birinci ideya Dəli Domrulun ata-anasının davranışlarında üzə çıxaraq Əzrayıla insanlara tənə etməyə əsas verir. Yəni insanlar bütün varlıqlar ilə dünya nemətlərinə bağlıdırlar. Heç kəs bu dünyadan könüllü getmək istəmir. İkinci ideyanın daşıyıcısı Dəli Domrulun sevgilisi - həyat yoldaşdır. O, Dəli Domrulsuz dünya nemətlərini, hətta şirin canını belə özünə haram bilir. Və sübut edir ki, Tanrının yaratdığı dünyada ən ali və ən ulvi nemət elə sevginin özüdür. Tanrı dünyanı sevgidən yaradıb və insanlığı yaşadan, ona həyat qüvvəsi verən sevgidir. Şair poemanı bu nöqtədə tamamlamaqla oxuculara qədim oğuz insanlarının sevgisinin nümunəsində dünyanın ən uca həqiqətini aşlamış, milli mənəviyyatımızın dayaq nöqtəsinin sevgi olduğunu, eyni zamanda bu uca bəşəri sevginin öz qaynaqlarını xalqımızın mənəviyyat tarixinin ən dərin qatlarından götürdüyünü göstərmişdir.

Azərbaycan şairləri «Kitabi-Dədə Qorqud» motivlərinə müraciət edərkən uşaqları da unutmamışlar. Bu baxımdan, T.Elçinin «Oğul Buğac» poeması kiçik yaşlı uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Poema 1988-ci ildə «Gənclik» nəşriyyatında rəngli rəsmlərlə buraxılmışdır. Nəşriyyat öz təqdimatında yazır ki, «sevimli şairimiz Teymur Elçinin ulu «Dədə Qorqud» motivləri əsasında ölməz dastanımızın qəhrəmanlarından biri - igid Buğac haqqında yazdığı poemanı balaca oxuculara təqdim edirik. Qoçaq, qorxmaz Buğacın vətənə, doğma torpağa, el-obaya, ataya-anaya olan sevgisi bu gün böyüməkdə olan nəsillərin də ürəyində dünənimizə və gələcəyimizə məhəbbət oyadır» (2, 2).

Yeddi başlıq-hissədən («Muştuluq», «Dağ döşündə», «Ovda», «Qalx, gedək!», «Ölümlə görüş», «Dayanma, tələs, oğlum!», «Karvan yolu») ibarət olan poema ulu ozan dədə Qorqudun tərənnümü ilə başlanır:

Mənim ölməz dastanımı

Yazan babam! (2, 2).

T.Elçin Dədə Qorqudu tarixlərdən xəbər verən ozan, oğuzlara ad qoyan, oğuz elində küsülüləri barışdırıb bütöv cəmiyyətdə sosial harmoniya yaradan ağsaqqal, elin sevimlisi, güvənc yeri kimi tərənnüm edir. Şair üçün Dədə Qorqud eyni zamanda bədii sözün hamisi, ilham mənbəyi, bütün şairlərin, o cümlədən T.Elçinin mənəvi əcdadıdır. Dədə Qorqudun mənəvi irsi indi onun sənətkar nəvələrinin sözündə, şeirində yaşayır:

Hər suala cavab mənim,

Qorqud baba! (2, 4).

Poema başdan-başa «Kitabi-Dədə Qorqud»un birinci boyu - «Dirsə xan oğlu Buğac boyu» əsasında yazılmışdır. Əsər «Muştuluq» hissəsi ilə başlayır. Burada Dirsə xanın oğlu Buğacın doğulması, böyüməsi, on beş yaşına çatması təsvir olunur. Birinci hissədə Dirsə xana oğlunun anadan olmasını xəbər verirlər. Xəbəri alan xanın sevinci yerə-göyə sığmır:

Muştuluqçu al geyəcək,

Muştuluğu versə xan (2,5).

Sevincək olmuş xan ova çıxır, ov ovlayır. Qayıdıb muştuluqçunu

görünməmiş şəkildə mükafatlandırır. Eldə toy-bayram olur. Uşaq böyüyür, on beş yaşına girir. Bu yaşında hər hünərdə - at minib, yay çəkib ox atmaqda, ov ovlamaqda, quş quşlamaqda öz yaşadlarını qabaqlayır. Atası onunla fəxr edir:

Qayalarda

Qartal doğul! (2, 7).

«Dağ döşü» adlanan ikinci hissədə Dirsə xanın oğlunun igidlik göstərməsi və ad almasından bəhs olunur. O, elin hüzurunda dəhşətindən hamının qorxdığı buğa ilə döyüşərək ona qalib gəlir. Dədə Qorqud ona Buğac adını verir:

Dara düşsə,

Tanrım yetsin dadına (2, 14).

Poemanın «Ovda» adlanan hissəsində göstərilir ki, Dirsə xanın yanında qırx igid var idi. Şair onları «qırxlar» adlandırır. Qırxlar xanın çörəyini yeməklə bərabər, onun taxtına göz dikmişdilər. Buğacın tez bir zamanda böyüməsi, igidə çevrilməsi, xanın layiqli varisi olması onları narahat edirdi. Onlar Buğaca böhtan atıb, xanı öz oğlunu oxlamağa vadar edirlər. Bu işi edən xan ağır psixoloji vəziyyətə düşür:

Eşidən yox

İçindəki fəryadını (2, 21).

Əsərin «Qalx, gedək!» adlanan hissəsində Dirsə xan aldadıldığını başa düşür. Xain qırxlar Buğacı aradan götürdükdən sonra Dirsə xanı əsir tutub, başıaçıq, ayaqyalın qonşu dövlətin zindanına aparırlar. Həqiqəti başa düşən Dirsə xan ağır peşimançılıq keçirir:

Görəcək günlərin var,

Qalmaq daha taqət (2, 22).

T.Elçin uşaqlar üçün nəzərdə tutduğu əsərdə xəyanət motivini xüsusi mənalandırır. Gənc nəslə Dədə Qorqudun dili ilə səbirli olmaq, deyilmiş hər sözə inanmamaq, yüz ölçüb-bir biçmək, həqiqəti yalandan seçmək, bir sözlə, mənəvi dəyərlər, ağıllı davranışlar haqqında belə bir nəsihət verir:

Kim itirsə, haqqı əyər,

Özü darda qalan olar (2, 23).

Buğacın anası Zibeydə qızlarla oğlunun axtarışına çıxır: onun ölümünə inanmır. Ananın inamı düz çıxır: o, öz oğlunu yaralı halda tapır. Dağ çiçəyini südüne qatır, məlhəm qayırib oğlunun yarasına qoyur. Şair ana südünü tərənnüm etməklə uşaqlarda anaya, ana südünün müqəddəsliyinə, möcüzə və şəfasına inam təlqin edir. Əslində, T.Elçinin ana südü haqqında böyük bir ilham və vəcdlə yazdığı misralar, sözün həqiqi mənasında, əsl sənət incisidir:

Səndən - ana məhəbbəti,

Ana öyüdü... (2, 31).

Əsərin «Dayanma, tələs oğlum!» hissəsində Buğac atasının aldadıldığını, ona və atasına qırxlar tərəfindən tələ qurulduğunu başa düşür. Ana südü ona şəfa verdiyi kimi, ana sözü də ona həqiqəti başa salır. Ağıllı ananın mühakimələri həqiqəti ortaya qoyur:

Nə deyiblər Dirsə xana?

Nə imiş səbəb? (2, 31-32).

Ağıllı qadın başa düşür ki, işin içində nə isə bir xəyanət var. O, hadisələrin necə baş verdiyini bilməsə də, fəhmi, fitrəti ona xəyanətdən soraq verir:

Tez gedək! Nəsə var

Onun başında... (2, 32).

Ana oğlunu atasını xilas edib, xəyanətkarları cəzalandırmağa çağırır. Buğac xəyanətkarlarla döyüşə girib, atasını xilas edir. Poemanın əsas süjeti ata ilə oğulun qovuşmasının, Oğuz elinin birlik və bütövlüyünün təntənəsi ilə bitir. Baş vermiş bütün bu hadisələrin ibrətamiz nəticələrini T.Elçin əsərin sonundakı «Karvan yolu» adlı hissədə Dədə Qorqudun dili ilə bəyan edir:

Özünüzdən uca tutun

El-obanın qeyrətini (2, 37).

Dədə Qorqudun dilindən söylənilən bu nəsihətlər əsərin əsas ideya yükünü, ideya-məzmun mahiyyətini ifadə edir. Şair əsərdə «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun maraqlı məzmununa malik birinci boyunu uşaqların dili və düşüncəsinə uyğunlaşdırmaqla qalmır, onlarda vətənpərvərlik, humanizm kimi ali mənəvi keyfiyyətlər tərbiyə edir. Poemada Dədə Qorqudun dilindən söylənilən nəsihətlər, nəğmələr və s. məhz bu məqsədə qulluq edir. Adətən, uşaqlar üçün yazılmış əsərlərdə ibrətamiz kəlamlardan, nəsihətlərdən, atalar sözləri və məsəllərindən istifadə olunur. T.Elçin bu ənənəyə sadıq qalaraq əsərin əsas ideya yükü daşıyan fikirləri Dədə Qorqudun dilindən verir. Fikrimizcə, sadə, yapışıqlı, uşaqların düşüncə dünyasına uyğun yazılmış əsərdə müəllif öz məqsədinə nail olmuş, «Dədə Qorqud» motivlərindən istifadə yolu ilə çox dəyərli, uşaq ədəbiyyatının tarixində daimi qalacaq bir poema yaratmağa nail olmuşdur.

«Dədəm Qorqud» motivləri əsasında yazılmış poemalardan biri də şair-tərcüməçi, filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru Rəşid Təhməzoğlunun hər çapı ilə diqqəti cəlb edən «Dədə Qorqud» adlı epos-poemasıdır (bax: 3; 4). Əsərin 1999-cu ildəki ilk çapının redaktoru və ön sözün müəllifi İ.Öməröglü (Vəliyev) R.Təhməzoğlunun «Dədəm Qorqud» poemasını bütövlükdə «mənəvi qaynağın poetik biçimi» kimi səciyyələndirərək (5, 3-5) yazır: «İlhamla yazılmış bu əsər tarixə müasir baxışın təzahürü kimi meydana çıxıb. Epos-poema, əslində, nəsillərin dialoqu, nəvə ilə baba, bu günümüzlə ulu keçmişimiz arasında poetik mükəllimədir. Nəvənin babaya müraciəti nədən doğub, eposdakı boylar məgər şair üçün yetərli deyildimi? Hadisələr, tarixin və zamanın müəyyən məqamlarında ortaya çıxan milli-etnik nöqsanlar, bəşəri cinayətlər müasir dövr ilə nə dərəcədə səciyyəvidir? Epos-poemanı oxuduqca müəllifin narahatlığının səbəbləri aşkar olunur» (5, 4).

İ.Öməröglünün mühaşidələrinə görə, şair eposun məlum boylarını sadəcə nəzmə çəkmək yolunu tutmamış, əsərdə özünün müasir dövrün bədii-estetik, milli-mənəvi normaları ilə səsleşən sənətkar konsepsiyasını da reallaşdırma bilmişdir: «Əsər eposun məlum boylarının süjeti əsasında formalaşsa da, şairin çağdaş lirik «mən»i, onun bu günün ucılığından keçmişə baxışı, bu baxışdakı

öyü, öyünmə və qınamalar olduqca təsirlidir» (5, 4).

Poemada özü bədii sözün (poetik deyimin) zirvəsi olan «Kitabi-Dədə Qorqud» boylarının şair tərəfindən yenidən necə bədiiləşdirmə üsuluna, obrazlaşdırma texnikasına, bədiiləşdirmənin mexanizmlərinə gəlinə, «epos-poemada etnoqrafik məqamlar ayrıca səliqə ilə işlənmişdir. Bu baxımdan, ov səhnələri, döyüşlər, toy şənlikləri, məişət mərasimlərinin poetik təsviri diqqəti cəlb edir. Müəllif Dədəm Qorqud adı ilə bağlı əhvalat və hadisələrə müasirlik gözü ilə nəzər salır, obrazlar, dastan qəhrəmanları yenidən «dindirilir», çağdaş insanla üz-üzə gətirilir, qınamalar, qıslamalar şəxsiyyətin tarixdəki hərəkətini saf-çürük etmək üçün vasitəyə çevrilir. Etnoqrafik səciyyəli əsərdə tarixdən və dastandan alınan ibrət, əxlaqi təəssürlər vətəndaşın milli tərbiyəsi üçün önəmlik qazanır. Şair tarixi dastana yalnız araşdırıcı gözü ilə baxmır. Həm də sözə, ifadəyə tarixi-dilçilik mövqeyindən yanaşır. Sözü ələkdən keçirir, onu yeni biçimdə oxucuya çatdırır» (5, 4-5).

Poemanı geniş təhlil etmək burada imkansız olsa da, səciyyəvi məqamlara diqqət yetirək. İlk diqqəti cəlb edən odur ki, R.Təhməzoğlu əsərdə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının öz bədii deyim tərzini saxlamağa çalışmışdır. Ancaq oxucu burada şair tərəfindən yaradılmış maraqlı poetik mənzərə ilə üzləşir. Poemada elə məqamlar var ki, onları oxuduqca sanki «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının özünü oxuyursan. Ancaq şair öz bədii dili, istedadı və obrazlaşdırma bacarığı ilə hər an bu məqamların içindədir. Dastanın poetik deyim tərzini R.Təhməzoğlunun deyim tərzini biri-biri ilə qovuşub; bədii düşüncənin zaman adlı sərhədləri dəf olunub, poeziya həmişəyaşarılığını və əbədiyyətini təsdiq edib:

Aladağın köksü üstə gün düşürdü,
Neçə-neçə igid ötüşürdü... (4, 323).

«Dədəm Qorqud» poemasının səciyyəvi keyfiyyətlərindən biri də aydın cizgilərlə seçilən və əsəri başdan-ayağa bir bütöv kimi təşkil edən lirizmdir. Həmin lirik xətt poemada monoton səciyyə daşmır. Poetik məkan və zamanın ovqatı əsərdəki lirizmi boyların poetik ovqatına uyğun şəkildə dəyişir. Əsərdə bəzən insanın emosiyalar dünyasının çox zərif və incə təsviri ilə üzləşirik:

Qırılıbdır qanadım,
İgidim, hey igidim (4, 343).

Poemada şair tərəfindən əsərin əvvəlindən axırınacan gerçəkləşdirilmiş bir xətt də var: milli dil problemi. Dədə Qorqudun dilindən «Söz duyumdur, düz toxunsa» kimi ulu həqiqəti səsləndirən R.Təhməzoğlu əsərdə dil ilə bağlı çox dərin problemlərə toxunmuş, onların bədii cəhətdən qoyuluşuna nail olmuşdur:

Çox sözü bax beləcə «özləşdi»,
Çox sözü bax beləcə «kölgələşdi»,
Dədəm Qorqud! (4, 362).

A.Abdullazadənin «Ulu Qorqud» poemasında olduğu kimi, R.Təhməzoğlunun poemasının sonunda da Dədə Qorqud Azərbaycan xalqının bir xalq və

bir millət kimi mövcudluğunun, dövlətçiliyinin milli simvolu kimi təsdiq olunur. Qarşısına zirvələrə qalxmağı hədəf qoyan Azərbaycan xalqı bu ucalığı «Dədəm Qorqut» adlı «od işığı»//«ad işığı» ilə fəth edəcəkdir:

Soykökümün od işığı, Dədəm Qorqut,
Varlığımın ad işığı, Dədəm Qorqut (4, 364).

ƏDƏBİYYAT

1. Kəsəmənli N. Dəli Domrul (poema). N.Kəsəmənli. Hamısı sevgidəndir. Bakı: Gənclik, 1991, s. 264-274
2. Elçin T. Oğul Buğac (poema). Bakı: Gənclik, 1988, 40 s.
3. Təhməzoğlu R. Dədəm Qorqut (epos-poema). Bakı: Ağrıdağ, 1999, 111 s.
4. Təhməzoğlu R. Dədəm Qorqut (epos-poema). // Qorqud ədəbiyyatı (bədi əsərlər). Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, s. 323-364
5. Öməröglü (Vəliyev) İ. Mənəvi qaynağın poetik biçimi // Təhməzoğlu R. Dədə Qorqut. Bakı: Ağrıdağ, 1999, s. 3-5

ИДЕЙНО-СОДЕРЖАТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПОЭМ Н.КЕСЕМЕНЛИ «ДЕЛИ ДОМРУЛ», Т.ЭЛЬЧИНА «ОГУЛ БУГАДЖ», Р.ТАХМАЗОГЛУ «ДЕДЕ КОРКУД»

Е.Н.ИСМАИЛОВА

РЕЗЮМЕ

Н.Кесеменли, известный в азербайджанской литературе как поэт любовной лирики, остается верным своему стилю и в поэме «Дели Домрул», создав любовный дастан по мотивам «Деде Коркуд». В поэме «Дели Домрул» использованы композиционные элементы стихотворного драматического жанра. Это произведение является своего рода контаминацией жанра поэмы и стихотворной драмы. Несмотря на малочисленность политических диалогов, ремарки позволяют характеризовать это произведение как поэтическое. Оно было задумано автором как поэма, и в книге «Все от любви» было представлено как поэма.

Поэма Т.Эльчина «Огул Бугадж» написана для детей. Она была напечатана в 1988г. издательством «Гянджлик» с цветными иллюстрациями. Поэма состоит из семи частей: «Магарыр», «На склоне горы», «На охоте», «Вставай, пойдём», «Встреча со смертью», «Не останавливайся, поторопись, сынок!». Автор воспеваёт в поэме Деде Коркуда как ашуга, рассказывающего об истории, дающего имена огузам, примиряющего поссорившихся в краю огузов и создающего социальную гармонию, как мудрого старца, опору народного любимца.

Для всех поэтов, в том числе и для Т.Эльчина, Деде Коркуд является в то же время покровителем художественного слова, источником вдохновения, духовным предком. Духовное наследие Деде Коркуда живет в словах, стихах его талантливых внуков.

Произведение Р.Тахмазоглу «Деде Коркуд» является эпосом-поэмой. Автор пытается сохранить в произведении манеру художественного повествования дастана. В поэме есть такие места, при прочтении которых создается впечатление, что читаешь сам дастан «Китаби Деде Коркуд». Однако в них чувствуется присутствие самого поэта благодаря его художественному языку, мастерству, образности. Манера поэтического повествования дастана и манера повествования Р.Тахмазоглу переплетаются, временные границы художественного мышления отступают, подтверждая долговечность поэзии.

Ключевые слова: азербайджанская литература, Н.Кесеменли, Т.Эльчин, Р.Тахмазоглу, мотивы «Деде Коркуд».

**IDEOLOGICAL-SUBSTANTIONAL ANALYSIS OF THE POEMS “DELI DOMRUL”
BY N.KESEMENLI, “OGUL BUGAJ” BY T.ELCHIN, “DEDE GORGUD”
BY R.TAHMAZOGLU**

Y.N.ISMAYILOVA

SUMMARY

Well-known as a poet of love in the Azerbaijani literature, N.Kesemenli remained loyal to his style in the poem “Deli Domrul” and created a love dastan upon the motives of “Dede Gorgud”. The poem “Deli Domrul” uses the compositional elements of the poetical dramatic genre. This work is a contamination of the genre of poem and poetical drama. Despite the paucity of the poetic dialogues, the notes make it possible to characterize this work as a poetical one. It was conceived by the author as a poem and was represented as a poem in the book “Everything is because of love”.

The poem “Ogul Bugaj” by T.Elchin was written for children. It was published with colored illustrations by “Ganjlik” publishing house in 1988. The poem consists of seven parts: “The gift”, “On the mountainside”, “Hunting”, “Stand up and let’s go”, “Meeting with death”, “Don’t stop, sonny, hurry up!”. The author poetizes Dede Gorgud as ashug who tells about history, as a wise old man, support, people’s beloved who gives names to Oguz, reconciles those who quarrelled with each other on Oguz land and creates social harmony in the society. For all poets, including T.Elchin, Dede Gorgud is a patron of the artistic word, a source of inspiration, spiritual forefather.

Spiritual legacy of Dede Gorgud goes on living in his talented grandchildren’s words, poems.

The work “Dede-Gorgud” by the poet-translator R.Tahmazoglu is an epos-poem. The author tried to preserve the manner of artistic narrative of the dastan. When reading some parts of this poem, one can take them for the dastan. But the presence of the author in them is felt because of the artistic language, mastery, imagery. The manners of the poetic narrative and R.Tahmazoglu’s narrative are interlaced; temporal bounds of artistic mentality recede confirming longevity of poetry.

Key words: Azerbaijani literature, N.Kesemenli, T.Elchin, R.Tahmazoglu, “Dede Gorgud” motives

UOT 82(100) (091); 821(100) (091)

**N.F.QISAKÜRƏYİN LİRİKASINDA NƏFS PROBLEMİ
VƏ LİRİK “MƏN”İN MƏNƏVİ TƏKMİLLƏŞMƏSİ**

K.N.NƏCƏFOVA
Bakı Dövlət Universiteti
necefova1974@ mail.ru

N.F.Qısakürək Cümhuriyyət dövrü Türkiyə ədəbiyyatının ən parlaq təmsilçilərindəndir. İnsan və onun real tərbiyəsi problemi, şəxsiyyət kamilliyi və insanlıq məqamının axtarışı və aşılınması yollarının tədqiqi və təbliği onun əsərlərinin başlıca ictimai qayəsidir. N.Fazilin lirik “mən”i yaradıcılığının bütün səcyyəsinə özündə ümumiləşdirilmiş şəkildə ifadə edən ədəbi obrazdır. Lirik “mən” onun lirikasında bir şəxsiyyət tipidir ki, bu tipdə onun mənsub olduğu dövrün və cəmiyyətin müsbət və mənfi meyilləri mərkəzləşir, mənəvi həyatı, psixologiyası, sosial baxışları ifadə olunur. Şairin lirik qəhrəmanı bu problemlərin həlli yollarında irəli sürdüyü fikir və ideyaları ilə bu gün də aktualdır.

N.F.Qısakürəyin şeirlərinin mərkəzində şair, onun şəxsiyyəti və taleyi durur. Məqalədə şair şəxsiyyəti prizmasından lirik “mən” və eşq, ölüm, ölümsüzlük, nəfs məsələləri araşdırılır.

Açar sözlər: Qısakürək, sufizm, ilahi eşq, nəfs, şair şəxsiyyəti

Türk dünyasının yetişdirdiyi böyük ədiblərdən biri – Nəcib Fazil Qısakürək (1904-1983) yaşadığı dövrdə duyğu və düşüncələrini, ictimai məsələlərin qabarıq şəkildə ortaya çıxarılmasını və həllini bədii-estetik çərçivədə ifadə edən usta bir şairdir. N.F.Qısakürək şeirlərinin anlaşılması gərəkli olan önəmli şəxsiyyətlərdəndir. Çünki N.Fazilin lirikası insanda misilsiz mənəvi dəyər, sevgi, mərhəmət hissi tərbiyələndirir. Şairin məqsədi insanın könül gözünü açmaqdır, ona doğru yolu, həqiqəti göstərməkdir.

N.F.Qısakürəyin lirikası şəxsiyyətin müxtəlif ruhu və daxili vəziyyətini özündə ifadə edən lirikadır. N.F.Qısakürək bu lirika vasitəsilə şəxsiyyətin mənəvi aləmini bütünlüklə əhatə etməyi bacarmışdır. Şairin lirik qəhrəmanı mənəvi dəyərlərə üstünlük verməsi, insani duyğuların ən alisi olan məhəbbətə tapınması ilə diqqəti çəkir. Şairin lirikasında sufizmin mənəvi saflıq, ruhən təmizlik kimi dəyərləri təbliğ olunur ki, bu ideya və prinsiplər mühüm aktualıq kəsb edir.

N.F.Qısakürəyin şeirlərində lirik "mən" in daxili dünyasının hiss və həyəcanları, duyğu və yaşantıları bədii ifadəsini tapmışdır. Onun lirikasında dünya, gerçəklik şair "mən" i şəxsiyyəti vasitəsilə təqdim olunur.

"Mən" insanın daxili səsi, keçirdiyi bütün duyğu və düşüncələrinin ifadəsidir. "Mən" ən aktual problem olan insan konsepsiyasıdır. Gecə-gündüz axtarışda olan insan özünü dərk eləməyə, anlamağa çalışır. Şairin metafizik dünyası insanın daxili "mən" ində özünü əks etdirir (3, 58).

Ben kimsəsiz səyyahı meçullar caddesinin,
Ben yangısından qaçan çocuq, kendi səsinin.
Ben, ben, ben haritada deniz görmüş, boğulmuş,
Doqquz köyün sahibi, doqquz köyden qovulmuş (4, 67).

Şair insanın doğulandan həyatının sonuna qədər keçdiyi ömür yoluna nəzər salır. Onun mənəviyyatının və ya mənəviyyatsızlığının səbəblərini arayıb. Bu məsələ poetik "mən" i ciddi şəkildə düşündürür. Çünki mənəviyyat insanın əxlaqını formalaşdıran ruhi keyfiyyətdir. Hər bir insanın əxlaqı onun mənəviyyatından asılıdır.

Şairi yaradıcılığı boyu "insan necə olmalıdır?"-sualı maraqlandırmışdır.

Sual: Ey veli, insan nasıl olmalı, söyle!

Cavab: Son anda nasıl olacaksa, hep öyle... (4,103).

İnsan deyilən üstün varlıq maddə ilə mənə, bədənlə ruh qarışığından ibarət bir bütündür. İnsanı digər canlılardan ayıran, üstün bilən tərəfi başda ruhu və mənəvi varlığıdır (31,199). N.Fazil "maddə və ruh" məsələsini belə ifadə edir:

Ne varsa nakış-nakış tabiatta, maddede,
Gözlerimdeki nurun aksı beyaz perdede (4, 187).

Sufi və irfan düşüncəsinə görə iki cür ruh mövcuddur: heyvani ruh; insani ruh. Heyvani ruh bütün canlılarda, o cümlədən, insanda da vardır. Bu, canlı varlığı yaşadan, ona həyatı qabiliyyət verən mənəvi cövhərdir ki, ona can deyirik. İkinci insani ruhdur ki, buna qüdsi ruh, pak ruh, rəbbani ruh, ilahi ruh, ruhi-rəvan (azad ruh, seyredici ruh) da deyilir. Heyvani ruhdan fərqli olaraq insani ruh yalnız insana məxsusdur. Başqa heç bir canlıda bu ruh mövcud deyil. Allahın öz zatından insana üfürdüyü həmin ruh ilahi substansiyanın insanın cismani varlığındakı təəcəllisidir. Tanrı zatının insan bədənindəki nur və qüdrət parçasıdır ki, vəhdətdən ayrılıb kəsətə düşmüşdür. Buna təsəvvüfdə rəmzi mənada "mən" də deyilir. Yunus Əmrənin:

Məni məndə demə məndə deyiləm,
Bir mən vardır məndə məndən içəri.

- deyərkən nəzərdə tutduğu "mən" həmin "mən" dir (1, 35).

İnsanın Haqq ilə ünsiyyətinə səbəb, onu tanrıya bağlayan məhz insani ruhdur. Nəcib Fazil:

Ben o kutsi nefesin üflediği kamışım,
Ses onun, ben imzama atmışım, atmamışım (4, 99).

- deyəndə insani ruhu nəzərdə tutur. Ruhla bədən arasındakı ziddiyyətin başlıca

səbəbi isə nəfsdir. Nəfslə mücadilə və onun öldürülməsi təsəvvüfdə Haqq yolçusu və kamil insan üçün ən başlıca vəzifələrdən sayılır.

N.Fazil kamil insan simvolu kimi “qamış” ifadəsindən istifadə edir. C.Rumi “ney” təqdim edir. Yəni ney ilk vətəni olan “qamışlıq”dan uzaq düşdüyü üçün fəryad edir. N.Fazilin dediyi kimi:

Kesilmiş bir kamış ormanlıklardan,
İnsan... Ruzgarlara bağlı bir düdük (4,117).

Bədən ruhdan ötrü qəriblik diyarı, hicran məkanıdır:
Ben qurbet ruzgarının üflediği kamışım...
Bir su başında mahzun, yapayalnız kalmışım...(4,253).

C.Rumi neydəki atəşin eşqdən olduğunu bildirirsə, N.Fazil də ruhun ilahi nəfəs alaraq əslinə qovuşmaq üçün həsrətlə yandığını söyləyir. Ona görə əsl mənasında eşq ruhun əxlaqıdır. O, yalnız çırpınan, hər an çırpınan pərvanə kimi ilahi eşqin həsrətindədir. Hər an ona tərəf uçmaq istər. Lakin nəfs onu tutar. Nəfs insanı ruhun əksinə, daim aşağıya doğru çəkər.

Allah bəndəsini sorğu-suala, hesaba çəkir. Bəndə də öz növbəsində nəf-sini hesaba çəkməklə, onu tanrının haqq-hesabı üçün hazırlayır. “buluşdururlar bizi əlbəttə bir gün hesabda”-deyə N.Fazil bunu nəzərdə tutur. Bu proses sufizmdə “mühasibə” adlanır. Mühasibə- hesaba və sınağa çəkmək deməkdir. Şairin “Mühasibə” və “Nəfslə mühasibə” şeirləri bu mövzudadır:

Bıçaqlarım su oldu boyuna bilənmeden,
Bitti benlik madenim her an törpülenmeden (4, 283).

Burada “törpülenmək” sözü mişarlanmaq mənasını verir. Qeyd etdik ki, insan maddə və ruhdan ibarətdir. İnsanın maddəsi bütün ömrü boyu “mişarlanılır”, daha doğrusu, nəfs tərəfindən sınaqlara çəkilir. Sufilərə görə nəfs maddi aləmin qaranlığında qəflətə düşər olmuşdur, onun təkamülə ehtiyacı və qabiliyyəti vardır. Nəfs bədənə bağlıdır, eyni zamanda can adlanır. Ağıl isə bədənədən ayrıdır. İnsanı başqa varlıqlardan ayırd edən qüvvə də ağıl və idraktır. Ağıl haqq ilə batili, xeyirlə şəri fərqləndirmək üçün bir vasitədir. Ağılın iman ilə birgəliyini düşünən N.Fazil bu görüşünü belə ifadə edir:

Akıl akıl olsaydı, ismi gönül olurdu,
Gönül gönlü bulsaydı, bozkırlar gül olurdu.

N.Fazilin lirik “mən”i tənhadır. Beşikdən tabuta qədər insan yalnızdır. Bu tənhalıq, yalnızlıq həsrətdən doğur:

Ne görsem, ötesinde hasret çekdiğim diyar,
Kavuşmak nasıl olmaz, mademki ayrılık var? (4, 241)

Özünü yalnız hiss edən lirik qəhrəman insanlardan qaçır, qaranlığa bürünərək öz yalnızlığı içində ölməyi arzu edir. Yalnızlıq və ölüm qorxusu qarşısında insanın yeganə ümid yeri yenə də tanrı olur. Yuxuya dalmaq, yalnız yaradana düşünmək istəyir:

Hər gün yalnız namazdan namaza uyanayım,
Bir dilim quru çörək, acı suya banayım!

Və təkrar uyuyayım və qalxayım azanla!

Yaşaya dursun insan, həyat dediyi zanla! (4, 273)

“Üzümde cizgi-cizgi imzası qədərimin” –deyə şair alın yazısına, qəzavü-qədərə inanır:

Kader beyaz kağıda yazılmış yazı,

Elindeyse beyazdan, gel sıyır da beyazı!.. (4, 359).

Beləcə hər şeyi qəzavü-qədərə bağlayan lirik qəhrəman o qədər bədbin düşüncələrə dalır ki, hətta özünü bu dünyada lazımsız hiss edir:

An oluyor bir qarib duyğuya varıyorum,

Ben bu sefil dünyada acep ne arıyorum? (2, 120).

Bu misralarda lirik “mən”in düşdüğü psixoloji vəziyyət və fanilik hissi daha qabarıq şəkildə ifadə olunmuşdur. Nəcib Fazil faniliyi bir kəlmə ilə dolğun şəkildə belə izah edir:

Hər ağızda, hər teldə fanilik dırıltısı,

Sonunda tək bir şarkı tabutun qıcirtısı.

Əgər son yoxluqdursa, bəs varlıq niyə yaradılıb? N.F.Qısakürək dünyanın faniliyini öz şeirlərində dəfələrlə vurğulayır. Onun “Zehir” şeiri də bu baxımdan xarakterikdir:

Yokluk, sen de yoksun, bir var bir yoksun!

İnsanoğlu kendi varından yoksun...

Gelsin beni yokluk akrebi soksun!

Bir zehir ki hayat özü faniye... (4, 310)

Bu dünyada həyat müvəqqətidir, Allahla bağlı həyat isə daimidir. Kim ki Allahu sevir, onu tanıyır, o ölməzdir. N.F.Qısakürəyə görə, insan özünü tanımalı, içindəki düynləri çözməlidir: ”Mən başı ağır gəlmiş, boşluqda düşən fikir”. İnsan iç dünyasına varmadan gerçək kimliyini anlamayacaq. N.Fazil anlayır ki, içinə qapanıb özü ilə danışdığı zaman sonsuz varmağın sirlərini çözmə biləcək. Özünü tanı, allahı tanı, sev, onda sən daim canlı qalacaqsan. Necə ki damla ümməndə əriyib yox olur, insan da ilahi eşqdə əriməli, onunla qay-nayib-qarışmalıdır:

Neye yaklaşısam, sonu uzaklık ve kırğınlık,

Anla ki yok Allahdan başkasıyla yakınlık (4, 49).

Allaha yaxın, müqəddəs olandan başqası ilə yaxınlığın anlamı yoxdur. Şairin “Yaxınlıq” adlı 2 beytində, “Yaxın”, “Ən yaxın” şeirlərində bu ideya vurğulanır:

İnsan yaklaştığınca yaklaştığından ayrı,

Belli ki yakınlığınız yoktur Allahdan qayrı (4, 41).

Varlıq yalnız ondadır:

Varlık yalnız Birdedir, toplam bölüm hep birde...

Devam eden yalnız bir, sayıda, dört tekbirde...

Allah hər tərəfdə və hər yerdə var, kainat ondan ibarətdi. Onsuz bir maddənin təsəvvürü qeyri-mümkündür. O, bir günəşdir, biz ondan ayrılmış, yenə də onunla birləşəcək zərrələrlik. O, bir dənizdir, biz onun sinəsindən qopmuş,

yenə də ona qarışacaq dalğalarıq. Odur ki, insan daima bu “bütün”ə can atır, “tam” olmağa, daha doğrusu, kamilliyə can atır:

Bir parçacığımı ben, bütünə hasret;
Zaman dönedursun, o güne hasret (4, 24).

İnsanı bu dünyaya bağlayan, onu tanrısından uzaqlaşdıran, kamillik mərtəbəsinə çatmağa qoymayan yeganə əngəl nəfsdir. Kamil insan öncə nəfsi öldürməlidir. N.F.Qısakürək nəfsə dair silsilə şeirlər həsr etmişdir. O, nəfsi “şeytanın səfiri”, “üzü qapqara”, “nəfs isimli kafir” kimi ifadələrlə təqdim edir. Nəfs insanı pis işlərə sürükləyir, onu acgöz edir, nə qədər versən doymur. Şair nəfsinin ardınca düşən insanın ondan heç nə əldə edə bilməyəcəyinə işarə edir. “Lirik mən” hər yerdə nəfsin qarşısına çıxdığını və bu “düşmən”dən qaçmağın çox çətin olduğunu bildirir:

Hep nefis çıkar karşıma, ölüp-ölüp dirilsem;
İnsandan kaçmak kolay, kendimden kaçsa bilsem...

“Nəfs” bir obraz olaraq özünü insanlara belə təqdim edir: o, gecələri özü ilə bərabər gətirən, qaranlıqlar çökdürən, dənizlərdə qasırğaları yaradandır. Nəfs özünü vəba xəstəliyi ilə eyniləşdirir. O, çürüyən ağaclarda, xəstə bənizlərdədir. Onun əsəri cinlər, şübhə, qorxu hissidir. İnsanların qəlbində özünə gizli yuva qurub. Yuva qurub ki, onu içəridən yesin, məhv etsin. O, insanların həm zahiri əməllərində, həm də batinindədir.

N.F.Qısakürək maddi dünyanın zahiri görüntülərinə məftunluğun bədbəxt aqibətindən danışır. Elə bir aqibət ki müasir dünyada, yaşadığımız cəmiyyətdə buna qədərincə rast gəlmək olur. Bu dünyada nə varsa, elə burada da qalır. İnsan özü ilə axirət dünyasına heç nə apara bilmir. Həyatda hamının nəsibi eynidir, bir gün dünyaya gələn bir gün də bu dünyadan getməlidir. Əbədi yaşayan insan yoxdur. Ən böyük nemət, ən böyük istək isə əbədiyyətə qovuşmaq olmalıdır:

Dünyada her nimeti bıraksam ne çıkar ki?
Orda o varken, burda bırakılmaz ne var ki?

N.F.Qısakürəyə görə, dünya və onun cazibəli görüntülərinin çirkinliyi nəfsin (insanın) gözündə aşkarlanarsa, nəfs həqiqəti dərk etməyə başlayar. Məhz bu təqdirdə haqq və həqiqət aşiqi ilahi simasını bərpa edə bilər. Yalnız bu halda nəfsin tərbiyəsi işində uğur qazanmaq olar.

Eşq ilə nəfs bir-birinə tamamilə ziddir. Eşq insanı vücudi-küllə, nəfs isə kəsrət, hissi aləmə çəkən qüvvədir. Eşq doğru, nəfs isə əyri yolun müşayiətçisidir. Eşq qulu kamala və həqiqətə, nəfs isə cəhalətə və şeytani hisslərə qovuşdurur. Əslində sevgi insanın fitrətindədir. Əgər həmin sevgi Haqqa doğru yönəlsə, bəqa yolunun ruhi qüvvəsinə, nəfsin toruna düşürsə, fəna yolunun müşayiətçisinə çevrilir. Yəni eşq insanı bəqaya, nəfs isə fani olana yönəldir (2, 39). Odur ki, nəfsi “diz çökdürmək” lazımdır:

Diz çök, ey zorlu nefis, önümde diz çök!
Heybem hayat dolu, deste ve yumak.

Sen bütün dalların birleştigi gök;
Biricik meselem, Sonsuza varmak...(4, 20).

Nəfsi yenmək, ona qalib gəlmək üçün bir vacib məsələ var: bu, ölümdür.

Nəcib Fazil ölümü yoxluq, heçlik kimi deyil, daha çox Allaha qovuşmaq, dünyanın çirkindən-pasından təmizlənmək kimi mənalandırır. Ölməklə ölümsüzlük başlayır, ölüm əbədiyyət qapısının açarıdır. Əslində ölüm onun üçün yox olma deyil, var olmaq kimi görünür. Elə buna görə də həsrətlə ruhunu təslim edəcək o günü gözləməkdədir. Ölmək –ruhun azad olub tanrıya çatmasıdır. Vəfatından 6 il əvvəl qələmə aldığı “Gözəl şey” adlı şeirində ölüm qorxusunu yendiyini göstərir. “Boş dünya”da Əzrayıla “xoş gəldin” deyə biləcək qədər özündə güc tapır:

Gözlerim müebbette,
Günü gelir elbette...
Gəlir Melek nöbette,
Safa geldi, hoş geldi (4,132).

Qapını mələk üçün geniş açır və bunu hünər sayır:

O demdə ki perdeler kalkar, perdeler iner,
Azraile “hoşgəldin!” diye bilməkte hünər...

Artıq şairin “ölümdən öncə ölmək” düşüncəsinə yaxınlaşdığını görürük.

Məhəmməd (s.) peyğəmbərin belə bir kəlamı vardır: “Ölməmişdən qabaq ölü.” Burada, əlbəttə, insanın diriyyəni öz nəfsini öldürməsi nəzərdə tutulur. Məhəmməd (s.) peyğəmbərin hədislərində nəfs o qədər qorxulu düşmən kimi dəyərləndirilir ki, hətta o, hər bir xarici düşməndən təhlükəlidir. İslam rəsulunun bir hədisində deyilir: “Xaricdəki düşmənlə savaşıb onu məğlub etmək bizim kiçik savaşımızdır. Fəqət nəfsimizlə savaşıb onu məğlub etmək bizim böyük cihadımızdır” (1, 36).

Yunus Əmrə “Ölməzdən əvvəl öləyim, dünya baqi qalmaz mənə”-deyir.

“Ölmədən öncə ölmə”nin sirrinə vəqif olan sufi şairlərə, eləcə də Nəcib Fazilə görə, ilahi əmrlərin hikmətini anlayanlar qurtuluşa çatanlardır. Qurtuluş yolu isə ölümdür:

Her şeyde bir tükeniş, her oluştta bir bitiş,
Gökten bir ses: ölümsüzler kafilesine yetiş (4, 454).

Odur ki, ölümdən qorxmaq lazım deyil:

Kapı-kapı bu yolun son kapısı ölümse,
Her kapıda ağlayıp o kapıda gülümse (4, 151).

Can çürük diş halına gələndə, ağılla bədən arasında çəkişmə başlayır. Mübarizə bədənin zorla yaşamaq istəyi ilə bağlıdır. Ağıl çürüməyə başlayıbsa, ölməmək necə əhəmiyyət kəsb edə bilər? Bu zaman ölmək qurtuluşdur. Ölüm elə ölümsüzlükdür, ölümsüzlüyü qazanmaq üçün insanın əzmkarlığı lazımdır. Ölümün gözəlliyinə qovuşan peyğəmbər əqidəli insan idi. Hər insanın əzmi, mübarizliyi onun əqidəsinə görədir.

Ölümü aşaraq sonsuzluğa çatmaqdan söhbət açan ən gözəl şeir nümunələrindən biri “Yolçuluq” şeiridir. “Yolçuluq” mənəvi dünyaya yolçuluqdan

bəhs edir:

Yolculuk: her zaman düşündüm onu.
İçimde bu azgın davet ne demek?
Oraya, nerdeyse, güneşin sonu,
Uçmaq, kayıp gitmek, kaçıp dönmemek (4, 228).

Ölüm əbədiyyətə açılan qapı, alnımıza yazılan bir yazıdır. İnsan həyatı ölümlə bitən bir yuxudur. Şairin ölüm haqqındakı mülahizələri sufizmdə cismın ölməsi, canın isə əbədi olması fikrinə dayanır. Ölümün haqq olduğuna inanır, ölümə insana fəni olanları öyrədən bir amil kimi baxır.

Nəcib Fazil bütün ömrü boyu istər bir yazıçı, istərsə də bir mütəfəkkir kimi öz düşüncəsinə görə həqiqət axtarıcısı olmuşdur. Onun lirik “mən”ində fəlsəfə meylinin güclü olması da bununla bağlı olmuşdur. O, özünün bildirdiyi kimi, “mütləq həqiqət”i arayan və bu axtarışı şeirlərilə yekunlaşdıran insandır.

Nəcib Fazilin şeirlərini oxuduqca bütün ömrü boyu bir dəfə də olsun “mən nə üçün yaşamışam?” sualı ətrafında düşünməyən adamlar bu suallara cavab axtarır, insanda vicdan səsi güclənir, sanki hər kəs ölüm ayağında, öz vicdanı qarşısında haqq-hesab verir, həyatında başqalarına yaxşılıq etmişsə, təsəlli tapır, pislik etmişsə, peşmançılıq hissləri keçirir. İnsan istəsə yalnız ölüm ayağında deyil, sağlığında da öz vicdanı qarşısında haqq-hesab verib təmiz, xeyirxah adam ola bilər. Həyatda yalnız bir xoşbəxtlik vardır ki, bu da başqaları üçün yaşamaqdır. O yerdə ki hər kəs ancaq öz səadətini düşünür, o cəmiyyətdə nə cəmiyyətin, nə də fərdlərin səadəti mümkün deyildir. Bəs nə etməli? Allah adamı olmaq, hamıya yaxşılıq etmək lazımdır. Allahı dərk etmək üçün daxilini təmizləməlisən, çünki daxili təmiz olmayan adam təmizi dərk edə bilməz.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev Y. Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm. Bakı: Nurlan, 2007, 128 s.
2. Babayeva E. N.F.Qısakürəyin lirikasında “o” və “mən” problemi. Türk xalqları ədəbiyyatı (məqalələr toplusu), 2011, №1, s.117-119
3. Babayeva E. Nəcib Fazil Qısakürəyin yaradıcılıq yolu. Bakı: Elm və təhsil, 2013,196 s.
4. Kısakürek N.F. Çile. İstanbul: Böyük Doğu yayınları, 2012, 511 s.

ПРОБЛЕМА НАФСА В ЛИРИКЕ НЕДЖИП ФАЗЫЛ КЫСАКЮРЕКА И МОРАЛЬНОЕ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ЛИРИЧЕСКОГО "Я"

К.Н.НАДЖАФОВА

РЕЗЮМЕ

Неджип Фазыл Кысакюрек видный представитель турецкой литературы Республиканского периода. Будучи одним из крупных поэтов этого периода, Кысакюрек пробовал себя в различных жанрах. Однако именно поэзия занимает особое место в богатом литературном наследии автора. Согласно философии поэта настоящая любовь - это лишь божественная любовь. Познать Истину (Бога) можно лишь силой любви, а не знаний. Поэзия Кысакюрека основана на восхвалении божественной любви.

В центре поэзии Неджип Фазыл Кысакюрека – личность поэта и его судьба. Такие извечные вопросы, как лирическое «Я» и любовь, смерть и бессмертие, а также проблема нафса рассматриваются в данной статье через призму личности самого поэта.

Ключевые слова: Кысакюрек, суфизм, божественная любовь, нафс, личность поэта

THE PROBLEM OF NAFS IN THE LYRICS OF NECIP FAZIL KYSAKUREK AND THE MORAL PERFECTION OF THE LYRIC "I"

K.N.NAJAFOVA

SUMMARY

Necip Fazıl Kysakurek is a prominent representative of the Turkish Literature of the Republican period. As one of the major poets of this period, Kysakurek wrote in different genres. However, his poetry has a special place in the rich literary heritage of the author. According to the philosophy of the poet, true love is only divine love. People can become closer to God only through love. Kysakurek's poetry is based on the glorification of divine love.

In the center of Necip Fazıl Kysakurek's poetry lie the identity of the poet and his destiny. Such eternal questions as lyrical 'I' and love, death and immortality as well as the problem of nafs are discussed in this article through the prism of the personality of the poet.

Key words: Kysakurek, sufizm, divine love, nafs, identity of the poet

UOT 82(100) (091); 821(100) (091)**У ИСТОКОВ ТЮРКСКОЙ ПРОЗЫ****Ф.А.ДУРСУНОВА****Бакинский Государственный Университет
fatimad@bk.ru**

Первоисточником прозы в литературе тюркских народов стала тюркская традиция повествования, выраженная в таких образцах устного народного творчества, как сказки, мифы, легенды, дастаны, анекдоты и др. Самые ранние свидетельства о тюркской письменности датируются VIII веком. Орхоно-енисейские памятники можно назвать первыми образцами тюркской прозы. Поэзия, безусловно, была доминирующим потоком тюркской литературы вплоть до середины 19-го века. Такие жанры прозы, как рассказы, новеллы, романы и др. в тюркской литературе возникают лишь во второй половине 19 века под влиянием западной литературы, преимущественно французской и русской.

Ключевые слова: тюркская проза, тюркоязычные народы, Османская литература, простая и витиеватая проза

Характерной особенностью для литератур тюркоязычных народов до середины XIX века является безраздельное господство жанров поэзии, что и обусловило особенности развития прозы. Такие жанры прозы, как рассказы, новеллы, романы и др. в турецкой литературе возникают лишь во второй половине XIX века под влиянием западной литературы, преимущественно французской. Азербайджанская литература, которая начала освоение западных образцов прозы одновременно с турецкой, в силу определенных исторических причин больше тяготела к русской литературе, что можно сказать и об узбекской, туркменской, казахской, татарской и киргизской прозах. Таким образом, обогатившись традициями западной литературы, тюркская проза обрела собственное самобытное, национальное своеобразие, что в лишний подтверждает тот факт, что жанры прозаической прозы в тюркской литературе легли на благодатную почву, обогащенную некогда яркими фольклорными образцами, а также трудами таких великих тюркских мастеров как, Низами, Насими, Навои, Физули и многих других.

Первоисточником прозы в литературе тюркских народов стала

тюркская традиция повествования, выраженная в таких образцах устного народного творчества, как сказки, мифы, легенды, дастаны, анекдоты и др.

Самыми древними памятниками тюркской письменности являются тюркско-рунические надписи, которые также можно назвать первыми образцами тюркской прозы. По географическим, языковым и графическим особенностям тюркско-рунические надписи делятся на три группы: енисейские, таласские или среднеазиатские, орхонские.

С точки зрения изучения динамики развития прозы в литературе тюркских народов наибольший интерес представляют орхонские памятники. Памятник «Тоньюкук», написанный в 720 году везиром четырех правителей Гектюрок Тоньюкуком, памятник «Кюль-Тегина» (723 г.) в честь младшего сына Кутлук Хана, спасшего тюрков от китайской независимости и памятник «Бильге Каган» (795 г.), написанный в честь его старшего сына, содержат объемные сюжетные тексты, написанные в прозе. Другим значимым памятником древнетюркской письменности является «Книга гаданий», при написании которой также использовано руническое письмо.

Энциклопедические труды Абу Насра аль-Фараби, «Словарь тюркских наречий» первого ученого-тюрколога Махмуда Кашгари, произведения других великих мастеров также содержат богатый материал для исследования путей развития тюркской прозы.

Немаловажное значение в становлении тюркской прозы имеет философско-религиозная литература, создаваемая зачастую прозой. Изучение Корана, толкование его сур, перевод хадисов (предания о поступках и изречениях пророка) стала важной основой для возникновения тюркской философско-религиозной литературы. К примеру, в турецком литературоведении первыми образцами прозы называют именно произведения философско-религиозной литературы. Так мистико-религиозное произведение «Enver-ül Aşîqin» («Свет Любви») автора XV века Ахмеда Биджана, является первым прозаическим произведением классической литературы Османского государства. В произведении повествуется о Сотворении Мира, Божественном Откровении, о жизни и деяниях пророка Мухаммеда и о многом другом, о чем, по мнению автора, должен знать каждый мусульманин.

Другое мистико-религиозное произведение «Tazarrunâme», не менее популярного автора XV века Синана Паши, завоевавшего широкую известность и славу во времена правления Султана Фатиха и Султана Баязида II, по своей структуре можно разделить на две главы. В первой главе произведения возводится хвала Всевышнему как Творцу, говорится о Мощи, Знаниях и Мудрости Всевышнего. Во второй главе рассказывается о жизни и деяниях Пророка и четырех халифов, а также о хадисах имамов аль-Бухари и Муслима. «Tazarru» в исламской теологии означает

«упование на Аллаха и полное смирение пред Ним», соответственно «Tazarruname» не что иное, как руководство по достижению этого состояния.

Турецкая проза, относящаяся к периоду, охватывающему около 500 лет и именуемая классической или «диванной» литературой («Divan edebiyatı»), по форме повествования, художественному языку и содержанию турецкими литераторами подразделяется на две группы: 1) литературная или как еще ее именуют турецкие ученые «вйтиеватая» (süslü) проза, 2) простая (sade) проза. (4,106) Произведение «Tazarruname» Синана Паши является наиболее удачным примером турецкой «вйтиеватой» прозы.

Образцами простой турецкой прозы этого периода можно назвать такие произведения как «Сказание о Сары Салтыке» Али Языджиоглы и «Сказание о Мелике Данышменде», известного тюркского полководца Арифа Али. Эти произведения являются продуктами устного народного творчества, получившие новую форму под пером этих просветителей XV века.

«Сказание о Мелике Данышменде» - это образец воинской повести. Однако это произведение значительно отличается от богатырских эпосов, с которыми мы сталкиваемся в тюркском фольклоре. Как и во всех странах мусульманского Востока, в центре воинской повести стоит идея священной войны за торжество ислама. Герой повести мелик Ахмед Данышменд – основатель тюркского государства Данышмендов, которое возникло во второй половине XI в. на юго-востоке Малой Азии. Сказание повествует о завоевании тюрками малоазиатских городов-крепостей. Герой сказания, также как и в героических эпосах тюркских народов, обладает особенной силой и способностью, который всегда одолевает врага. Его главные враги – местные малоазиатские правители.

«Сказание о Сары Салтыке» является одним из лучших образцов простой турецкой прозы. События этого сказания, хронологические восходящие к XIII-XIV вв., разворачиваются на Европейском материке и острове Крит куда перекинулись турецкие походы. Сары Салтык – дервиш, миссионер, принимающий участие в османских завоеваниях и приобщающий к исламу местное христианское население (1, 65).

Язык прозы, классифицируемой как простая, в целом опирается на язык простого народа. Здесь по возможности очень редко используется арабо-персидская лексика. Эти произведения были рассчитаны на простые народные массы или на властителей Анатолийских бейликов, предпочитающих простой турецкий язык.

Однако, несмотря на то, что до середины XIX века в тюркской литературе, развивающейся в контексте классической восточной литературы, с огромным перевесом в ее сторону доминировала поэзия, тем не менее, тюркские прозаики этого периода не побоялись обратиться даже к

такому сложному типу творчества как «хамсе» (пятерица).

Известный турецкий писатель XVII века Махмуд Нергиси (1592-1635) создает первую и единственную в тюркской литературе пятерицу в прозаической форме, “Hamse-i Nergisi” («Хамсе Нергиси»). Темы месневи, вошедших в пятерицу Нергиси, стали новшеством для турецкой литературы и не носили общепринятый характер поэтического подражания на великое хамсе Низами (3, 363).

В первом произведении «El-Akvâlu'l-Müselleme fi-Gazâvâti'l-Mesleme» автор дает перевод одной главы книги, известной под названием «Müsâmerât» («Ночное развлечение»), исламского богослова XII-XIII веков из Мусульманской Испании, крупнейшего теоретика суфизма, разработавшего учение о единстве бытия (вахдат ал-вуджуд) Мухиддина ибн аль-Араби. В переведенной Нергиси главе рассказывается о жизни известного арабского полководца VIII века Масламе ибн Абдул-Малике, в частности, о походах против Византийской империи и осаде Константинополя.

Второе месневи пятерицы «Kânûnu'r-Reşâd» («Законы Рашида») также представляет собой вольный перевод с персидского на турецкий избранных трудов известного ученого энциклопедиста и политика государства Хулагуидов Рашид ад-Дина Фазлуллаха.

Третье произведение «Meşâkku'l-Uşşâk» («Разлученные влюбленные»), в отличие от двух предыдущих, не является переводом авторских произведений. «Meşâkku'l-Uşşâk», состоящее из традиционного восточного вступления (муккадима) и 10 притч, оно является первым самостоятельным произведением Нергиси. Автор рассказывает о печальных историях любви, свидетелем которых стал он сам или услышал от других свидетелей.

Четвертое месневи «İksîr-i Sa'âdet» («Эликсир счастья») является опять же переводом с персидского на турецкий знаменитого трактата о суфизме популярного богослова и мистика XI-XII веков Абу Хамид аль-Газали, где автор критикует современных ему улемов, превративших религиозное знание в средство достижения мирских целей.

Завершающее, пятое произведение в пятерице Нергиси, именуемое «Nihâlistân» («Молодые саженцы»), является самым важным произведением этого цикла, так как именно в этом месневи уже прослеживается зрелое перо автора. «Nihâlistân» написан в форме «назира». В восточной традиции это «ответ» поэта на произведение другого поэта. Автор, пользующийся формой «назира», сознательно заимствует у своего знаменитого предшественника уже известный сюжет и «готовые» образы главных персонажей произведения, трактуя их в нужном для себя направлении (2, 233). Однако данное произведение точнее будет назвать «ответом» на «ответ». «Nihâlistân» это поэтическое подражание на прозаическое сочинение персо-таджикского поэта Абдурахмана Джами «Baharistân»

(1487), которое некогда было задумано как «назира» на популярную поэму «Gülistân» персидского поэта, представителя практического житейского суфизма XIII века Саади. «Nihâlistân» состоит из 25 прозаических притч, перемежаемых стихотворными ставками, содержащие образцы народной мудрости и морали.

Переводная литература сыграла особую роль в развитии тюркской прозы. Традиция перевода известных сочинений с персидского и арабского языков на тюркский возникла в XIV веке, достигнув своего пика в XVI-XVII веках в Сефевидском и Османском государствах.

Так, известный тюркский поэт и прозаик XIV в. Мустафа Дарир переводит с арабского на тюркский историческое сочинение «Fütûhu'ş-Şâm» ("Завоевание Сирии") арабского историка Вакиди (747-823). Книга, состоящая из трех глав, повествует о завоеваниях Сирии, Египта и Ирака первым и вторым из праведных халифов Абу Бакра и Омара (6).

Перевод с арабского на тюркский знаменитого сборника поучительных прозаических рассказов «Калила и Димна», приписываемый Ибн-аль-Мокаффа, является не менее важным источником для прослеживания этапов развития тюркской прозы. «Калила и Димна» - это перевод недошедшего до нас индийского сборника притч, известного под названием «Панчатантры».

Среди переводных прозаических произведений особое место занимает «Тути-наме» («Книга попугая»). Источник произведения связан с древнеиндийским фольклором, однако самый известный сборник был составлен индо-персидским поэтом XIV века Нахшаби. Самые ранние переводы на тюркский популярного сборника притч датируются XVI веком, однако особое место среди переводов этой книги занимает труд азербайджанского писателя Мовсума Насири, жившего в XVIII веке в Гяндже.

Мовсум Насири, взявшись за перевод известного произведения по настоянию последнего правителя Гянджинского хана Джавад хана, многое изменил в традиционном сюжете, создав универсальное произведение с учетом традиций национальной тюркской литературы.

Говоря о развитии прозы в литературе тюркских народов, исследователи особое место уделяют великому поэту и прозаику XVI века Мухаммеду Физули. Перу Физули принадлежат не только его лирические газели и поэмы, но и произведения художественной прозы на тюркском, персидском и арабском языках. Его автобиографическое прозаическое сочинение «Шикает-наме» («Книга жалоб»), написанная на тюркском языке, выделяется многими литературоведами, как первый образец социальной-политической сатиры в литературе тюркских народов. Произведение написано в форме писем и отражает реальное положение дел в провинциях Османского государства XVI века, погрязшей в бюрократизме, коррупции и взяточничестве (5,274).

ЛИТЕРАТУРА

На русском языке:

1. Ахмедов Р., Рзаева Р. Пути развития турецкой литературы, Баку, 2001, 287 с.
2. Квятковский А.П. Поэтический словарь / Науч. ред. И. Роднянская. М.: Сов. Энцикл., 1966, 453 с.

На азербайджанском и турецком языках:

3. Abiyev A. Türkiyə ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 2005, 446 с.
4. Rəsulov Ə. Türk sənədli-bədii nəsr. Bakı, 2004, 426 с.
5. Səfərli Ə., Yusifov X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1982, 385 с.
6. Efendioğlu S., Sümbüllü Y.Z. Erzurumlu Mustafa Darîr, Yüz Hadis Yüz Hikâye'si ve Yeni Nüshaları. Электронный ресурс. Режим доступа:
<file:///C:/Documents%20and%20Settings/user/My%20Documents/fatima/meqale/563-1111-1-SM.pdf>

TÜRK BƏDİİ NƏSRİNİN İLK QAYNAQLARI

F.Ə.DURSUNOVA

XÜLASƏ

Türk xalqları ədəbiyyatının qaynağı olan təhkiyə mədəniyyəti, onun nağıl, dastan və mif kimi janrları türk nəsrinin qaynağını təşkil edir. İlk türk yazılı ədəbiyyatı 8-ci əsrə aid olan Orxon-Yenisey runik abidələridir. Bu abidələri eyni zamanda Türk xalqları nəsrinin ilk nümunələri kimi qiymətləndirmək olar. XIX əsrin ortalarına kimi Türk ədəbiyyatında poeziyaya üstünlük verildiyi üçün bədii nəsr çox inkişaf etmişdir. XIX əsrin ikinci yarısında Qərb ədəbiyyatının təsiri altında, əsas da Fransız və Rus, Türk xalqları ədəbiyyatında hekayə, novella, roman və povest kimi janrlar formalaşmağa başlayır.

Açar sözlər: Türk nəsr, türkdilli xalqlar, Osmanlı ədəbiyyatı, sadə və təmtəraqlı nəsr

THE PRIMARY SOURCES FOR TURKIC PROSE

F.A.DURSUNOVA

SUMMARY

The primary source for Turkic prose was Turkic narrative tradition, expressed in folklore products as fairy tales, myths, legends. The earliest evidence of Turkish writing dates to eighth-century runic inscriptions, which can be called the first samples of Turkish prose. Poetry was by far the dominant stream of the Ottoman literature. Until the 19th century, Ottoman prose did not contain any examples of fiction; that is, there were no counterparts to, for instance, the European romance, short story or novel. These genres of fiction appeared in Turkic people literature only in the second half of the XIX century under the influence of Western literature, especially French and Russian.

Key words: Turkic prose, Turkish-speaking peoples, Ottoman literature, ordinary and ornate prose.

UOT 82(091), UOT 82-1**ŞEYX İBRAHİM GÜLŞƏNİ VƏ XƏLVƏTİLİK****M.V.SÜLEYMANOVA*****Bakı Dövlət Universiteti******melek.suleymanova@yahoo.com***

Ş.İ.Gülşəni mütərəqqi, hümanist fikirləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində layiqli yer tutmuşdur. Gülşəni yaradıcılığının əsas qayəsini düzgün qiymətləndirmək və təhlil etmək üçün onun Xəlvətlik təriqətinin məşhur şeyxlərindən biri kimi tanınma faktına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Xəlvətlik təriqətinin davamçısı olan Gülşəninin bütün yaradıcılığı dini-təsəvvüfi ideyalara əsaslanır. Bu ideyalar nəinki onun mövzu qaynağını, həmçinin ifadə şəklinin də əsasını təşkil edir. Xəlvətlik təriqətində təsəvvüfi irfan məntiqini dərinlən dərk və təbliğ edən Gülşəni yaradıcılığı möhtəşəm elm və idrak mənbəyidir. O, məhəbbət və eşq şairidir. Bu məqalədə Gülşəninin poeziyası bu baxımdan araşdırılmışdır.

Açar sözlər: XV əsr Azərbaycan poeziyası, Ş.İ.Gülşəni, xəlvətlik, təsəvvüf, ilahi məhəbbət

Ümummüsəlman mədəniyyətini səciyyələndirən, Nəsimi və Füzuli kimi fenomenlərin dövrü arasında körpü rolunu oynayan XV əsr Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndələri sırasına daxil olan, fəlsəfi fikir tarixində Nəsiminin varisi hesab olunan Ş.İ.Gülşəni mütərəqqi, hümanist fikirləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində layiqli yer tutmuşdur. Klassik Azərbaycan şeirinin ən bariz nümunələrindən qidalanaraq ərsəyə gələn Gülşəni yaradıcılığı milli mədəniyyət xəzinəmizi kəşf etmək üçün əvəzsiz mənbədir.

Şeyx İbrahim Gülşəninin doğumu haqqında məlumatlar ziddiyyətlidir. Onun gah 1423-cü ildə Amiddə - Diyarbəkirdə (5, 394; 3, 90), gah da 1426-cı ildə Bərdədə (6, 6) anadan olması qeyd edilir. Şair haqqında ən mükəmməl mənbə oğlu Əhməd Xəyalinin xəlifəsi Mühyi Gülşəninin “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” adlı əsəridir. Gülşəni gənc yaşlarında Bərdədən Təbrizə gələrək dövrün böyük şair filosofu xəlvətlik təriqətinin banisi Seyid Yəhya Bakuvinin xəlifəsi Dədə Ömər Rövşəninin tələbəsi olmuşdur. Dədə Ömər Rövşəninin saysız-hesabsız tələbələrindən olmasına baxmayaraq, onun Təbrizdəki tələbələrindən ən məşhuru Gülşənidir. Rövşəni ilə görüş Gülşəninin gələcək həyatına geniş istiqamət vermiş, onun bir şeyx və şair kimi yetişməsinə, tanınmasına başlanğıc olmuşdur. “Gülşəni qzəllərinin çoxunun məqtəsində ustadı Rövşəninin adını öz adı ilə qoşa çəkir” (13, 107). O, Dədə Ömər Rövşəninin

göstəriş və məsləhəti ilə əvvəlki təxəllüsü olan “Heybəti”ni “Gülşəni” ilə əvəz etmiş, şeyxinin ölümündən sonra, onun xəlifəsi olmaq səlahiyyətini qazanmışdır.

“Şeyx İbrahim Gülşəni çoxlu səyahətlərdə olmuş, uzun illər Türkiyədə, Misirdə yaşamış, bu yerlərin hər birində doğma övlad kimi sevilmişdir. Sultan Səlim 1516-cı ildə Misiri aldıqda bu müqəddəs adamlarla böyük hörmət və ehtiramla rəftar etmişdi. Gülşəni Misirdə ustad, müəllim kimi məşhurlaşmış, bir şeyx kimi islam dünyasının müxtəlif yerlərindən özünə ardıcıl cəlb edə bilmiş, müridlərinin sayı gün-gündən artdığı üçün Misirdə böyük nüfuz sahibi olmuşdur. Ümumiyyətlə, Gülşəni öz fəlsəfi düşüncəsi, ağılı və bacarığı ilə bir çox hökmdarların: Uzun Həsənin, Hüseyn Bayqaranın, Sultan Səlimin, Sultan Süleymanın diqqət, hörmət və ehtiramını qazanmışdır. Sultan Süleyman onun şöhrətini eşidib 1528-29-cu ildə öz yanına dəvət etmiş, böyük hörmət və ehtiramla qarşılamaş, dolanışığını və yaşadığı yeri müəyyənləşdirmişdir. O zaman Gülşəninin yaşı yüzü ötmüşdü. Şair İstanbulda bir neçə il yaşadıqdan sonra, yenidən Misirə qayıtmış və 1534-cü ildə orada vəfat etmişdir” (12, 160).

Ş.İ.Gülşəninin zəngin ədəbi irsi qorunaraq zəmanəmizə gəlib çatmışdır. Bunların əksəriyyəti əlyazmalar şəklində olduğu halda, türk divanı A.Musa-bəyli tərəfindən işlənilib çap olunmuşdur. “Şairin əlyazmalarını 14 sayda təqdim etmək olar: “Mənavi” (farsca), “Şərhi-Məsnəvi”, “Kənzil-cəvahir”, “Razina-mə”, “Ma'yi-məin” (Axar su), “Təfsiri-ayəyi-Faxilə”, “Əzhari-Gülşən”, “Çubannamə”, “Pəndnamə”, Divan (türk, fars, ərəb), “Müntəxəbati-məqalati-Gülşəni” (13, 89).

Gülşəninin yaradıcılığının əsas qayəsini düzgün qiymətləndirmək üçün onun xəlvətlik təriqətinin məşhur şeyxlərindən biri və eyni zamanda, gülşəniyyə təriqətinin yaradıcısı olduğuna xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Gülşənin də bədi təxəyyülünün dərin fəlsəfi biliklə vəhdəti onu filosof şair kimi şöhrətləndirmişdir.

Təsəvvüf Haqqın qüdrətini müşahidə yolu ilə şahid olub şəhid olaraq şəhadətə çatmaq, özündən keçmək, cismani ölməkdən əvvəl ölmək, ruhən diri qalmaqdır. Bu çətin və şərəfli yol - Allaha qovuşma yolu və istiqaməti təriqət adlanır. Belə bir hədis var: “Allaha gedən yollar məxluqatın nəfəslərinin sayı qədərdir” (11, 149). Allah insanları fərqli xarakterdə və fərqli qabiliyyətdə yaratmışdır. Təriqətlərin çoxluğu bu xarakter müxtəlifliyindən irəli gəlir. Təriqətlər cəmiyyətə qarışaraq, dövlətlərin ictimai, siyasi, iqtisadi həyatlarında böyük rol oynamaq, insanları tək yolda – Quran yolunda birləşdirmək istəmişdir.

Təriqət sahibləri təriqət qurmağa məqsədli deyillər. Bunlar xalqın zahidlərin çox hörmətini qazanmış kimsələrdir. Ətrafına toplananlar, söhbətini dinləyənlər onun öyüdlərini tutur, hərəkətlərini, zikrlərini eynilə etməyə çalışır və beləcə o zatın adına bir təriqət doğmuş olur. Təriqət əslində tək qaynaqdan çıxmaqla bərabər sonradan çeşidli təsəvvüf insanlarının gətirdikləri bəzi metod dəyişiklikləri ilə yaranmış, beləcə çox təriqət meydana çıxmışdır.

Təsəvvüf tarixində Rifahilik, Sührəverlilik, Əkbərilik, Bədəvilik, Möv-

ləvilik, Bəktaşilik, Rövsənilik, Xəlvətlik, Gülşənlik, Nəqşbəndilik və s. təriqətlər yaranmışdır. Bunların bir çoxu Azərbaycanda yaranmış və geniş yayılmışdır. Təriqətlər müxtəlif zamanlarda, müxtəlif ictimai-iqtisadi şəraitdə doğub, ayrı-ayrı ictimai təbəqələrin ideologiyasını ifadə etməsinə baxmayaraq, bunların yaratmış olduğu ümumi bir terminologiya uzun müddət Yaxın Şərq ədəbiyyatında işlənmişdir. Bu terminologiya, rəmzi ifadələr həmişə təsəvvüfi biliklərin açarı olub. Ümumiyyətlə, təriqət ədəbiyyatı, fəlsəfi poeziya rəmzlərdən ibarət sirlə dünyadır. Məna daxilində məna gizlənən ezoterik poeziyanın incəliklərini, həqiqi mənasını yalnız mənəvi-ruhani inkişaf yolu ilə qavramaq mümkündür. Obrazın simvola keçidi ona məna dərinliyi bəxş edir. Rəmzlərdə sirlərin nəfəsi duyulur.

Belə bir dərin fəlsəfi məzmunlu ezoterik poeziya yaradan Ş.İ. Gülşəni Xəlvətlik təriqətinin davamçısı olmuş, sonra isə onun adı ilə Gülşənlik təriqəti yaranmışdır. Bu təriqətin kökləri qədimlərə gedib çıxır. “Hz. Peyğəmbərin peyğəmbərliyindən öncə Ramazan ayında Hira dağındakı mağarada yalnızlığa çəkilib özəlliklə gecələri Allaha ibadət ilə sürdüyü məlumdur. Musa (“Bir daha xatirinizə gətiririk ki, Biz Musaya (Tur dağında vəhy üçün) 40 gecəlik vədə vermişdik” (Bəqərə 51), “Musa ilə 30 gecə barədə vədələşdik, sonra ona daha 10 gün də əlavə etdik. Beləliklə, Rəbbinin təyin etdiyi müddət tam 40 gecə oldu...” (Əraf 142). Zəkəriyyə, Yəhya, İsa və Məryəm necə xəlvətə çəkilib Allaha ibadət etmişlərsə, onların yolu ilə getməsi əmr edilən Hz. Məhəmməd əleyhissəlam da elə xəlvətlərə çəkilib Allaha ibadət etmişdir (15, 58).

Xəlvətlik peyğəmbərlərin, xüsusilə Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.s.) əxlaqına bənzətmə cəhdlərini özündə əks etdirir (15, 367). Ümumiyyətlə, İslam təsəvvüfə Məhəmməd peyğəmbər (s.ə.s.) və səhabələrinin ruhani həyatından qaynaqlanmış və onların hərəkətlərinin sistemləşməsindən yaranmışdır. Təsəvvüfün qaynağı Qurani-Kərim hikməti və Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.s.) yaşadığı həyatdır.

Xəlvətiyyə təriqətinin kim tərəfindən, nə zaman yaradılması mübahisəlidir. Lakin məlumdur ki, XIV-XV əsrlərdə bu təriqətin Şirvan, Qarabağ, Gəncə-Azərbaycan, Kiçik Asiyada yayılmasında dövrün ən görkəmli filosofları, ictimai-siyasi xadimləri olan Seyid Yəhya Şirvani və onun tələbəsi Dədə Ömər Rövsəni mühüm rol oynamışlar.

Xəlvət Peyğəmbər Əleyhissəlamın bütün ilahiyyat əhlinə buyurduğu kimi, heç olmasa, hər ildə bir ay tək bir guşəyə çəkilib, bir kimsənin olmadığı yerdə özünü Haqqa təslim edib, könül güzgüsünü dünyəvi çirkinliklərdən təmizləməyə və parlatmağa və Haqdan gələn ilahi nurlarla batınını və zahirini pak etməyə və özünü Peyğəmbər əleyhissəlamın mənəviyyat aləminin hüzurunda hiss edərək, o ruhlara daimi ləzzətləri verən mütləq varlıq olan ilahiyyə gecə-gündüz qəlbindən keçirdiyi niyyəti qəbul olmaq surəti ilə bir az qənaətkarlığa razı olaraq oruculu olan halda keçinmək deməkdir.

“Xəlvət tənha qalma, tənhalığa çəkilmə mənasındadır. Bu halın meydana gəlməsi pəhriz və nəfsin təmizlənməsi ilə mümkündür. Xəlvətə çəkilmək,

tənha bir yerə çəkilib, qırx gün-qırx gecə pəhriz və nəfs mücadiləsindən keçərək, hər cür qida, yuxu və dünya nemətlərindən üz döndərərək, düşüncə ilə ibadət etmək, Allahın adlarını zikr edərək, süluk etməkdir. Yəni bu zaman insan nəfsinə sahib olur, əxlaqını nizam-intizam altına alır, ruhunu təmizləyir və Allaha yaxınlaşır. Bu təriqətdə mürid Allahı görmə nöqtəsində, son ali yolçuluğunda yeddi yoldan keçir: 1. nəfsi-əmmarə (heyvani nəfs); 2. nəfsi-ləvvamə (özünü qınayan nəfs); 3. nəfsi-mülhəmmə (özünə gözəl şeylər ilham edilən nəfs); 4. nəfsi-mütmainnə (hüzur tapmış nəfs); 5. nəfsi-raziyyə (Allahın təcəllisinə razı olan nəfs); 6. nəfsi-marziyyə (Allahın razı olduğu nəfs); 7. nəfsi-kamilə (tam dolğunlaşmış nəfs).

Xəlvətə şaban ayının iyirminci günü ikinci namazından əvvəl girmək adətdir. Xəlvətə girənlər ramazan ayının içində son on günün tək gecələri daha çox ihya edər, şəvval ayının ilk günü axşam namazından sonra iki rükət şükür namazı qılaraq xəlvətdən çıxarlar. Mütəsəvviflər Qurani-Kərimdə xəlvətə dəlil olaraq bu ayəni göstərirlər: “Rəbbinin adını zikr et və (hər şeyi buraxıb) Ona tərəf yönəl” (əl Muzzəmmil, 8). Qısaca olaraq, xəlvət qəlbi əğyardan təmizləmək, yarı könlün xəlvət guşəsinə qoymaq, kəsrət anında belə vəhdəti ixtiyar etmək və haqqa üz tutmaqdır” (15, 186).

İbadətdə olan kimsəyə müəyyən bilgilər açılır. Bu müddətin 40 gün olmasında müəyyən bir hikmət var. Bunun “Allah insanı yaratmağın 40-cı günü ona öz ruhundan üfürmüşdür” hədisi ilə əlaqəli olması ehtimalı böyükdür. Qul Allaha yönəlincə hər gün qəlbinin üstündən bir pərdə qalxır, hər pərdə qalxdıqca qul bütün elmlərin qaynağı olan Allah dərgahına daha çox yaxınlaşır. 40 günün sonunda pərdələri qalxan qəlbə elm, mərifət və irfan axmağa başlayır.

Xəlvətlik təriqətinin davamçısı və gülşəniyyə təriqətinin başçısı olan Şeyx İbrahim Gülşəninin də bütün elmi və bədii yaradıcılığı bu dini-təsəvvüfi ideyalara əsaslanır.

“Tədqiqatçılara görə, Şeyx İbrahim Gülşəni Mühyiddin ibn Ərəbinin vəhdət əl vücud təliminin davamçısı olmuşdur. Eyni zamanda, onun fikirləri xəlvətiyyə təriqətinin şeyxi Seyid Yəhya Bakuvinin təliminə əsaslanmışdır. Belə ki, tədqiqatçılara görə gülşəniyyə təriqətinin başçısı Şeyx İbrahim Gülşəni yeni bir təlim yaratmamış, sadəcə olaraq, yuxarıda qeyd olunan böyük filosofların kamil insan haqqında təlimlərini inkişaf etdirmişdir. Onun nöqtəy-nəzərinə görə insan kiçik aləmdir və böyük aləmin tərkib hissəsidir. Kamil insanlar özündə ilahi qüvvəni əks etdirməyi bacarırlar. Beləliklə, gördüyümüz kimi, istər xəlvətiyyə və istərsə də gülşəniyyə təriqətlərinin əsas müddəaları orta əsrlər təlimindən kənara çıxmır və digər təriqətlərin əsas müddəaları ilə üst-üstə düşür” (2, 29).

Şeyx İbrahim Gülşəninin bir sıra fəlsəfi traktatları ilə yanaşı dövrümüzə qədər ana dilində yazdığı mükəmməl bir divanı da gəlib çatmışdır. “Arif odur ki, xəlvətidə guşəgir olub”, - deyən şair divanında həqiqi ariflik ilə bədii sözün ecazkar qüvvəsini qovuşduraraq poeziyanın gözəl nümunələrini yaratmışdır.

Ümumiyyətlə, Gülşəni yaradıcılığı haqqında deyildiyi kimi: "...Xəlvətilərin əsas məqsədini, onun insan və cəmiyyətlə bağlı olan düşüncələrini olduğu kimi bilmək üçün Gülşəni yaradıcılığına əsaslanmalıyıq" (13, 26). Bu irs isə xəlvətiyyətdə insanpərvərliyin üstün yer tutduğunu, onun ali ideyalara xidmət etdiyini təsdiq edir.

Xəlvət qılıban gülşəni-hüsnün həvəsini,
Həmdəm oluban cam içəlim bir sənü bir mən.
Könlüm hərəmi eşqini xəlvət qılıban der,
Canumə rəvan ol, gözəlim, bir sənü bir mən (7, 67).

Gülşəni Allahın hüsnünü görmək məqsədilə xəlvətə girən salikin vəhdət camını içəcəyinə və cismani olan maddi aləmlə mənəvi olan ruhani aləm arasında qarşılıqlı əlaqə yarandığına inanır. Zikr və masivadan, yaranmış olan maddi varlıqdan təcrid olunaraq yalnız İlahiyə qovuşur.

Cahani eşqi-xəlvətəgah şəhadətsiz görən bilür,
Məhəbbətdən sevüb vəchin edən xəlvətdən adəmdir (7, 109).

Şairin fikrincə, xəlvət qəlbin Allaha yaxınlığıdır. Bu yaxınlıq, Allahla olan ünsiyyət, tənhalıqla bağlı ekstaz halında gerçəkləşir. Təfəkkürü olmayan insana xəlvətin faydası olmaz. Qul üçün saf nur mənbəyi, haqqın sirləri xəlvətin özündədir. Təsəvvüfdə məkan və zaman anlayışı mücərrəd xarakter daşıyır. Əzəli və əbədi laməkan olan Rəbbə gedən yol məkansız və zamansız olub ağıllara sığmayan bir istiqamətdir. İnsanın dərk etmək istədiyi həqiqət elə insanın özündədir. Məkan yalnız qəlbdir.

Məkan ilə zamanı bilməz oldum,
Məratiblə məqamü eşq əlindən.
Deyəndə mərifət qalini xəlvət,
Unuduram kəlamı eşq əlindən (7, 269).

Şair qeyd edir ki, insanın özünə gedən yolu zamansız və məkansız olan ilahi yoldan keçir. O, öz həqiqətini Allahla vəhdətdə olmaqla, bəşəriyyətdən uzaqlaşmaqla hiss edə bilər. İnsan öz dərkindən ilahi dərkə ucalmalıdır.

Eşqlə kamilləşən insan ilahi xəttin son ucunda duran tək varlıqdır. Bu, onun ilahi keyfiyyətlərə malik Allahın maddi dünyadakı ən kamil təzahürü olmasına açıqlıq gətirir, eyni zamanda, məhz insanın irrasional təfəkkürü vasitəsilə öz mahiyyətinə, ilk nöqtəsinə dönmə bilmək imkanına malik olmasını göstərir. Demək, xəlvət yolu ilə ilahi vəhdətdən keçən aşiq özünüdərk mərtəbələrindən, məqamlarından keçir.

Mərtəbə, mənzil, məqam eşq ilə hasil olur,
Batinü zahir sifət sirr ilən ayatumuz (7, 129).

Gülşəni yaradıcılığının dərin, bədii fəlsəfi tutuma malik olması əsərlərindən aydın olur. Xəlvətlik təriqətində təsəvvüfün irfan məntiqini dərk etməkdən dərk və təbliğ edən Gülşəni yaradıcılığı böyük elm və idrak mənbəyidir. O, insanın gerçəkliyi dərk etməsində və sənət əsərlərinin yaradılmasında ağıl və eşq mücadiləsini əsas tutan bir şairdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurani-Kərim: \tərcümə edənlər: Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev. Bakı: Qismət, 2006, 542 s.
2. Алескерова Н.Э. Суфийское братство Гюльшаний. Санкт-Петербург: 2002, 160 с.
3. Bünyadov Z. Dinlər, təriqətlər, məzhəblər. Bakı: Azərnaşr, 1997, 334 s.
4. Bünyadzadə K. Şərq və Qərb: İlahi vəhdətdən keçən özünüdərk. Bakı: Nurlan, 2006, 241 s.
5. Eraydın S. Tasavvuf ve tarikatlar. İstanbul: 2004, 516 s.
6. Göyüşov N. Təsəvvüf anlamı və dərvişlik rəmzləri. Bakı: 2001, 237 s.
7. Gülşəni Şeyx İbrahim Bərdəi. Divan. Bakı: "Avrasiya Press, 2006, 412 s.
8. İslamoğlu M. Ürək dövləti. Bakı: MBM, 2010, 103 s.
9. İslamoğlu M. Alemlerin Rabbi Allah. Bilmək – Tanımak – Anlamak. Düşün yayıncılık, 2007, 157 s.
10. Книш А.Д. Мусульманский мистицизм. М.: 2004.
11. Ömür Ceylan. Tasavvufi şiir şərhleri. İstanbul: 2007.
12. Mehmet Rıhtım. Seyid Yəhya Bakıvi və xəlvətlik. Bakı: Qismət, 2005, 251 s.
13. Musayeva A. Dədə Ömər Rövşəni. Əlyazmalar üzərində araşdırmalar. I cild. Bakı: Nurlan, 2003, 475 s.
14. Ramiz Fəseh. Füzuli şeirində təsəvvüfi qaynaqlar. Bakı: Elm, 2000.
15. Süleyman A. İslam tasavvufu. İstanbul: Yeni ufuklar neşriyyat, 2004.
16. Тримингем Дж. Суфийские ордены в исламе. М., 1989, 328 с.

Ш.И.ГЮЛЬШЕНИ И ХАЛВЕТИЙЕ

М.В.СУЛЕЙМАНОВА

РЕЗЮМЕ

Благодаря своим прогрессивным и гуманистическим мыслям, Гюльшени занял достойное место в истории азербайджанской литературы. Для того чтобы правильно оценить и проанализировать главную цель деятельности Гюльшени, нужно особо обратить внимание на тот факт, что он известен как один из выдающихся шейхов течения Халветийе. Вся его деятельность опирается на религиозно-мистические идеи. Эти идеи не только являются источником сюжета, но и формируют основу его изложения. Деятельность Гюльшени, которая глубоко познает и пропагандирует логику мистицизма в течении Халватийе, является блистательным источником науки и разума. Он поэт олицетворяющий любовь. В этой статье поэзия Гюльшени была исследована именно с этой точки зрения.

Ключевые слова: Гюльшени, поэзия, мистицизм, Халветийе (затворничество), художественное выражение

Sh.I.GULSHANI AND COVERTNESS

M.V.SULEYMANOVA

SUMMARY

Since the XV century, covertness had a great influence in the fields of literary, philosophical, social and political spheres and was greatly spread in the Muslim world. To give a precise evaluation and analysis of Gulshani's creative activity one should pay a particular attention to the fact of his recognition as a follower of covertness sect. Gulshani's creative work is based on religious-mystical ideas. These ideas comprise not only his topic source, but also form of expression.

Key words: Gulshani, poetry, mysticism, artistic expression

UOT-81”367 46.21.43

“KOROĞLU” DASTANINDA SADƏ SUAL CÜMLƏSİNİN
ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

A.A.MƏHƏRRƏMOVA
Bakı Dövlət Universiteti
maharramova.a@mail.ru

“Koroğlu” dastanındakı sual cümlələri zəngin struktur-semantik xüsusiyyətlərinə və işlənmə dinamikasına görə seçilir. Onların bütöv və yarımçıq, elliptik və situativ növləri vardır. Dastanda üslubi məqamla bağlı işlədilən sual cümlələri istər məzmun, istərsə də ifadə planında rəngarəngdir. Burada danışq dili xüsusiyyətlərini əks etdirən spesifik formalar, xüsusilə silsilə sual cümlələri diqqəti cəlb edir. Dastanın dilində sual cümlələrinin ilkin və başlıca funksiyasını yerinə yetirən və “həqiqi sual cümlələri” adlanan cümlə tipi üstünlük təşkil etsə də, cavab tələb etməyən, fikrin daha emosional və ekspressiv tərzdə ifadəsinə xidmət edən ritorik sual cümlələrinə də kifayət qədər sıx-sıx rast gəlinir. Bəzi ritorik sual cümlələrinin funksiyası yalnız mətn vasitəsilə müəyyənləşir, yəni onlar situativ xarakter daşıyır. Bir sıra hallarda isə ritoriklik semantik baxımdan bir-birinə qarşı qoyulan paralel konstruksiyalar vasitəsilə yaradılır.

Dastanda bir sıra hallarda emosionallığı, həmçinin ekspressivliyi gücləndirmək üçün sual ədatları ilə modal sözlər birlikdə işlənir. Dastanın fərqli cəhətlərindən biri də odur ki, burada sadə sual cümlələri silsiləsinə rast gəlinir. Bu cümlələrin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, sonrakı sual cümləsi öndəkinin məzmununu açır və ya dəqiqləşdirir. Belə hallarda ellipsisə uğrama baş verir və bunun hesabına yarımçıq sual cümlələri yaranır.

Xəbər cümlənin vacib üzvi olduğundan onun ellipsisə uğraması sual cümləsində xüsusi emosional çalar yaradır.

“Koroğlu” dastanında mürəkkəb cümlələr də özəlliyi ilə fərqlənir. İstər tabesiz, istərsə də tabeli mürəkkəb cümlələrdə öndəki cümlə sual məzmunlu olduğu halda, sonrakı cümlə bundan məhrum olur.

Açar sözlər: Sual cümlələri, üslubi məqam, ritorik cümlələr, ellipsis, tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr

Qəhrəmanlıq dastanı “Koroğlu”nun dili həm normativ, həm də üslubi qrammatikanın spesifik xüsusiyyətlərinin öyrənmək, araşdırmaq üçün zəngin material mənbəyidir. Dastanda sadə cümlənin, demək olar ki, bütün növlərinə (məqsəd və intonasiyaya, şəxsə, üzvlərin iştirakına görə və s.) rast gəlmək mümkündür. Bununla yanaşı, dastanın dilinin poetik sintaksisini müəyyənləşdirən elə konstruksiyalara da rast gəlinir ki, emosional-ekspressiv münasibəti

özündə parlaq şəkildə əks etdirir.

Sual cümlələri özünün qurulmasına və işlənmə dinamikasına görə seçilən cümlə tiplərindəndir. Belə cümlələrin işlənmə mexanizmi, situasiyadan asılı olaraq qazandığı emosionallıq, ekspressivlik özünü daha çox bədii əsərlərdə və mükəllimələrdə sərgiləyir. Daha çox şifahi nitqdə, xüsusən mükəllimələrdə işlədilən sual cümlələri spesifik intonasiya və sintaktik xüsusiyyətləri ilə səciyəyənlir. Belə xüsusiyyətlər içərisində sual cümlələrinin ifadə məqsədi mühüm yerə malikdir. “Sual cümlələrinin ifadə məqsədi dedikdə sual cümlələri vasitəsilə danışanın a) kimdənsə cavab gözləyib, nəyi isə müəyyənləşdirməyini; b) emosional tərzdə hər hansı bir məfhumu təsdiq və ya inkar etməklə hökm verməyini; v) müsahibi bir iş görməyə təhrik etməyini nəzərdə tuturuq” (1, 55).

“Koroğlu” dastanında birinci tipdən olan sual cümlələri üstünlük təşkil edir, çünki bu funksiya sual cümlələrinin ilkin, əsas funksiyasıdır. Dilçilikdə bu tip cümlələr müxtəlif adlarla adlansa da, daha çox “həqiqi sual cümlələri” termini ən məntiqi hesab olunur. Belə sual cümlələri sual intonasiyası, sual əvəzlilikləri və sual ədatları vasitəsilə formalaşır. Formalaşmasının zənginliyi, ifadənin də məqsədinin müxtəlif yönümlü olması belə cümlələrin işlənmə tezliyinin çoxluğuna səbəb olur. Həqiqi sual cümlələri müxtəlif məqamlarda və rəngarəng struktur formalarda təzahür edir. Bu cümlələrin bir qismi xüsusi formal əlamət olmadan, qeyd etdiyimiz kimi yalnız intonasiyanın köməyi ilə formalaşır. Məsələn: Ayə, Kaloğlu, indi sən atı mənim əlimdən alıb Hasan paşaya verəcəksən? (7, 182) Belə sual cümlələrində cavab tələb etmə və cavabı dəqiqləşdirmə əsas xətt kimi götürülür.

Sual cümlələrinin yaranma yollarından biri də sual əvəzliliklərinin vasitəsilə mümkündür. Dastandakı sual cümlələrinin bir çoxu sual əvəzliliklərinin köməyi ilə formalaşmışdır. Sual əvəzlilikləri konkret cavab tələb etdiyindən dialoji nitqdə bunlardan geniş şəkildə istifadə edilməsi təbiiidir. Məsələn: Dəyirmançı tez eşiyə çıxıb dedi: -Qardaş, nə istəyirsən? (7, 178) Bəzi hallarda sual əvəzliliklərinin müxtəlif şəkildə işlənməsi, onların eyni cümlənin içərisində təkrar-təkrar işlənməsi sualın tam dəqiqləşməsinə, daha da emosional olmasına səbəb olur.

Bu əvəzliliklər eyni morfoloji formalarda olduğu kimi, müxtəlif mənə növlərində də ola bilər. Məsələn: Aşıq, haradan gəlib haraya gedənsən? (7, 211) Sual əvəzliliklərinin bu cür işlədilməsi emosional çaları gücləndirir, konstruksiyanın poetikliyi, oxunaqlığını artırır. Qeyd etdiyimiz kimi, sual cümlələrində də ədatlardan istifadə olunur. Ədat daxil olduğu cümlənin ifadə məzmununu qüvvətləndirir və bu baxımdan üslubi funksiya yerinə yetirir. Dastanda kompleks əlamətlərdən daha çox istifadə olunur. Yəni sual cümlələrin çoxunda sual əvəzliyi ilə sual ədatı eyni zamanda da işlənir, bu isə sual məzmunundakı emosionallığı gücləndirir. Məsələn: Atamın dərya kimi qoşunundan qorxmursanmı? (7, 63); Ay Koroğlu, bəs sən niyə Bəlli Əhmədə heç bir xələt vermirsən? (7, 69)

Sual ədatları cümlənin sual məzmununu gücləndirir, lakin daha mürək-

kəb konstruksiyada digər ədat növlərinin işlədilməsi də emosionallığı qüvvətləndirməyə xidmət edir. Məsələn: De görüm, aşıq Cünun indi haradadır? (7,86)

Bəzən sual ədatı və modal söz eyni cümlədə işlənir ki, bu zaman emosional çalar daha da qüvvətlənmiş olur. Məsələn: Yaxşı, igid, bəs belin niyə açıqdır? (7, 78)

Bu tip cümlələrin eləsi də var ki, onlarda modal sözlə yanaşı, müxtəlif ədat işlədilir. Məsələn: Yaxşı, şəhərdə nə var ki belə? (7, 151)

Modal sözlər və ədatlar cümlədəki əsas fikri dəyişmir ancaq cümləyə modal münasibət, yeni çalar əlavə edir və modallığı istiqamətləndirir. Bu hal sual cümlələrində də özünü göstərir. Belə ki, “necə” sual əvəzliyi ilə “yəni” ədatının birləşməsindən “necə yəni” mürəkkəbləşmiş ədatı yaranır və bu zaman yeni bir məzmun formalaşır. Məsələn: Ərəb Reyhan qışqırdı: -Necə Koroğlu idi, necə yəni Eyvazı apardı? (7,133)

Nümunədən görüldüyü kimi, “necə yəni” ifadəsi həm bütöv, həm də təktərəfli formada işlənmişdir, lakin onların hər ikisi eyni effektdə malikdir. Danışiq dili üçün xarakterik olan bu ifadənin təktərəfli forması daha işləkdir.

Bu sual cümləsi bəzən yarımçıq cümlə formasında işlədilir. Məlum olduğu kimi, “necə” sual əvəzliyinin konkret ünvanlandığı məna var—hərəkətin və ya əşyanın əlamətinin açılmasına xidmət edir. Lakin yuxarıdakı halda ümumi sual məzmunu qalmaqla yeni çalar meydana çıxmış olur. Məsələn: -Sən gəlməsəydin, işim şuluq idi. Koroğlu soruşdu: -Necə? (7, 204)

Burada da “necə” sual əvəzliyi “necə yəni” birləşməsinin qısaldılmış formasıdır. Ona görə də verilən cavab da məhz ikinci fakta görədir.

Dastanda sual cümlələri bəzən silsilə xarakteri daşıyır, yəni bir neçə sual cümləsi ardıcıl olaraq işlədilir. Çox zaman bu suallar bir cümlənin tərkib hissələri olur, lakin parçalanıb ayrı-ayrı cümlələr kimi verilir. Sual cümlələrinin bu şəkildə işlədilməsi mətnə sürəklilik, intensivlik verir ki, bu da mətnin dinamikliyini təmin edir, onun oxunaqlığına müsbət təsir edir. “Bir neçə sualda birinci sual izahedici səciyyə daşıyır. Sonrakı suallarda bu fikir dəqiqləşdirilir” (2:190). Məsələn: Ədə, nə danışırısan? Atamın toyu nədi? (7, 205); Aşıq Cünun, di indi de görək haraları gəzdin? Nə gördün? Nə eşitdin? (7, 214)

Ardıcıl verilən sual cümlələrinin elələri də olur ki, onlardan ikincisi əvvəlkinin məzmununu açmağa, dəqiqləşdirməyə xidmət edir. Məsələn: Eyvaz, məndən nə istərsən? ; Candımı, başdımı, nədi?(7,189)

Sual cümlələri, bir qayda olaraq, dialoji nitqdə işləndiyi üçün verilən suala cavab verməlidir. Dastanın dilindəki sual cümlələrinin əksəriyyəti də məhz bu funksiyanı yerinə yetirir. Lakin sual cümlələrinin hansı məqsədlə işlədilməsindən asılı olmayaraq, cavab mühiti, bütünlükdə dialoji nitqin mühiti müxtəlif səviyyələrdə olur. İlk olaraq qeyd edək ki, bəzən dialoji nitqdə suala cavab verilmir, qarşı tərəfdən də sual cümləsi meydana çıxır, daha doğrusu, sual başqa sualla qarşılaşır. Bu tip mətn parçasında cavab yerinə yeni sualın verilməsi müəllif nitqində də xüsusi olaraq nəzərə çarpdırılır. Məsələn: Möminə xanım soruşdu: -Bala, nə var? Kürdoğlu ona cavab verməyib soruşdu:

-De görüm mənim atam kimdi? (7, 341).

Maraqlı faktlarından biri də odur ki, bəzən verilmiş sual digər müsahib tərəfindən təkrar edilir. Lakin təkrar sualın məqsədi fərqli olduğundan onun intonasiyası da fərqli səciyyə daşıyır. Belə ki, təkrar edilən sual cümləsi sual və təəccüb intonasiyasının qarışığı ilə müşayiət olunur. Sualın bu şəkildə təkrar edilməsi əslində sual məqsədi daşmır, daha çox emosional-ekspressiv funksiyaya malik olur. Məsələn: Ələmqulu xan dedi: -Yaxşı, bəs necə eləyək? Ruqiyyə xanım dedi: -Necə eləyəcəksən? Gərək qulu da, atı da verəsən (7, 266)

Bu məqamda elə hal da olur ki, verilən suala cavab verilmədən, daha doğrusu, fikir yayındırılması nəticəsində sual yenidən təkrar olunur. Hətta yayındırıcı cümlə özü də sual cümləsi ola bilər. Bu zaman müsahiblərin təkidli münasibətləri özünü göstərir, yəni hər müsahib qarşısındakının sualına cavab vermədən öz sualına cavab istəyir. Qəhrəmanlıq dastanı olan "Koroğlu" üçün bu cür dialoqlar xarakterik hal sayılmalıdır. Məsələn: Koroğlu yanaşdı Kürdoğluya. Dedi: -Bala, de görüm, kimsən? Haradan gəlib haraya gedirsən? Kürdoğlu durdu ayağa. Elə Koroğlunu görcək, o necə deyərlər, quşu qondu, qanı qaynadı. Dedi: -İgid, de görüm. Kimsən? Adın nədi? Koroğlu dedi: -Hələ əvvəlcə de görüm, rüsxətsiz buraya niyə giribsən? Bir də bunları niyə belə eləyibsən? Kürdoğlu dedi: -İgid, mən bu saat buradan çıxaram. Onları da buraxaram. Ancaq sən de görüm, kimsən? Adın nədi? (7, 354)

Bəzən suala verilən cavab düşür və sualla cavab arasında müvafiq olaraq müxtəlif səpkili cümlələr işlədilir ki, onların içərisində başqa sual cümləsinə də rast gəlmək olur. Məsələn: Dəli Həsən dedi: -Koroğlu, nə cür haqq-hesab çəkim? Pulla haqq-hesab çəkim, yoxsa misri qılıncla? Koroğlu soruşdu: Karvan gələn karvandı, ya gedən karvandı? -Gələn karvandı. Koroğlu dedi: -Sən haqq-hesabını pul ilə çək (7, 241).

Sual-cavab xarakterli mətndə, adətən, sual cümləsi bütöv olur; belə ki, müsahibin bu sualın məqsədini tam başa düşməsi üçün bütün üzvlərin işlədilməsi vacibdir. Cavab cümləsi isə situasiyadan asılı olaraq, bütöv, yarımçıq, hətta söz-cümlə şəklində də ola bilər. Mətn içərisində olan sual cümləsinin özü də yarımçıq ola bilər. Bu halda sual əvvəlki cümlənin ifadə etdiyi fikrə yönəlmiş olur ki, sual cümləsinə aid olan müvafiq üzvlər orada olduğundan onların yenidən işlədilməsinə ehtiyac qalmır, yəni sual cümləsi dialoji nitqin orta cümləsi olduqda yarımçıq şəkildə də ifadə edilə bilər. Məsələn: Koroğlu geri qanrılıb Bolu bəyi çağırırdı ki: -Bolu bəy, amma yadında qalsın, qızı almamış mənə Hasan paşaya vermə ha! Bolu bəy soruşdu: -Niyə? (7, 286)

Yarımçıq cümlələrin bəzində yalnız zaman zərfliyi iştirak edir. Bu tip sual cümlələri maraqlı struktur-semantik özəlliyə və informativ xüsusiyyətə malikdir. Onlarda da cavab almaq əsas məqsəd kimi izlənilir, lakin sual əvəzliyindən ibarət olan sual cümlələrə verilən cavabla buradakı cavabın xarakterini eyniləşdirmək olmaz. Birinci tip sual cümlələrində birbaşa cavab tələb edirdisə, burada cavab davamedici xarakterə malik olur. Əslində bütöv bir mətni əhatə edəcək cavab cümlələri sual cümləsi vasitəsilə. Məsələn: Məhəbub

xanım dedi: -Ata, sən onu öldürüb nə eləyəcəksən? Paşa dedi: --Başını kəsdirib göndərəcəyəm xotkara. Məhbub xanım dedi: -Yaxşı, göndərdin. **Sonra?** Paşa dedi: Sonra da bədənini asdıracağam qala qapısından... Məhbub xanım dedi: -Yaxşı, tanıdılar. **Sonra?** Paşa dedi: -Day nə sonra? Sonra da olacağam xotkarın Sədrəzəmi (7, 223).

Mətnin sual cümləsi ilə bölünməsi nitqin lakonikliyinə səbəb olmaqla yanaşı, buradan əsas fikiri qabarlaşdırır. Əsas fikirin aktuallaşaraq adtesata çatdırılmasına bir başa xidmət edir. Dastanın dilində sual cümləsinin mətni belə bölməsi həm də, dinləyicinin diqqətinin cəlb edilməsinə, nitqin rəngarəng olmasına xidmət edir. Cümlədə rema funksiyasına malik olan xəbər informativ cəhətdən aparıcı rola malikdir. Mətnə yalnız xəbərin işlədilməsi ilə əsas fikri ifadə etmək mümkündür, digər üzvlər informasiyanı zənginləşdirməyə xidmət edir. Bu baxımdan yalnız xəbərdən ibarət olan cümlələr, o cümlədən sual cümlələrinə tez-tez rast gəlmək olur. Məsələn: Eyvaz...üzünü Koroğluya tutub dedi: -**Eşidirsənmi?** Xanımlar durna teli istəyirlər (7,144); Qoca heç başını qaldırmayıb dedi: **Neynirsən?** (7, 152)

Xəbərdən ibarət yarımçıq cümlələrin elələri də vardır ki, xəbərin özü də bütöv şəkildə çıxış etmir. Bu hal o zaman baş verir ki, həmin xəbər ikinci komponenti “olmaq, etmək, eləmək” kimi köməkçi fellərdən ibarət olan mürəkkəb fellərlə ifadə olunur. Məsələn: Koroğlu arvadından soruşdu: -Ay ana, qəribəm, mənə bu gecəliyə qonaq elərsənmi? Arvad dedi: -Niyə eləmirəm?(7,53)

Sual cümlələrinin bir gismi cavabı özündə olan, yəni cavab tələb etməyən bədii suallardır. Bu cümlələr vasitəsilə münasibətin müxtəlif çalarlarını ifadə etmək mümkündür. Nümunədəki ritorik sual cümləsi əslində təsdiq mənasında işlənmişdir.. İkinci sual cümləsində “qonaq eləmirəm” feli xəbərinin ad komponenti ixtisar olunmuşdur.

Yalnız xəbərdən ibarət yarımçıq sual mürəkkəb cümlə daxilində də özünü göstərə bilər. Bu konstruksiyaların özəlliyi ondan ibarətdir ki, cavab olur, lakin cavab müsahib tərəfindən yox, danışanın özü tərəfindən söylənilir. Məsələn: Vəzir gəlib çatanda gördü, nə?...Gələn Koroğludu (7, 271).

Göründüyü kimi, cavab cümləsinin özü də elliptik xarakter daşıyır; belə ki, burada tabeli mürəkkəb cümlənin “gördü” xəbərindən ibarət olan baş cümləsi ellipsisə uğramışdır: *Gördü ki, gələn Koroğludu*. Elliptik cümlələr, onların üslubi xüsusiyyət və işlənməsinin struktur-semantik tipləri haqqında araşdırmalar aparılmış və maraqlı xüsusiyyətləri haqqında dilçiliyimizdə maraqlı tədqiqat əsərləri vardır (3; 4).

Sual cümlələrinin bir çoxu istisnalı sual konstruksiyaları şəklində də işlənir, təkrarlanan ikinci komponentin yerinə inkar məzmunu daşıyan söz işlədilir ki, bu da eyni funksiyanın yerinə yetirilməsinə xidmət edir. Məsələn: Koroğlunu tanıyırsan, ya yox (7,152). Bəzən isə bu konstruksiyalarda “ya, yoxsa, yox” sözləri ilə bərabər xəbərin də təkrarı özünü göstərir. Məsələn: Koroğlunu tanıyırsan, yoxsa tanımırsan?(7, 256) Təkrarlanan xəbərlərin biri təsdiq, digəri isə inkarda olur. Bu isə qarşılaşdırma münasibətini yaradır.

Sual cümlələrinin bəziləri yarımçıq xarakterə malikdir, lakin onların olmayan hissəsi yarımçıq cümlələrdəki kimi bərpa olunmur, məntiq əsasında müəyyən olur. Əvvəlki müsahibin nitqində olan söz və ifadələrin təkrarına yol vermədən yalnız aktuallaşan söz və ifadə işlədilir. Lakin elə cümlələr də vardır ki, orada cümlənin hər hansı komponentinin işlədilməməsi situativ xarakter daşıyır, burada ellipsis təsadüfi olur. Tabeli mürəkkəb cümlədə bu tip ellipsis faktından bəhs edən T.Müzəffəroğlu onları natamam konstruksiyaların ixtisar forması adlandırır (3:121). Qeyd edilən cümlələrdə cavab da məhz mövcud xəbəre görə olur. Məsələn: Qoca dedi: -...Mənə de görüm, Koroğluya dostsan, ya...? Koroğlu dedi: -Dost olarıq (7,153).

Bu sual cümləsində həmcins xəbər olan “düşmənsən” sözü işlədilməmişdir, lakin mətnin ümumi məzmunundan onun antonim söz olduğu bilinir. Bu sözün ellipsisi yarımçıq və ya elliptik konstruksiyaya xüsusiyyəti deyil, elliptik söz mətnin ümumi məzmunundan anlaşılır.

Sual cümlələrinin içində elliptik formalara da rast gəlmək olur. Elliptik konstruksiyalar formaca yarımçıq cümlələrə oxşasa da, onlar formalaşmış cümlə quruluşuna və mətndən kənarında fikrin tam ifadə olunmasına görə onlardan fərqlənir. Burada iştirak etməyən cümlə üzvünün bərpasına ehtiyac hiss edilmir. Yarımçıq cümlələr, əsasən, nəqli və əmr cümlələri üçün xarakterik olduğundan sual cümlələri içərisində onların rəngarəng struktur-semantik tipləri diqqəti az cəlb edir. Buna baxmayaraq, xalq dilinin incəliklərini özündə əks etdirən “Koroğlu” dastanında müəyyən formalarla qarşılaşırıq. Məsələn: Yaxşı, sən Koroğlu ilə nə haqq-salamın? (7, 313); Bu çölün düzündə nə quru, nə yumşaq? (7,125)

Cümlədə kommunikativ yükünə görə xəbər aparıcı rola malik cümlə üzvü olduğundan onun ellipsisi özünü az göstərən faktlardandır. Sual cümlələrində bəzən xəbərin ellipsisi də diqqəti cəlb edir ki, bu da, xüsusən, emosional münasibəti əks etdirir. Məsələn: Xanım, mən hara, Koroğlu hara? (7, 219); Soruşdular: -Sən haraya? (7, 228)

Bu formalardan birincisi nəqli cümlələrdə də müşahidə olunur. Lakin ikinci tip yalnız sual cümlələrdə meydana çıxır. Burada xəbərin bərpasına ehtiyac hiss olunmur.

Sualın ritorik forması da vardır ki, cavab tələb olunmur. Bu fakt üslubla əlaqədardır. Bununla yanaşı, sırf sual məqsədi daşıyan, amma cavab almayan cümlələrə də rast gəlmək olur. Bəzən sual verən şəxs cavab almağı məqsədi izləsə də, bu cavabı gözləmədən özü danışıqını davam etdirir ki, burada emosional vəziyyət əsas rol oynayır. Məsələn: Dedi: - Əyə, kimsən? Bu atı bura niyə buraxmısan? Dur, atını da götür, düş qabağıma (7,353)

Qeyd etmək lazımdır ki, sual xarakterli cümlələrin hamısını sual cümləsi adlandırmaq olmaz. Belə ki, bir çox hallarda tabeli mürəkkəb cümlə çərçivəsində birinci və ya ikinci komponent sual xarakterli olsa da, burada cavab almaq məqsədi yoxdur. Bu cümlələri ritorik sual da adlandırmaq düz olmazdı, çünki ritorik sual cümlələrində verilmiş fikir sual şəklində, sual intonasiyasında

emosional tərzdə təsdiq məzmununa malik olur. Qeyd edilən cümlələrdə də hər hansı təsdiq fikir ifadə olunsa da, burada sual intonasiyası yoxdur və bu da sual məzmununun olmamasından irəli gəlmişdir. Məsələn: Koroğlu Dəli Həsənə dedi: - Gedək görək ki, Dəmirçioğlu necədir?(7, 350)

Mürəkkəb cümlənin komponentlərinin birinin sual cümləsi əsasında formalaşması müxtəlif struktur-semantik xüsusiyyətlərin zənginləşməsinə səbəb olur. Bu tipdən olan konstruksiyaların bəzilərinə birinci komponent sual məzmununa malik olsa da, ikinci komponentdə belə məzmun olmur. Onlarda sual məzmununa malik olan birinci komponent baş cümlə olduğundan bütünlükdə tabeli mürəkkəb cümlə sual cümləsi funksiyası daşıyır və sual cümləsi hesab edilir. Məsələn: Səbəbi nədi ki, sən belə hökmən getmək istəyirsən? (7, 144)

Bu tip tabeli mürəkkəb cümlələrin elələri də var ki, postpozitiv budaq cümlə sual məzmununa malik olur, halbuki baş cümlə nəqli cümlə olur. Bu halda baş cümlə bütöv konstruksiyada əsas fikir yükünü daşmadığından burada sual məzmunu yenə aparıcı olur. Demək lazımdır ki, bu tip cümlələr daha çox diqqəti cəlb edir. Məsələn: Mənə de görüm, Koroğluya dost adamsan, ya düşmən? (7,153); Amma sən de ki, ilxı hayanda idi? (7, 279)

Qeyd edək ki, yalnız postpozitiv budaq cümlələr yox, habelə postpozitiv baş cümlələr də sual xarakterli olur. Lakin demək lazımdır ki, bu cür konstruksiyalarda sual ritorik səciyyəli olur. Məsələn: Əgər mənim Koroğluya gücüm çatsaydı, qəssab niyə olurdum? (7, 133); Yaxşı, indi ki sən Koroğlunu tanıdırsan, bəs Çənlibelə niyə gedirsən? (7, 49)

Bu tip tabeli mürəkkəb cümlələrin bəzilərinə isə hər iki komponent, yəni həm baş, həm də budaq cümlə özlüyündə sual məzmununa malikdir. Lakin onu da demək lazımdır ki, komponentlərin sual məzmunu qarşılıqlı əlaqələnmə ilə reallaşır; belə ki, ikinci cümlənin sual məzmunu birincinin məzmununu aşır. Məsələn: Sən elə bilirdin ki, mən səndən qorxub qaçırdım? (7, 138)

Burada baş cümlə sual məzmunu daşırsa da, sualın ünvanı, məzmunu bəlli deyil. Budaq cümlə isə həm ayrılıqda sual məzmununa malikdir, həm də baş cümlədəki sualın məzmununa bir aydınlıq gətirir.

Bəzən sual cümlələrinin emosional-ekspressiv çalarını gücləndirmək, modal münasibət formalaşdırmaq üçün and xarakterli söz və ifadələrdən də istifadə olunur. Məsələn: Sən olasan o inandığın, bir mənə de görüm, sən kim-sən? (7,197)

Sual cümləsinin geniş yayılmış formalarından biri ritorik suallardır. Ritorik sual cavab tələb etməyən, hər hansı fikrin daha emosional, ekspressiv tərzdə ifadəsinə xidmət edən cümlə quruluşudur. Burada yalnız forma sual tərzindədir, məzmun isə fərqlidir. “Ritorik suallarda bəzi hallarda təsdiq, bəzən isə inkar ekspressivliyi məntiqi hökmlə qüvvətli şəkildə ifadə edilir” (5, 137).

Azərbaycan dilində sual cümlələrini tədqiq edən C.Axundov onların nəqli cümlələr kimi hökm ifadə etdiyini, lakin buradakı hökmlərin nəqli cümlələrdəki hökmlərdən fərqli olaraq emosional tərzdə olduğunu qeyd edir (6, 94).

Dilçiliyimizdə ritorik sualların rəngarəng məzmunlar ifadə etdiyi göstərilir. B.Sadiqova ritorik sual cümlələrin modal məzmun və digər qrammatik xüsusiyyətlər bildirməsini aşağıdakı kimi qruplaşdırır: 1.danlaq, acılamaq, məzəmmət; 2.kinayə, istehza, təhqir, lağ; 3. əzizləmə, nazlama; 4.təngə gəlmə, narazılıq, şikayət; 5.tərifləmə, pisləmə və s. (5, 75)

“Koroğlu” dastanının dilində ritorik sual da müxtəlif struktur-semantik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu cümlələr, əsasən şeirdə olsa da, nəsr dilində də kifayət qədərdir. Onlar, adətən, sual əvəzliliklərinin köməyi ilə formalaşır. Lakin xüsusi intonasiya ilə deyilməsi onun sual məzmununu uzaqlaşdırır. Məsələn: Binadan gözəl olmayan// Telin qədrini nə bilir? (7, 88); Kim qıyar belə oğula? // Vermərəm Eyvazı sənə (7, 131); Koroğlu, dəli olma, sənin İstanbulda nə işin var? (7,51)

Sual əvəzliyinin iştirakı ilə formalaşan cümlələrin elələri də var ki, məndən kənarında onların ritorik sual olduğunu müəyyənləşdirmək mümkün deyil olur. Onlar danışq dili xüsusiyyətinə malik olub, yalnız situativ halda ritorik məzmun daşıyır. Məsələn: Dəlilərdən bir neçəsini yanına alıb, ilxını axtarmağa getdi. Amma sən de ki, ilxı hayanda idi? İlxi odu Qara xanın qoruğunda (7, 279). Burada ikinci cümləni əvvəlki və sonrakı cümlənin əhatəsindən aldıqda onun sual funksiyası daşmadığına inanmaq olmaz.

Bəzi ritorik sual cümlələrinin formalaşmasında ədat iştirak edir ki, bu da emosional münasibəti gücləndirməklə sual məzmununu zəiflədir, ritorikliyin meydana çıxmasında rol oynayır. Məsələn: Evin yıxılsın, day ondan da artıq yeməyəcəksən ki? (7, 197); Yoxsa xotkar qızının Koroğlu ilə nə işi ola bilər ki? (7,49)

Bəzi ritorik suallarda sual ədatı və sual əvəzliyi iştirak etmir. Bu cümlələrdə ritorika, pafos güclü intonasiya ilə formalaşır. Məsələn: Təzədən qul olan bəndə Toqata gedər? (7, 256)

Qeyd edək ki, bəzən ritoriklik paralel konstruksiyalar vasitəsilə yaradılır; bu zaman paralel konstruksiyalar məzmunca bir-birinə qarşı qoyulur. Məsələn: Sənə də kömək eləməyib kimə eləyəcək? (7, 57); Sənin gücün çatmayanda mənim gücüm hardan çatsın? (7,133)

Elə sual cümlələri də var ki, burada ritorik suallara xas olan təsdiqlik, xalis suala xas olan cavab alma xüsusiyyəti yoxdur. Bu cümlələrdə daha çox insanın hissi-emosional vəziyyəti ifadə olunur. Məsələn: Uca dağların başına// Çıxmağı kimdən öyrəndin? (7,187); Bir qılınca yeddi boyun// Endirib kəsdiyini varmı? (7, 239)

Zəngin struktur-semantik xüsusiyyətlərə malik olan sual cümlələrinin burada yalnız bəzilərindən bəhs etdik. Sual cümlələrinin rəngarəng struktur-semantik tiplərinin araşdırılması diqqətdən kənar qalmamalı və yeni tədqiqata cəlb edilməli problemlərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov C. Azərbaycan dilində cümlələr. Bakı: Elm, 1999, 229 s.
2. Budaqova Z. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı: AMEA, 1963, 224 s.
3. Müzəffəroğlu T. Tabeli mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi. Bakı: Nurlan, 2002, 365 s.
4. Sadıqova B. Müasir Azərbaycan dilində sual cümləsi. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 1960, 111 s.
5. İslamzadə M. Azərbaycan "Yeni nəsr"inin dili və üslubu. Bakı: Çarşıoğlu, 2008, 240 s.
6. Axundov C. Azərbaycan dilində sual cümlələri. Bakı: Elm, 1999, 229 s.
7. Təhmasib M. Xalq dastanları. Bakı: Elm, 1972, 397 s.

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОСТЫХ ВОПРОСИТЕЛЬНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В ЭПОСЕ "КОРОГЛУ"

А.А.МАГЕРРАМОВА

РЕЗЮМЕ

Вопросительные предложения в эпосе "Короглу" отличаются своими богатыми структурно-семантическими особенностями, а также по динамике употребления. Здесь встречаются полные и неполные, эллиптические и ситуативные виды.

В эпосе стилистическая сфера простых вопросительных предложений разнообразна не только по содержанию, но и по выражению. Привлекает внимание формы, отображающие специфику разговорного языка и в особенности подрядидущие вопросительные предложения. Если даже в языке эпоса тип предложений, выполняющие первичную и главную функцию вопросительных предложений и называются "натуральными вопросительными предложениями", достаточно чаще встречаются и риторические вопросительные предложения, не требующие ответа, а служащие эмоционально-экспрессивному выражению мысли. Функция некоторых риторических предложений определяется только по тексту, т.е. они носят ситуативный характер. А в ряде случаев риторичность образуется с помощью параллельных конструкций, которые семантически противопоставляются друг к другу.

Для усиления эмоциональности, а также экспрессивности, в ряде случаев в эпосе одновременно употребляются вопросительная частица и модальные слова.

Один из отличительных черт эпоса является то, что многократно встречается цикл простых вопросительных предложений. Суть этих предложений заключается в том, что последующее вопросительное предложение раскрывает или уточняет содержание предыдущего. В таких случаях происходит эллипсис, за счёт чего образуются неполные вопросительные предложения. Так как сказуемое является важным членом предложения, то при его выпадении - эллипсис вопросительное предложение приобретает особую эмоциональную окраску.

В эпосе "Короглу" своеобразны сложные предложения, где первый компонент сложносочинённого или сложноподчинённого предложений имеют вопросительное содержание, но последующий компонент лишается этого.

Ключевые слова: вопросительные предложения, стилистическая сфера, риторические предложения, эллипсис, сложносочинённые и сложноподчинённые предложения

THE STYLISTIC FEATURES OF THE SIMPLE INTERROGATIVE SENTENCES IN THE EPOS “KOROGLU”

A.A.MAHARRAMOVA

SUMMARY

Interrogative sentences in the epos “Koroglu” differ for their rich structure –semantic features and dynamics of usage. They have complete and incomplete, elliptic and situational types.

The stylistic sphere of the simple interrogative sentences used in the epos is diverse both for their meaning, and for their expression. Here, specific forms reflecting the peculiarities of the spoken language, succession of interrogative sentences in particular deserve attention. Although the type of sentences that performs the first and foremost function of the interrogative sentences and is called “the true interrogative sentences” prevails in the language of the epos, rhetorical interrogative sentences that do not require answers and contribute to a more expressive and emotional expression of the idea are rather intensive.

The function of some rhetorical sentences is defined only by the text, they have situational characters. However, in a number of cases rhetorics is created with the help of parallel constructions which oppose semantically.

In some cases, for the intensification of emotionality and expressivity, interrogative particles and modal verbs are simultaneously used in the epos.

One of the distinguishing features of the epos is the succession of a series of simple interrogative sentences. The main point of these sentences is that a following interrogative sentence opens and clarifies the meaning of a previous one. This creates an ellipsis which is formed at the expense of an incomplete interrogative sentence.

As the predicate is a crucial part of the sentence, its ellipsis creates a special emotional colouring in the interrogative sentence.

Key words: Interrogative sentences, stylistic sphere, rhetorical sentences, ellipsis, complex and compound sentences.

UOT 050

**BAKİ UNİVERSİTETİNİN ELMİ XƏBƏRLƏRİ JURNALININ
FİLOLOJİ ELMLƏRİN İNKİŞAFINDA ROLU (1950-60-cı illər)**

Ş.T.QULİYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
sehla-tahirqizi@mail.ru

Məqalədə Bakı Universitetinin Elmi Xəbərləri jurnalında 1950-60-cı illərdə filologiya elmlərinin inkişafında rolundan danışılır, həmin illərdə jurnalda dilçilik və ədəbiyyatşünaslığın nəzəri problemlərinin araşdırılması sahəsində nəşr olunan məqalələrə isnad edilərək, ümumilikdə bu əsərlərin ədəbi prosesin inkişafındakı rolu tədqiq olunur.

Açar sözlər: universitet, elmi jurnal, elmi əsər, məqalə, ədəbiyyat, dil normaları

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanın möhtəşəm təhsil ocaqlarından biri olan Bakı Dövlət Universiteti 1919-cu ildə mayın 21-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaratdığı komissiya tərəfindən təsis edilmişdir.

Maarifçi-publisist Məhəmməd ağa Şahtaxlı yazırdı: "İctimai və siyasi zərurət tələb edir ki, biz rus alimlərindən istifadə edib rus dilində təhsil verən universitet açaq. Rus dilində açılacaq universiteti biz milliləşdirməli və türk-ləşdirməliyik".

Elmi-tədqiqat işinin mövzusu Azərbaycanda nəşr olunan elmi jurnalların nəşrinə həsr edildiyindən və ilkin olaraq "Bakı Universitetinin Xəbərləri" tədqiqata cəlb olunduğundan onu qeyd etməyi vacib hesab edirik ki, bu jurnalın ilk nömrəsindən hazırda çıxan son saylarınadək olan bütün sayları BDU-nun Elmi Kitabxanasının xüsusi fondunda saxlanılır. Burada bir vacib məqamı da qeyd etmək yerinə düşər: jurnalın bəzi nömrələri fondda yoxdur. Bu da ondan irəli gəlir ki, universitet binasını dəyişərkən baş verən köçmələr zamanı edilən diqqətsizlik həmin sayların fondada olmaması ilə nəticələnir. Təəssüf doğuran hal olsa da bu, belədir. Məsələn, şərqşünaslıq fakültəsinin jurnallarından № 1 - 1921; № 2 - 1922; № 3 - 1923 var, digər nömrələr yoxdur (3).

Ümumiyyətlə, "Bakı Universitetinin Xəbərləri" jurnalının tarixini araşdırarkən məlum olur ki, bu elmi jurnal zaman-zaman müxtəlif adlarla və seriyalarla işıq üzü görmüşdür. Belə ki,

1921-1938-ci illərdə İzvestiya Bakinskoqo Universiteta;

1939-1954-cü illərlə Trudi;

1955-1980-ci illərdə Uçenıe zapiski;
1981-1993-cü illərdə Tematiçeskie sborniki;
1994-cü ildən "Xəbərlər" adı ilə nəşr olunmuşdur.

Beləliklə, Azərbaycan ilk elm məbədlərindən biri olan Bakı Dövlət Universiteti tədrislə yanaşı professor-müəllim heyətinin elmi əsərlərini nəşr etmək üçün jurnallar da yaratdı.

1921-ci ildən çıxmağa başlayan "Bakı Universitetinin Xəbərləri" jurnalının ilk redaktoru məşhur professor L.Q.Lopatinski oldu.

XX əsrin 50-ci illərində jurnal «S.M.Kirov adına ADU-nun əsərləri» adı ilə nəşr olunmağa başladı.

"Elmi əsərlərin" filologiya elmlərinin inkişafındakı roluna gəldikdə, onu qeyd edə bilirik ki, 1951-ci ildə nəşr olunmuş saylarının birində Hadı Mirzəzadə "Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondu və lüğət tərkibi" məqaləsində dövrə uyğun olaraq Stalinin "Marksizm və dilçilik məsələləri" və dilçiliyə dair onun digər əsərlərinə istinad edərək dilin tərifini vermiş, insan cəmiyyətinin dili, cəmiyyətdə dil vasitəsilə yaradılan münasibətlərdən bəhs etmiş və qeyd etmişdir ki, "dil həm ölən quruluşa, həm yeni quruluşa, yüksələn quruluşa, həm köhnə bazisə, həm də yeni bazisə, həm istismarçılara, həm də istismar olunanlara eyni dərəcədə xidmət edir" [1, 22].

Sonra müəllif proletkultçuları, rapçuları və Marrın dilçiliyə dair təlimini tənqid etmiş, "Pravda"nın təşkil etdiyi açıq mübahisədə Stalinin mövqeyini müdafiə etmişdir.

H.Mirzəzadə akademik V.V.Vinoqradovun dilçiliyə dair ideyalarına toxunmuş, nəhayət, deyilənləri ümumiləşdirərək Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsi və inkişafı prosesini göstərmişdir:

1. Müasir dilimizin lüğət tərkibi yeni söz və ifadələrlə tamamlanmışdır. Xalqımız müəyyən tarixi dövrdə münasibətdə olduğu xalqların dilindən aldığı sözlər hesabına dilini zənginləşdirmişdir.

2. Lüğət tərkibinin zənginləşməsilə yanaşı, mövcud sözlər dilimizdən yox olmuşdur (O, ərəb-fars tərkibli sözləri misal gətirmişdir).

3. Müəllif lüğət sahəsində sözlərin vəziyyəti və inkişafının yalnız lüğətin kəmiyyətilə müəyyən edildiyini göstərmişdir.

4. H.Mirzəzadə yeni sözlərin yaranması prosesinin sosializm cəmiyyətində geniş yayıldığını xüsusi vurğulamışdır.

1951-ci il sayında Ə.Hidayətin "S.M.Kirov və ədəbiyyat" məqaləsində Azərbaycana başçılıq edən bolşevik liderinin ədəbiyyatla bağlılığı şərh olunmuşdur.

1954-cü ildə P.Xəlilov Ukrayna-Azərbaycan ədəbi əlaqələrindən bəhs etmişdir. Müəllif məqalədə T.Şevçenkonun "Qafqaz", İ.Frankonun "Yuxu", "Zülmət səltənətinə" əsərlərini təhlil edir, Azərbaycanın görkəmli maarifpərvər yazıçısı C.Məmmədquluzadənin 75 illik yubileyinin Ukraynada qeyd edildiyini, Azərbaycan yazıçı və şairlərinin Ukrayna mövzusunda yazdıqları əsərləri oxucuların diqqətinə çatdırır.

Nəhayət, həmin sayda A.Zamanovun "Azərbaycan klassikləri Mirzə Fətəli Axundov haqqında" məqaləsində Azərbaycan ədəbiyyatında və bütün Şərqi dünyasında yeni bir dövr yaradan dahi sənətkar M.F.Axundov haqqında Q.B.Zakirin, H.B.Zərdabinin, N.B.Vəzirovun, C.Cabbarlının, C.Məmmədquluzadənin böyük sənətkar haqqında, onun teatr əsərlərini, hərtərəfli yaradıcılığını yüksək dəyərləndirmələrindən bəhs edilmişdir.

1954-cü il sayında (II buraxılış) Muxtar Qasimov "Molla Nəsrəddin" jurnalının Cənubi Azərbaycandakı inqilabi hərəkata münasibətini araşdırmışdır. Müəllif 1906-1911-ci illərdə "Molla Nəsrəddin" böyük Avropa dövlətlərinin Şərqi xalqları üzərində hökmranlıq etməsini ifşa etdiyinə toxunur. M.Qasimov "Molla Nəsrəddin" in Cənubi Azərbaycana xüsusi diqqət göstərdiyini, onun 1906-1911-ci il inqilabçıların məfkurə orqanına çevrildiyini, burada kəskin inqilabi əsərlərin çap olunduğunu, jurnalın Cənubi Azərbaycanın və İranın hər yerinə yayıldığını, bütün əhalini inqilaba ruhlandırıldığını xüsusi qeyd edirdi.

Jurnalda C.Məmmədquluzadənin, Sabirin öz kəskin əsərlərlə Ə.Əzimzadənin isə çəkdiyi şəkillərlə Cənubi Azərbaycan inqilabçılarına mənəvi dəstək olduqlarını, bu inqilabı bağlamağa çalışan bütün xarici beynəlxalq mürtəcə, xəyanətkar daxili qüvvələri ifşa etdiyini, faktik materiallara əsaslandığını göstərir. Müəllif jurnalın sənətkarlıq cəhətdən, ədəbi üsulları ilə Azərbaycanın filologiya elmlərinin inkişafında yeni mərhələ olduğunu da diqqətə çatdırır.

"Elmi əsərlərin" 1955-ci il 4-cü sayında P.Novikovanın "Qrammatik təhlil və onların qeyri-dil ali məktəblərində keçirilməsi metodları" məqaləsi dərc olunmuşdur. Müəllif dil institutları istisna olunmaqla başqa institutların birinci və ikinci kurslarında qrammatik təhlil üsullarının tədrisi və metodlarının mahiyyətini açmış, bunun bir tərəfdən qrammatik materialın təkrar edilməsi və möhkəmləndirilməsi, digər tərəfdən isə tələbələrdə xarici dildə ədəbiyyat oxuduqları zaman aldıkları qrammatik məlumatdan bacarıqla istifadə etmək qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsinə kömək etdiyini qeyd etmişdir. P.Novikova qrammatik təhlilin tələbələri qrammatik qaydalara şüurlu yanaşmağa alışdırdığını, formalizmə yol verilmədiyini, dil məsələlərinə şüurlu yanaşmanın böyük ümumtəhsil əhəmiyyətini, tələbələri fikirləşməyə məcbur etdiyini, onların təfəkkürünü inkişaf etdirdiyini və bilik səviyyəsini genişləndirdiyini qeyd edir.

"Elmi əsərlərin" 1956-cı il 6-cı sayında M.Şirəliyevin "1905-ci il inqilabı və Azərbaycan ədəbi dilinin xalqiliyi uğrunda mübarizə" adlı məqaləsində göstərilir ki, 1905-ci il inqilabının təsiri altında Azərbaycanda "Molla Nəsrəddin" jurnalının meydana çıxması, bəzi qəzalarda mətbuat və məktəb şəbəkəsinin genişlənməsi, müxtəlif elm sahələrinə aid kitabların nəşr olunması və bədii ədəbiyyatın yaranması Azərbaycan ədəbi dilinin gələcək inkişafı üçün zəruri olan aşağıdakı problemləri irəli sürməyə imkan verir:

1. Ədəbi dilin inkişafında ümumxalq danışığı dilindən daha geniş istifadə.

2. Ədəbi dilin əcnəbi ünsürlərdən təmizlənməsi.

3. "Ədəbi dilin normallaşdırılması" (2,37). Müəllif göstərir ki, bu dövrdə Azərbaycan ədəbi dilinin xəlqiliyi və müstəqilliyi uğrunda mübarizə özünün kəskinliyi ilə fərqlənir.

M.Şirəliyev ədəbi dilin inkişafında və təmizliyi uğrunda "Molla Nəsrəddin"-in və molla nəsrəddinçilərin onun "burjua-millətçi", "pantürkist, islamçı ziyalılar" kimi damğa vurduğu "fyuzatçılar" və "həyatçı"larla apardığı mübarizəni, Azərbaycan mədəniyyəti, ədəbiyyatı və dilinin müstəqilliyini qoruduqlarını, ədəbi dilin xəlqiliyini, onun arxaizmlərdən təmizlənməsini həyata keçirdiklərini, elmi və mədəniyyətin inkişafı ilə bağlı olaraq lüğət tərkibinin isə yeni söz, terminlərlə, neologizmlərlə zənginləşdiyini diqqətə çatdırır: "Buna görə də birinci rus inqilabının təsiri altında Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibi bir tərəfdən, ana dilinin öz ehtiyatları hesabına, digər tərəfdən də internasional sözlər hesabına ictimai-siyasi xarakterli neologizmlərlə daha çox zənginləşir" (2,37).

M.Şirəliyev birinci rus inqilabının rolunu şişirdərək "Azərbaycan ədəbi dilinin müstəqilliyi, xəlqiliyi, təmizliyi və normallaşdırılması məsələlərinin qoyuluşuna ciddi təkan verdiyini bildirir, Azərbaycan ədəbi dilinin çiçəklənməsini isə ölkəmizdə Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə əlaqələndirir.

1955-ci ilin 5-ci sayında İ.Hacıyev "Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər" məqaləsində müasir Azərbaycan dilində işlədilən bəzi mürəkkəb ərəb-fars sözlərinin izahını verir.

M.Hüseynzadə, Ə.Dəmirçizadə, Ə.Abbasov, M.Şirəliyev kimi məşhur dilçilərlə diskussiyaya girən müəllif öz qənaətlərini belə ifadə edir:

"1. Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlərin əmələ gəlmə üsulları, onların növləri müxtəlif və çoxcəhətlidir.

2. Elmi tədqiqat əsərlərimizin və qrammatika kitablarımızın bəzilərində təyini söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlərin həddləri qarışdırılmışdır...

3. Bəzi qrammatika kitablarımızda feli sifət və feli bağlama tərkibləri də mürəkkəb söz kimi göstərilmişdir.

4. Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki ərəb, fars qaydası ilə əmələ gələn mürəkkəb sözlər elmi şəkildə qruplaşdırılmamışdır. Bəzi əsərlərdə sadə və düzəltmə sözlər mürəkkəb sözlər kimi qəbul edilmişdir.

5. Mürəkkəb sözlərin orfoqrafiyasında bəzi dolaşılıqlar vardır ki, bu da aradan qaldırılmalıdır" (3, 108).

Müəllif mürəkkəb sözlərə diferensial yanaşmanı düzgün hesab edir və Azərbaycan dilindəki mürəkkəb sözlərin təsnifatını verir.

"Elmi əsərlərin" 1955-ci il 6-cı sayında D.İbrahimov zaman felinin Azərbaycan və rus dillərində müqayisəli təhlilini vermiş və belə qənaətə gəlmişdir ki, Azərbaycan dilində felin indiki zamanının iki şəkli, rus dilində isə bir şəkli vardır. Azərbaycan dilində həm felin xəbər forması, həm də davam forması indiki zamanı ifadə edə bilər.

"Elmi əsərlər"in 1955-ci il 10-cu sayında çap olunan M.Qasımovun "1905-ci il inqilabının Azərbaycanın demokratik ziyalılarına təsiri" məqalə-

sində Zaqafqaziyada-Azərbaycanda demokratik mətbuatın, o cümlədən, "Molla Nəsrəddin" jurnalının yaranması "birinci rus inqilabı"nın nəticəsi hesab olunur.

Şübhəsiz ki, sovet ideologiyası çərçivəsində yazılmış məqalədə rus inqilabının rolu həddindən artıq böyüdülmüş, "Molla Nəsrəddin" in, C.Məmmədquluzadənin, Sabirin, S.S.Axundovun yaradıcılığına təsiri təhlil edilmişdir.

"Elmi əsərləri" n 1956-cı il 3-cü sayında H.İ.Mirzəzadə "Osman Sarıvəllinin bədii dili və üslubu haqqında bəzi qeydlər" adlı məqalə ilə çıxış etmişdir. Əsər O.Sarıvəllinin şeir dilinin təhlilinə həsr edilmiş, şairin xalq yaradıcılığından bəhrələndiyi diqqətə çatdırılmışdır.

"Elmi əsərlərin" 1956-cı il 4-cü sayında M.Məmmədov C.Məmmədquluzadənin "Usta Zeynal", "Rus qızı" hekayələrini təhlil etmişdir.

A.F.Nazareviç öz məqaləsində Azərbaycan-Dağıstan folklor və poeziya sahəsindəki mədəni-tarixi əlaqələrdən bəhs etmişdir. Müəllif hər iki xalq arasında- ki mədəni yaxınlığı faktlar əsasında şərh etmişdir.

ADU-nun "Elmi əsərləri"nin 5-ci sayı Azərbaycan ədəbiyyatında klassik səviyyəyə yüksəlmiş S.Vurğunun vəfatına, həyat və yaradıcılığına, müxtəlif alim, şair və yazıçıların S.Vurğun haqqında fikirlərinə həsr olunmuşdur.

Jurnal SSRİ hökuməti və Azərbaycan rəhbərliyi şairin ölümünü ağır itki hesab edən tərcümeyi-halı, dəfni haqqında rəsmi məlumatlarla başlayır: "Səməd Vurğunun seçdiyi hər hansı bir mövzuya, həyatımızın ən adi bir və ya faktına zəmanəmizin böyük vəzifələri nöqtəyi-nəzərindən yanaşmışdır. Onun mövzu dairəsi geniş, şeirinin məzmunu olduqca müasir, üslubu ilə sadə və təmkinli, qəhrəmanları yüksək ideya adamlarıdır... Həyat həqiqəti onun yaradıcılığında şairin arzuları ilə üzvi surətdə birləşir.

Səməd Vurğun poeziyamızın müasir üslub və dilinin yaranmasında, onun arxaizmlərdən, habelə köhnə ədəbi dilin yad təsirindən təmizlənməsində mühüm rol oynamışdır.

Sovet ədəbiyyatı və mədəniyyətinin təcrübə və problemlərinin nəzəri cəhətdən işıqlandırılması sahəsində də Səməd Vurğunun böyük xidmətləri olmuşdur. Şairin Azərbaycan və rus ədəbiyyatı klassiklərinə, sovet ədəbiyyatının tam bir sıra ciddi problemlərinə həsr edilmiş çıxışları və məqalələri onun qabaqcıl ədəbiyyatçı alimlərdən biri olduğunu göstərir.

Səməd Vurğun görkəmli dövlət xadimi və ictimai xadim idi.

Sovet Sülhü Müdafiə Komitəsinin üzvü olan Səməd Vurğun xalqlar arasında sülhün qorunub möhkəmləndirilməsi uğrunda fəali mübarizə aparan görkəmli mədəniyyət xadimlərindən biri idi.

Əməksevər mehriban, təvazökar olan Səməd Vurğun öz həyatının mənasını doğma sovet xalqına və Kommunist partiyasına sədaqətli xidmət etməkdə görürdü. Onun parlaq zəkası, onun diqqətəlayiq yaradıcı həyatı xalqın səadəti uğrunda çarpışan bütün mübarizlər üçün gözəl nümunədir" (4,7).

Göründüyü kimi, yüksək partiya-dövlət xadimlərinin imzaladığı nekroloqda S.Vurğunun yaradıcılığına, insani keyfiyyətlərinə və ictimai-siyasi fəaliyyətinə yüksək qiymət verilir, Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında göstər-

diyi xidmətlər obyektiv, ancaq sovet ideologiyası nöqteyi-nəzərindən dəyərləndirilir.

S.Rəhimov "Böyük itki" nitqində şairin ölümünü "xalq itkisi" kimi səciyyələndirərək demişdir: "Ümumxalq məhəbbətini öz böyük ürəylə qazanan, ən yüksək ehtirama layiq olan, Azərbaycan xalq şairi Səməd Vurğun bütün qardaş sovet xalqlarının da sevimli şairi olmaqla Elbrus zirvəsinə qalxmışdır" (5, 9).

Akademik Y.Məmmədəliyev S.Vurğuna həsr etdiyi yazını "Bəşər dühasının sönməz ulduzu" adlandırır. S.Vurğunun Azərbaycan ədəbiyyatına və elminə verdiyi töhfələri sadalayaraq Y.Məmmədəliyev yazırdı: "...vaxtsız ölümü bütün xalqımızı kədərləndirən Səməd Vurğun bəşər dühaları ilə yanaşı duran şəxsiyyətdir. Xalqın kədər və sevinclərini ifadə edən, onun həyat yollarını işıqlandıran, xalqını özündən çox sevən bu böyük şairin nəcib xatirəsi qərinələr boyu yaşayacaq və xalqımızın daha xoşbəxt gələcəyi uğrundakı mübarizəsində ilham mənbəyi olacaqdır...

Səməd Vurğun poeziyasının qüvvəti hər şeydən əvvəl onun xəlqiliyində, parlaq ideyalılığında, yüksək şeiriyyətindədir. Zəngin ənənələrə malik olan Azərbaycan klassik poeziyasının və dünya ədəbiyyatının ən yaxşı nailiyyətlərinə əsaslanan Səməd Vurğun, mübaliğəsiz, demək olar ki, sovet ədəbiyyatını yeni yüksək vətənpərvərlik hissləri, sosialist hümanizmi, xalqlar dostluğu, sülh və milli azadlıq idealları tərənnüm edilir. Bütün bunlara görə ki, Səmədin hərtərəfli bədii yaradıcılığı, onun şeirləri, poemaları, dramları, təkcə Azərbaycanda deyil, ucsuz-bucaqsız sovet vətənimizin bütün şəhər və kəndlərində sevilir, dram əsərləri repertuarlarda möhkəm yer tutaraq səhnələrdə gəzir, kitabları kitabxanaları bəzəyir, şeirləri dillərdə dolaşır, saysız-hesabsız misraları dərin mənalı hakimanə sözlər kimi zərbməsəl, atalar sözüne çevrilir (6, 13-14).

Müəllif S.Vurğunun mözu rəngarəngliyini onun xalqa bağlılığını göstərməklə yanaşı, onun yaradıcılığını Azərbaycan ədəbiyyatında yeni mərhələ kimi səciyyələndirirdi.

Jurnalda M.Arif, C.Hacıyev, Mir Cəlal, H.Araslı, M.Əlizadə, A.Zamanov kimi görkəmli elm xadimləri və yazıçılar S.Vurğunun idealları, onun yaradıcılığını xəlqi xüsusiyyətləri, Şərqi ədəbiyyatına təsiri haqqında dəyərli fikirlər söyləmişlər.

Jurnalın 1956-cı il 7-ci sayında C.V.Qəhrəmanov "Azərbaycan ədəbi dilində fəlsəfi terminlərin öyrənilməsi məsələsinə dair" məqaləsində göstərir ki, Azərbaycan ictimai-siyasi və fəlsəfi terminlərinin inkişafı Azərbaycan dilinin daxili vasitələrinin inkişafı ilə biləvasitə əlaqədardır. Müasir Azərbaycan dilində fəlsəfi terminlərə biləvasitə dilimizin lüğət tərkibinin ayrılmaz bir hissəsi kimi baxan müəllif həmin terminlərin dilimizin öz daxili vasitələrindən, müxtəlif üsullarla yarandığını bildirir. C.Qəhrəmanov müasir Azərbaycan dilində fəlsəfi terminlərin yaranmasının aşağıdakı üsullarını göstərmişdir: "Müasir Azərbaycan dilində fəlsəfi terminlərinin yaranmasında daha artıq inkişaf etmiş vasitələrdən biri semantik üsuldur.

Semantik üsul uzun zamanlardan bəri dilimizdə olan əsl Azərbaycan və ya ərəb və fars mənşəli sözlərin (morfoloji strukturası dəyişilməmək şərtilə) yeni ixtisaslaşmış, terminoloji mənada işlədilməsindən ibarətdir.

Dilimizdə bu üsulla yaranan fəlsəfə terminlərini üç qrupa ayırmaq olar:

1. Terminoloji mənasilə bərabər, əvvəlki "adi", "gündəlik" mənasını saxlayan sözlər. Müasir fəlsəfə terminologiyası sistemində bu qrup sözlər əksəriyyət təşkil edir. Bu tip terminləri qruplaşdırmaqda məqsəd ondan ibarətdir ki, bu sözlər hələ tamamilə öz əvvəlki mənalarını itirməmiş və hətta onların "adi" mənaları terminoloji mənalarına nisbətən müasir dildə daha geniş işlənilməkdədir (məs., zaman, həqiqət, hərəkət və s.).

2. Terminoloji mənası əsas, "adi" mənası ikinci dərəcəli sayılan sözlər (məs., məkan). Bu tip sözlər müasir Azərbaycan dilində terminoloji mənada daha geniş yayıldığı halda əvvəlki mənalarında nisbətən az işlənilir.

3. Terminoloji mənasını saxlayaraq, adi mənasını bir növ itirmiş sözlər (məs., maddə).

Müasir dildə bu tip sözlər əsasən terminoloji mənada işlədilir. Əgər maddə sözü "material", "predmet", "materiya" mənasında Azərbaycan dilində uzun zaman işləndisə də müasir dövrdə həmən anlayışları ifadə etmək üçün internasional sözlər dilimizə daxil olmuş və maddə sözü "veşestvo", "statya" anlayışlarını ifadə edən termin kimi daha geniş yayılmışdır.

Müasir fəlsəfə terminologiyası sistemində dilimizin sözdüzdəldici vasitələrindən istifadə edərək yaranan terminlər xüsusi yer tutur.

Müasir Azərbaycan dilində yaranan fəlsəfə terminləri əsasən canlı sözdüzdəldici şəkilçilər (affikslər) vasitəsilə düzəlir (məs. -lıq, -lik, -luq, -lük: varlıq, gerçəklik, sonsuzluq, azadlıq və s.; -ış, -iş, -uş, -üş; qavrayış anlayış; ғы -duyğu və s.)" (7, 76).

Müasir fəlsəfi terminlərin öyrənilməsini Azərbaycan xalqının tarixi və Azərbaycan dilinin daxili inkişafı ilə əlaqədar olduğunu göstərir.

Deyilənləri ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi Əsərlərində XX əsrin 50-ci illərində çap olunmuş filoloji məqalələr Azərbaycan dilçiliyinin və ədəbiyyatşünaslığının nəzəri problemlərinin araşdırılması ümumən Azərbaycan filologiyasının inkişafına təsir edərək, müəyyən mübahisəli məsələlərin aradan qaldırılmasında yeni ideyaların irəli sürülməsində, bir çox filoloji nəzəriyyələrin sovet konsepsiyası çərçivəsində belə təkmilləşdirilməsində həlledici rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Hadı Mirzəzadə "Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondu və lüğət tərkibi"// Elmi əsərlər, 1951, № 6, s.16-25
2. Şirəliyev M. 1905-ci il inqilabı və Azərbaycan ədəbi dilinin xalqiliyi uğrunda mübarizə // Elmi əsərlər, 1956, № 6, s.31-38
3. Hacıyev İ. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər. //S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri, Bakı, 1955, № 5, s. 105-115
4. Səməd Vurğun Vəkilov //ADU-nun Elmi xəbərləri, 1956, № 5, s. 5-7

5. Rəhimov S. Böyük itki //ADU-nun Elmi xəbərləri, 1956, № 5, s. 8-11
6. Məmmədəliyev Y. Bəşər dühasının sönməz ulduzu //ADU-nun Elmi xəbərləri, 1956, № 5, s. 12-17
7. Kaqramanov D.B. К вопросу об изучении философских терминов азербайджанского литературного языка // ADU Elmi əsərlər, 1956, № 7, s. 63-77

**РОЛЬ НАУЧНОГО ЖУРНАЛА ВЕСТНИК БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
В РАЗВИТИИ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК
(1950 – 60-ые годы)**

Ш.Т.ГУЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается о роли развития филологических наук в 1950-60-ых годах Научного Журнала Вестник Бакинского Университета, ссылаясь на статьи, изданные в те годы в журнале в сфере исследования теоретических проблем языкознания и литературоведения, в общем, исследуется роль в развитии литературных процессов этих произведений.

Ключевые слова: университет, научный журнал, научное произведение, статья, литература, языковые нормы

**ROLE OF SCIENTIFIC NEWS JOURNAL OF BAKU UNIVERSITY
IN THE DEVELOPMENT OF PHILOLOGICAL SCIENCES
(1950-60s)**

Sh.T.GULIYEVA

SUMMARY

Article deals with role of Scientific News Journal of Baku University in the development of philological sciences in 1950-60s, in those years articles published on research of theoretical problems of linguistics and philology in journal were referred and in generally, role of these works in the development of literary process was investigated.

Key words: University, Scientific journal, Scientific work, article, literature, language norms

TARİX

UOT 94/479.24

**О ПОДНЯТИИ В 1945-1946 ГГ. ВОПРОСА
ПЕРЕД РУКОВОДСТВОМ МОСКВЫ О ВОЗВРАЩЕНИИ
НАГОРНОГО КАРАБАХА АРМЕНИИ**

И.Х.ЗЕЙНАЛОВ

*Бакинский Государственный Университет
Zeynalov_İbrahim@hotmail.com*

В научной статье речь идет о постановлении плана выдачи Нагорного Карабаха перед советском руководством и о провале плана.

В статье даны письма адресованные в ноябре 1945 года от секретаря ЦК ВКП (б) Маленкова к секретарю ЦК КП(б) Азербайджана М.Д.Багирову, в декабре 1945 году от М.Д.Багирова к Маленкову, так же в июле 1947 года от М.Д.Багирова к секретарю ЦК ВКП (б) А.Жданову.

В статье были использованы новые документы из фонда АПДУППАР (Фонд 1, список 31, дело 186^а; список 221, дело 70; список 232, дело 70).

Ключевые слова: ЦК КП (б) Азербайджана, ЦК ВКП (б), Нагорный Карабах, Секретарь ЦК ВКП (б) Маленков, Секретарь ЦК ВКП (б) А.Жданов, Советское Закавказье, Автономная Область

Секретарю ЦК КП (б) Азербайджана

тов. БАГИРОВУ

Из Москвы 28.XI.45 г.

Секретарь ЦК КП (б) Армении тов. Арутинов внес на рассмотрение ЦК ВКП (б) предложение о включении в состав Армянской ССР Нагорно-Карабахской области, ныне входящей в состав Азербайджанской ССР.

Тов. Арутинов в своем письме по этому поводу пишет следующее:

“Нагорно-Карабахская Автономная область, примыкающая к территории Армении, с 1923 года входит в состав Азербайджанской ССР. Население этой области является в основном армянским. Из 153 тыс. населения 137 тысяч является армянским. Сельское хозяйство Нагорного Карабаха является аналогичным с горной частью Армении. Вхождение Нагорного Карабаха в состав Армении намного способствовало бы развитию его и улучшил бы руководство хозяйством. Массово-культурное и

политическое обслуживание населения на родном языке усилился бы при руководстве со стороны республиканских органов Армении.

Вхождение Нагорно-Карабахской области в Армению дало бы возможность местным кадрам, продолжать высшее образование на родном языке в Вузах Армении. С другой стороны Армянская ССР могла бы получить пополнение кадров из Нагорно-Карабахской области.

Исходя из этого и желания населения Нагорного Карабаха Центральный Комитет и Совнарком Армении вносят на рассмотрение ЦК ВКП (б) и Союзного Правительства вопрос о включении в состав Армянской ССР Нагорно-Карабахской области Азербайджанской ССР в качестве Карабахской области.

При положительном решении этого вопроса ЦК и Совнарком Армении войдут в Правительство с предложением о восстановлении бывшего центра Карабаха гор. Шуши, разрушенного перед установлением соввласти”.

Сообщите Ваше мнение по поводу предложения ЦК КП (б) Армении.

СЕКРЕТАРЬ ЦК ВКП (б) - МАЛЕНКОВ.

НР 17.

ЦК ВКП (б) товарищу МАЛЕНКОВУ

В ответ на Вашу телеграмму по поводу предложения секретаря ЦК КП (б) Армении товарища Арутинова о включении в состав Армянской ССР Нагорно-Карабахской Автономной области сообщая:

Территория Нагорно-Карабахской Автономной области с давних пор входила в состав Карабахского ханства, центром которого с 1747 года был город Панахабад, построенный, как крепость, Панах-ханом Карабахским.

В 1826 году Карабах был присоединен к царской России. Впоследствии территория нынешней Нагорно-Карабахской Автономной области вошла в состав Шушинского, Джеванширского, Карягинского и Кубатлинского уездов Елизаветпольской губернии.

В период господства мусаватистов в Азербайджане и дашнаков в Армении в 1918-1920 г.г. на территории всего Карабаха мусаватским правительством было организовано Карабахское генерал-губернаторство с центром в г. Шуше (быв. Панахабад).

В результате межнациональной резни, организованной мусаватистами и дашнаками, Шуша, как и многие другие города Азербайджана и Армении, была разрушена и превращена в развалины.

После установления в 1920 году советской власти в Азербайджане, на первое время руководство хозяйственно-политической жизнью всего

Карабаха осуществлялось единым Областным ревкомом.

В 1923 г. встал вопрос о присоединении нагорной части Карабаха, населенной преимущественно армянами, к Армянской ССР. Но виду того, что эта территория не имела общей границы с Армянской ССР и отделялась от нее Кубатлинским, Лачинским, Кельбаджарским и Достэфюрским районами, несаленными исключительно азербайджанцами, на основе указания партийных органов, декретом Азербайджанского Центрального Исполнительного Комитета от 7 июля 1923 года была создана Нагорно-Карабахская Автономная область с центром в местечке Ханкенды, ныне город Степанакерт.

Таким образом, территориально Нагорно-Карабахская Автономная область к Армянской ССР никогда не примыкала и не примыкает.

За время советской власти в Азербайджане, в Нагорном Карабахе проделана огромная работа по хозяйственно-политическому и культурному развитию области. Одним из ярких примеров этого является нынешний центр ИКАО - город Степанакерт, превратившийся из заброшенного и разрушенного села в один из красивых, благоустроенных и культурных городов не только Азербайджана.

20,5% студентов всех высших учебных заведений и техникумов Азербайджанской ССР составляют армяне, большинство которых из Нагорно-Карабахской Автономной области.

Много товарищей из Нагорного Карабаха и среди руководящих республиканских партийных, советских, хозяйственных кадров: заместители секретарей ЦК и БК КП (б) Азербайджана, наркомы, зам. наркомов и т.д.

Тем не менее, мы не возражаем против включения в состав Армянской ССР Нагорно-Карабахской Автономной области, но не согласны с передачей Армянской ССР Шушинского района, хотя и входящего в состав Нагорно-Карабахской Автономной области, но населенного и поныне в основном азербайджанцами.

Город Шуша с момента своего основания стал не только административнополитическим и культурным центром *Карабаха*, но и сыграл исключительную роль в борьбе Азербайджанского народа против персидских захватчиков за свою независимость. В Шуше был убит азербайджанцами один из кровожаднейших завоевателей, палач закавказских народов персидский царь Ага Мамед Шах-Каджар.

В этом городе формировалась богатейшая музыкальная культура азербайджанского народа, и с ним связаны имена крупных политических и культурных деятелей: Ибрагим-хана, Вагифа, Натаван и других.

Одновременно считаем необходимым довести до сведения: ЦК ВКП (б), что при рассмотрении вопроса о включении НКАО в состав Армянской ССР должен быть рассмотрен и вопрос о включении в состав Азербайджанской ССР Азизбековского, Вединского и Карабагларского районов Армянской ССР, примыкающих к Азербайджанской республике

и населенных преимущественно азербайджанцами.

Учитывая исключительную культурную и экономическую отсталость этих районов, передача их Азербайджану даст возможность улучшить материально-бытовые условия и культурно-политическое обслуживание населения.

Кроме вышеизложенного, просим ЦК ВКП (б) рассмотреть и следующие вопросы:

Товарищи из Грузии ставят вопрос о включении в состав Грузинской ССР Белоканского, Закатальского и Кахского районов Азербайджанской ССР.

Несмотря на то, что в указанных районах проживает 9.000 грузин - ингилойцев, из общего количества населения в 79.000 человек, мы не против рассмотрения этого вопроса но с тем, чтобы одновременно рассмотреть вопрос о **включении** в состав Азербайджанской ССР Борчалинского района Грузинской ССР, населенного почти исключительно азербайджанцами и примыкающего непосредственно к Азербайджанской ССР.

И, наконец, мы просим рассмотреть вопрос о включении в состав Азербайджанской ССР примыкающей к ней территории Дербентского и Касумкендского районов Дагестанской ССР, **в прошлом являющихся частью Азербайджана и входивших, в состав Бакинской губернии. Население** этих районов **в основном состоит из азербайджанцев, при чем больше половины его, занимающееся скотоводством, 9 месяцев в году проводит на территории Азербайджана.**

Для подготовки предложений по всем поднятым вопросам считали бы целесообразным создать комиссию ЦК ВКП (б) с включением в ее состав представителей от каждой заинтересованной республики.

СЕКРЕТАРЬ ЦК КП (б)
АЗЕРБАЙДЖАНА (М.Д.БАГИРОВ)

10 декабря 1945 г.
№ 330
гор. Баку

Товарищу БАГИРОВУ

Об отрицательных настроениях среди
некоторой части армянской
интеллигенции НКАО

В МГБ Азербайджанской ССР поступили первичные материалы об отрицательных настроениях среди некоторой неустойчивой части армян-

ской интеллигенции НКАО.

Зафиксированы отдельные факты проявления **упаднических настроений**, высказывания недовольства материальным **положением** и стремлений о присоединении **Нагорного Карабаха** к Армении.

Ответственный секретарь Нагорно-Карабахского филиала **Союза писателей** - ДЖАНЯН Бугдан, ур. села Думы **Гадрутского района**, беспартийный, окончил 2-х **годовой литературный** факультет, служил в рядах **Красной Армии, демобилизован** в 1945 году, касаясь своих **настроений**, говорил:

“Мне все надоело и жизнь прямо опротивила. Будучи в армии я ревностно стремился домой, а теперь приехал - противно стало жить. Что за жизнь, ведь мы не живем, а страдаем, Откровенно говоря я раньше уважал Советский строй, а теперь на это иначе смотрю и никак не пойму почему опять группа людей живет припеваючи, а остальные на положении рабов”.

К своим служебным обязанностям ответственного секретаря филиала Союза писателей, ДЖАНЯН относится небрежно, в результате чего имел место случай проникновения в печать идеологически невыдержанного очерка писателя ПЕТРОСЯНА Исраела.

Установлено, что ДЖАНЯН связан с отдельными а. с. Настроенными лицами из числа бывших военнопленных, прибывших по репатриации и поддерживает их а. с. взгляды. Так, сопоставляя жизненные условия трудящихся в СССР и за границей, ДЖАНЯН резко высказался:

“Иностранцы рабочие живут в тысячу раз в более благоприятных условиях, нежели у нас. Какой же у нас рабочий строй, когда наши рабочие и крестьяне умирают от недоедания”.

Проявляя стремление к объединению Нагорного Карабаха с Арменией, ДЖАНЯН говорил:

“Если бы НКАО вошла в Армению, то наша культура вновь бы пережила расцвет. Мы отстали от армянской культуры, не видим армянской оперы и вообще достижений. Нам нужно органически быть связанными с Арменией”.

Зафиксированы подобные настроения и среди преподавательского состава высших учебных заведений области, так например:

Доцент Педагогического института ВССКЕРЧЯН Саркис Иванович, говорил:

“Ни один народ не вынес бы того мучения, как наш, только благодаря этому мы победили. Но что это за победа - Англия не разрешает, чтобы полностью разрешить армянский вопрос, ибо она не хочет, чтобы СССР был бы близок к Босфору. Во всем виноваты старые руководители Карабаха, по их вине сейчас НКАО не в составе Армении, тогда бы и Турция не нужна бы была. Восстановили бы Шушу и дали пожить армянам”.

Студент Ереванского Государственного Университета ХАЧАТУР-ЯН Гайк, уроженец села Дагран Степанакертского р-на, в беседе с преподавателем Степанакертского Заочного Педагогического института - АРУТЮНОВЫМ Каро (командированный недавно из Баку), говорил:

“Обучаясь в Ереване я получил столько, сколько не мог бы получить в течение десяти лет в Карабахе.

В Армении ставился вопрос о присоединении Карабаха к Армянской ССР. Мы – студенты тоже поставили такой вопрос и требовали, чтобы для нас сделали доклад о том, почему Карабах не присоединяют к Армении. На этот вопрос один профессор объяснил нам, что это невозможно решить, потому, что этого требует только интеллигенция Карабаха, а не весь народ”.

Не это АРУТЮНЯН Каро ответил:

“Этот профессор ошибся, народ тоже хочет присоединиться к Армении, но вся беда в том, что сейчас нельзя ставить этот вопрос”.

Ст. агроном Степанакертского Райземотдела ХЕЧОЯН Ваго сказал:

“Мы сейчас жалкий народ, а когда то были представителем большой культуры. Выпьем за его будущность и пожелаем, чтобы он стал большой семьей по количеству и культуре”.

Директор Степанакертского вечернего университета МКРТЫЧЯН Грачий делясь впечатлениями о своей поездке в Баку, заявил:

“Я думал это разговоры, но на фактах убедился, что в Баку исключительно обращают внимание на азербайджанцев. Там принято когда просишься на какую либо работу, то отвечают, что по национальному признаку не подходишь”:

Преподаватель Азербайджанского Педагогического института АНТОНЯН Гурген Герасимович, временно работающий - в Степанакертском заочном институте, касаясь вопроса переселения армян из заграницы в Советскую Армению, говорил:

“Приехавшие из Сирии армяне продали там свои имения и весь капитал привезли с собой, но у нас все эти средства они израсходуют в течение 50 дней. Если бы они знали какая жизнь у нас, то ни за что не приехали бы, их просто обманули. За границей очень много наших агитаторов, которые агитируют армян, чтобы они ехали в СССР, при этом описывают нашу жизнь прекрасной, чему армяне веря соблазняются и приезжают”.

Продолжаем изучать политическое лицо указанных лиц и источников распространения подобных настроений.

МИНИСТР ГОСБЕЗОПАСНОСТИ Азерб. ССР
ГЕНЕРАЛ - МАЙОР
/ЕМЕЛЬЯНОВ/

24 августа 1946 г.
нг.

СЕКРЕТАРЮ ЦК ВКП (б) товарищу ЖДАНОВУ А.А.

В 1946 году Арменгизом в Ереване издана книга Мариэтты Шагинян «Советское Закавказье». Считаю необходимым сообщить, что книга эта содержит большое количество грубых политических ошибок, искажает историческую действительность и, по существу, представляет собой клевету на народы советского Закавказья.

В подтверждение этого приводим несколько характерных выдержек.

В очерке «Озеро Севан», написанном в 1927 году, автор изображает народы советского Закавказья исторически устаревшими, одряхлевшими, обреченными на вымирание:

«Закавказцы — народ древний, усталый, поживший, обреченный ушедшими тысячелетиями на тонкий костяк и слабые конечности. Это верно и для армян, народа древнейшего и порядком утомленного беспокойным прошлым. От солнца и от исторической старости здесь сильна лень, болезненная, как малярия. По доброй воле физкультурой никто не займется. И вот обязательная маленькая армия, учение, маневры, лагерная жизнь, марши, парады, а рядом веселый пионерский бег под барабан - все это служит для армян своего рода железным корсетом, надеваемым на туберкулезный позвоночник» (стр. 128).

Спустя много лет после революции, Шагинян всюду в Закавказье видит лишь нищету, развалины, отсталую, дикую жизнь. Например, по мнению Шагинян, в 1926 году Нагорный Карабах представлял собой заброшенную, разрушенную, нищую страну, где «наделы ничтожны, сельское хозяйство нерентабельно», и крестьяне, боясь голодной смерти, бегут в города.

Зато прошлое Нагорного Карабаха, времена армянских крепостников — меликов М. Шагинян рисует с особым увлечением и любовью. Восхваляя и идеализируя армянских меликов - помещиков, как разумных и благородных хозяев, Шагинян пишет:

«...эти медики не похожи на мечтательных и гордых грузинских князей. Возвратился седоусый чин к себе в Карабах, снял николаевскую шинель, сам идет на гумно, на молотилку, а спит в таком же исконном карабахском «карадамье» (черной избе без окон, с отверстием для дымохода), как и его крестьяне, раз только построит и побелит его почище, по-генеральски» (стр. 226).

Объявляя Нагорный Карабах «страной армянской» (стр. 224

«дворянским кусочком Армении» (стр. 225), Шагинян почему-то сочла нужным в 1946 году напомнить об армяно-азербайджанской резне и иллюстрировать её остатками разрушений, даже «пучками женских волос о запекшейся на них черной кровью», которые она, якобы, видела своими глазами «кое-где в канавах» (стр. 254) в армянской части Шуши.

Описывая взаимоотношения азербайджанцев и армян в Нагорном Карабахе, Шагинян противопоставляет их друг другу, искажает историческую правду, утверждая, что «армяне влили кровь в наивную экономику страны» и втянули азербайджанцев в «быстрое культурное развитие» (стр. 252).

Не ограничиваясь подобным оскорблением азербайджанцев, автор далее приписывает им отрицательную роль в развитии экономики Нагорного Карабаха. Причину падения скотоводства Нагорном Карабахе Шагинян видит в том, что «мусульмане» - кочевники, совершающие корыстные торговые сделки с иранцами, привозили из Ирана «зараженное животное» и тем самым распространяли заразу и чуму по Нагорному Карабаху.

Шагинян клеветает на азербайджанский народ, приписывая ему черты отсталости и грубости, искажает факты из истории его культуры. По утверждению Шагинян, великий азербайджанский поэт XVI века Физули писал свои произведения исключительно на арабском языке (стр. 292), тогда как Физули известен своими заслугами в развитии литературного азербайджанского языка и только некоторые свои научные произведения писал на арабском языке. Азербайджанские ашуги и народные певцы, по заверению Шагинян, пели газели не азербайджанских поэтов, а персидских (стр. 253), тогда как азербайджанские ашуги и певцы тесно связаны с азербайджанской поэзией, никогда не исполняли песен и газелей на персидском языке.

Крайне возмутительны и оскорбительны для азербайджанской женщины рассуждения автора в связи с чадрой:

«Чадра необходима как возбудитель. Её темная бесформенность, беспомощное движение тела под складками, окутывающими его, - комплекс чрезвычайно сложных, веками вьёвшихся представлений. Здесь и отдаленная связь с атавистическим пережитком зверя, - потребностью брыкания и топтания женщины; и звериное чувство собственности, - моя, мое, скрытое, закутанное, зарытое; и тоже звериное, так широко среди Закавказья распространенное, психологическое обоснование гомосексуализма» (стр. 257).

И далее:

«Когда человек - самая большая ценность в доме, и надо иметь мусульманину возможно больше детей, - количество жен связано с увеличением деторождения. Такой же принцип практикуется скотоводом при обзаведении стадом!» (стр. 257).

В то же время следует отметить раболепство и угодничество Шагинян перед Европой и Америкой. Говоря о природных богатствах Нагорного Карабаха и сравнивая их с природными богатствами Америки, автор пишет:

«Бесплатная электрическая энергия, неиспользованная человеческая энергия, обилие леса и исключительные курортные данные страны - *все* это сочеталось и лежит рядом. Американец сказал бы с завистью: «Кое-что и перечисленного есть и у нас, в скалистых горах, в лучших западных штатах дивная природа, воздух, - лес, даровая водная энергия, вот только нет там самого главного, а без него трудно оживить страну, вывести ее из глуши и дичи.»

Что же это за главное? Деньги? Но денег у американцев не занимать стать. Нет, он ответит другое, и ответ его прозвучит для нас неожиданностью: *«Нет лишнего человека, нет человека, который мог бы стать на работу».* И как раз «лишние» люди, люди, желающие стать на работу, есть в Карабахе» (стр. 228-229).

Все хорошее и приятное, что видит автор во время своего путешествия по Нагорному Карабаху, обязательно ассоциируется не со всем тем, что она видела в Европе. «Мягкий европейский дождь — они часты в Нагорном Карабахе, как где-нибудь в средней полосе Европы, Баварской Швейцарии, Тироле, Австрии и также скоро проходят, и также меланхоличны и безгрязные (стр. 225). «Культура земли отражается на чистоте дыхания. Это особенно заметно в Европе, где воздух кажется дистиллированным» (стр. 227).

Можно было бы привести еще много подобных выдержек из книги М.Шагинян «Советское Закавказье». Непонятно только, почему **Арменгизу** понадобилось в 1946 году переиздать эти очерки, написанные в основном 20-25 лет тому назад, видимо, под сильным влиянием разоблаченных врагов народа - азербайджанских, армянских и грузинских националистов, и по существу не **отличающиеся** от сегодняшней гнусной клеветы и провокации по адресу советских народов, ведущейся англосаксами и другими врагами нашей Родины.

Считаем **необходимым** изъять эту книгу.

Приложение: Книга Мариэтты Шагинян «Советское Закавказье».

Секретарь ЦК КП (б) Азербайджана М.Д.БАГИРОВ

21 июля 1947 г.

ЛИТЕРАТУРА

1. АПДУППАР, Фонд 1, список 31, дело 186^а;
2. АПДУППАР, Фонд 1, список 221, дело 70;
3. АПДУППАР, Фонд 1, список 232, дело 70

**1945-1946-CI İLLƏRDƏ ERMƏNİSTAN RƏHBƏRLİYİNİN DAĞLIQ QARABAĞIN
ERMƏNİSTANA VERİLMƏSİ İLƏ BAĞLI MOSKVA RƏHBƏRLİYİ QARŞISINDA
MƏSƏLƏ QALDIRMASI**

İ.X.ZEYNALOV

XÜLASƏ

Elmi məqalədə 1945-1946-cı illərdə Ermənistan rəhbərliyinin Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsi ilə bağlı Sovet rəhbərliyi qarşısında yenidən məsələ qaldırmasından və bu planın puça çıxmasından bəhs olunur.

Məqalədə 1945-ci ilin noyabrında ÜİK(b)P MK-nın katibi Malenkovun Azərbaycan K(b)P MK-nın katibi M.C.Bağirova, 1945-ci ilin dekabrında M.C.Bağirovun Malenkova, həmçinin 1947-ci ilin iyulunda M.C.Bağirovun ÜİK(b)P MK-nın katibi A.A.Jdanova ünvanladığı məktubları verilir.

Məqalə ARPIİSS arxivində (Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi) saxlanılan materiallar əsasında işlənib (Fond 1, siyahı 31, iş 186^a; siyahı 221, iş 70; siyahı 232, iş 70).

Açar sözlər: Azərbaycan K(b)P MK, ÜİK(b)P MK, Dağlıq Qarabağ, ÜİK(b)P MK-nın katibi Malenkov, ÜİK(b)P MK-nın katibi A.Jdanov, Sovet Zaqafqaziyası, Muxtar Vilayət

**ARMENIAN GOVERNMENT'S 1945-1946 PROCLAMATION BEFORE MOSCOW
TO GIVE NAGORNO KARABAKH TO ARMENIA**

I.Kh.ZEYNALOV

SUMMARY

The article deals with Armenia's 1945-1946 proclamation before the Soviet leadership to give Nagorno Karabakh to Armenia and the failure of the plan. The article provides the letter from the secretary of CUC(b)P CC, Malenkov to the secretary of Azerbaijan C(b)P CC, M.J.Baghirov in November, 1945, the letter from M.J.Baghirov to Malenkov in December, 1945, and the letter from M.J.Bakhirov to the secretary of CUC(b)P CC, A.Zhdanov in July, 1947.

The article is written on the basis of materials kept at the Political Documents Archive of Administration of Affairs under the President of the Azerbaijan Republic (Fund 1, List 31, Work 186^a; List 221, Work 70; List 232, Work 70).

Key words: Azerbaijan C(b)P CC, CUC(b)P CC, Nagorno-Karabakh, Secretary of CUC(b)P CC, Malenkov, Secretary of CUC(b)P CC A.Zhdanov, Soviet Transcaucasia, Autonomous Province.

UOT 94(479.24)

**КАРАБАХСКИЕ КУРГАНЫ ЭПОХИ БРОНЗЫ И
РАННЕГО ЖЕЛЕЗА И ИХ ЭТНИЧЕСКИЕ АТРИБУЦИИ****Г.Ф.ДЖАФАРОВ***Азербайджанский Государственный Экономический Университет
(UNEC)**hidayet-jafar@mail.ru*

Археологическими изысканиями конца XIX века, а также в тридцатые, пятидесятые, особенно восьмидесятые годы XX столетия, и в начале XXI века в горном и равнинном Карабахе были выявлены многочисленные и разнообразные курганные памятники. Наиболее выдающимися и разнотипными из них являются Ходжалинские, Ахмахинские, Ханкендинские, Довшанлинские, Хачинчайские, Борсунлинские, Беимсаровские, Сарычобанские и другие курганы. Курганы отражают длительный исторический отрезок – с начала III тыс. до н.э. до середины I тыс. до н.э.

Ключевые слова: Азербайджан, Карабах, курганы, история, источники

Среди многочисленных, разновременных и наиболее значительных памятников Азербайджана особое место занимают курганы Карабаха. Расположенные как на равнине, так и в предгорных и горных регионах, они отражают довольно внушительный исторический отрезок-с начала §§§ тысячелетия до н.э. – до середины §тысячелетия до н.э.

Курганы будучи «вечным» жилищем, «последним местом упокоения», возводились с особым старанием и усердием.

На территории Карабаха встречаются курганы различной формы и величины. Чаще это правильные конусообразные и величественные холмы, под которыми обычно находятся усыпальница для покойников, захороненных в сопровождении многочисленных образцов материальной культуры.

Расположение курганов подчиняется быть может, на первый взгляд, не видимой, но особой закономерности. Так, почти все курганы расположены в долинах рек, многие из которых давно пересохли и названия их канули в лета. Основные же реки существуют и поныне, хотя полноводными их уже не назовешь. Крупными водными артериями Карабаха являются: Тертерчай, Хачинчай, Гаргарчай, а также и их притоки – Ходжалычай, Илисучай и Гасанриз (последние впадают в Гаргарачай и Тер-

терчай). Кроме этих рек выделяются болле мелководные, такие как Инчечай, Куручай и Кенделенчай.

Археологическими изысканиями конца XIX века а также в тридцатые, пятидесятые и особенно восьмидесятые годы XX столетия и в начале XXI века в горном, предгорном и равнинном Карабахе были выявлены многочисленные и разнообразные курганные памятники. Наиболее выдающимися и разнотипными из них являются Ходжалинские курганы. Выделяются малые земляные курганы (XIV-XIII вв. до н.э.), большие земляные курганы с некоторыми микровариантами (XII-XI вв. до н.э.-основное курганное поле) и курганы с каменными насыпями, расположенные на правобережье реки Гаргарчай, в районе т.н. «валунное поле» (X-VIII вв. до н.э.).

Выявленный еще в 80-х годах XIX века, членом Русского Географического Общества С.Вейсенгофом [10, 64-69], Ходжалинский памятник, в последующем неоднократно привлекал внимание целого ряда исследователей. Так, в 90-х гг. XIX в. преподаватель Шушинского реального училища Э.Реслер [11, листы 24-31] вел здесь масштабные археологические раскопки. В 1926 г. под руководством акад. И.И.Мещанинова [12, 217-240] специальная экспедиция в Ходжалах вела планомерные исследования. А в 30-х гг. XX века любитель-археолог Я.Гуммель [13, 77-82] в числе других памятников древности Карабаха обследовал также Ходжалинские курганы. После кратковременного посещения этого могильника в 1954 г., [14, 370-382] в течение 30 лет в зоне расположения памятников были проведены различные по масштабу и характеру земляные, строительные, бытовые и другие разрушительные работы, пагубно повлиявшие на состояние и сохранность уникальных и ценных археологических объектов. Масштабы этих разрушений были установлены Г.Джафаровым во время проведения археологического исследования в Ходжалах в 1984 г. [9, 152-163].

Наибольшему разрушению был подвергнут могильник из «каменных ящиков» и «каменных курганов» на высоком левом берегу реки Гаргарчай (т.н. «валунное поле»). Значительная часть больших земляных курганов была разрушена и повреждена при строительстве Ходжалинского аэропорта (в районе т.н. «главного курганного поля»). Большая часть сложного по конструкции каменного сооружения (т.н. «лабиринт»), находящегося там же, была стерта с лица земли. Три курганные группы, состоящие из малых земляных курганов в районе нижнего течения р. Илису, также были разрушены основательно [9, 153-162].

Из других курганных групп надо отметить не менее ценные, с научной точки зрения, Ахмахынские, Ханкендинские, Довшанлинские, Хачинчайские, Баллу-Кянские, Сырховендские, Гюльятагские и т.д. в Нагорном Карабахе; Борсунлинские, Беимсаровские, Еддитепинские, Эвоглунские, Гюсенлинские, Гарадагларские, Хорузлинские в Тертерском

районе; Сафикурдские, Тапкаракоюнлинские, Хангервендские, Ашагы Агджакендские, а также Османлы тепелери в Геранбойском районе; Дуванлинские, Шатырлинские, Шахвеллерские (особенно двойные пирамидально-конусообразное Султанбуд), Найыблинские и т.д. в Бардинском районе; Хындырстанские, Сарычобанские, Учогланские, Гейтепинские, Максудлинские, Папревендские, Кенгерлинские, Эфетлинские и др. в Агдамском районе; Учтепинские, Гиндархские, Гюсулинские и др. в Агджабединском районе; Гарабулагские и др. в Физулинском районе.

Из перечисленных памятников, только в Нагорно-Карабахских (в Ходжалах [1, л.10-26], Довшанлы [2, л.52-61], Дамголу –Гюльятаге [3, 143-146], Баллукае, Ахмахи, Сирховенде, Хачинчае [4, л.219-232], Ханкенди [5, 15-21]), Борсунлинских и по одному кургану в Беимсаровских, Сарычобанских [6, 57-70] и Учтепенских [7, 153-193] памятниках в различные годы были произведены археологические раскопки. Остальные курганы еще ждут своих исследователей. Однако, и те малочисленные, по сравнению с общим числом курганов, памятники, где велись раскопки, дали такие богатые и великолепные образцы материальной культуры, благодаря которым пересмотрены и во многом по-новому интерпретированы различные аспекты жизни древнего населения Азербайджана. Среди Карабахских курганов особый интерес представляет обширное курганное поле, расположенное в среднем течении реки Инчечай, у сел Борсунлу Тертерского района. Исследованиями установлено наличие нескольких типов курганных сооружений, среди которых доминируют курганы с каменными насыпями. Диаметр этих курганов равен от 4 до 30 м, при высоте – 0,3-2м. В отличие от них курганы, расположенные в низменности–земляные и отличаются значительными размерами (высота 7-8 м., диаметр 60-80 м.).

Отличие, прослеживаемое визуально, было подтверждено в ходе археологических раскопок. Как показали результаты раскопки, внешнее отличие в Борсунлинских курганах, не было случайным явлением. Так, выяснилась что, каменные малые и средние по величине курганы принадлежали рядовым членам племени, обитавшим в бассейне Инчечай (особенно эпохи поздней бронзы), а большие курганы с земляной насыпью были сооружены для «загробной жизни» племенных вождей. В их числе особо выделяются Большой Борсунлинский курган(раскопки 1982г) со сложными погребальными сооружениями, перекрытыми многочисленными мощными бревнами сосновых пород. Здесь выявлено захоронение вождя в сопровождении 9-и приближенных, 8-и коней и др. атрибутов. Общая площадь могильной камеры в Борсунлинском кургане равна 256 м². Аналогичная картина выявлена в Беимсаровском и Сарычобанском курганах. Особенно выделяется Сарычобанский курган, исследованный в 1986 г. Этот курган входит в группу земляных курганов, которые расположены на южной и юго-западной окраине сел. Сарычобан

Агдамского района. Под насыпью кургана (высота до 5 м, диаметр до 50 м.) вскрыта могильная камера в форме правильного креста, ориентированная по четырем сторонам света. Камера была перекрыта мощными бревнами в два или три наката. Могильная камера состоит из двух пересекающихся прямоугольно-удлиненных камер. Весь этот комплекс образует правильный крест. Комплекс условно разделен на пять камер: центральную, северную, западную, восточную и южную. Погребение, как и в Борсунлу была ограблена в древности. Однако, даже после грабителей остались множество артефактов.

Под насыпью Беимсаровского кургана (раскопки 1985 г.) выявлена могильная камера длиной 20 м, шириной 10 м и глубиной 6 м. В могиле, ограбленной также в древности, был захоронен племенной вождь в сопровождении пяти человек. Здесь также, как и в Борсунлу и в Сарычобане обнаружены многочисленные артефакты различного типа и назначения.

Можно предположить, что для погребения местных царей съехались многолюдные представительные группы кочевников от всех подчиненных ему племен, населявшие предгорные и степные просторы как Карабаха, так и соседних территорий.

Нам кажется также вполне вероятным, что в похоронах «царя» приняли участие «делегации» из соседних, а может быть и из отдаленных стран, например из стран Передней Азии. Свои дары умершему они поместили в отдельных уголках (в Борсунлинском и Беимсаровском) грандиозной могильной камере, или же в 5-и камерах Сарычобанского кургана. Среди даров, помимо материальных ценностей, по-видимому были и породистые кони с сбруями и другими украшениями. Все кони были похоронены с уздечками и другими приспособлениями. К сожалению, в результате ограбления, от дорогого и пышного убранства остались немногие образцы.

Эти курганы датируются второй половиной- концом §§ тысячелетия до н.э. Данные, полученные в результате исследования этих курганов, дают полное основание говорить о прочно утвердившемся имущественном и социальном расслоении в эпоху поздней бронзы на территории Азербайджана. А начальные этапы этого процесса хорошо прослеживаются в Учтепинском кургане, относящемся ко второй половине §§§ тысячелетия до н.э. На строительство грандиозного Учтепинского кургана (высота 15 м, диаметр 150 м) были привлечены многочисленные людские ресурсы, организация которых требовала определенных социальных предпосылок. А во времена сооружения Борсунлинских, Беимсаровских, Сарычобанских, Ходжалинских и др. курганов уже действовал слаженный социальный механизм, четко регулирующий многообразные аспекты жизни древних племен. Нет необходимости доказывать, какую научную ценность представляют курганы при изучении древней истории. Поэтому

беречь их, тщательно изучать на строгой научной основе, а где возможно сохранить для будущего поколения долг каждого из нас. Не взирая на занимаемую должность и служебное положение каждый должен чувствовать величайшую ответственность за сохранение этого бесценного наследия наших предков. А бить тревогу по поводу сохранности курганов имеет веские основания. И вот почему. За многие годы, особенно советский период, благодаря использованию мощной техники во многих районах республики, особенно в Карабахе, значительно были расширены площади под посевы различных сельскохозяйственных культур. Являясь неотъемлемой частью выполнения важных хозяйственных и материальных задач, эти мероприятия как бы были направлены на увеличение производства необходимых, сельскохозяйственных продуктов для населения. То есть вместе того, чтобы применить интенсивные, были использованы экстенсивные методы, иначе говоря, расширились посевные площади. Однако беда в том, что при этом были разрушены и бесследно исчезли многие бесценные памятники древности, в том числе и курганы. Так «благодаря» таким работам от некогда великолепного комплекса памятников Ходжалы осталась лишь их малая часть. В зоне расположения этих бесценных памятников в течении многих лет были проведены различные по масштабу и характеру земляные, строительные и др. работы, пагубно повлиявшие на состояние и сохранность археологических объектов.

В Ходжалинском некрополе наибольшему разрушению подвергнут могильник из каменных ящиков и каменных курганов на высоком левом берегу реки Гаргарчай, при проведении железной дороги и расширении приусадебных участков. Значительная часть больших земляных курганов разрушена и повреждена при строительстве Ходжалинского аэропорта. Большая часть сложного по конструкции каменного сооружения, находящегося в районе кургана «Хача-тепе», стерта с лица земли и т.д.

При проведении шоссейной дороги были повреждены курганы у селении Беимсаров Тертерского района. Разрушены и частично повреждены курганы во время сельскохозяйственных работ и при строительстве водохранилища, а также при строительстве частных домов для жителей у сел. Хындырыстан и Сарычобан Агдамского района. В плачевном состоянии находятся многие памятники на территории Бардинского района. Часть Найыблинских курганов находятся под угрозой полного разрушения. Около селения Шахвеллер, западнее величественного пирамидально-конусообразным, высотой более 30 м. насыпью, кургана Султанбуд до основания разрушены курганы, а также античное и средневековое городище. Такому же разрушению подвергнуты при строительстве водохранилища поселения эпохи бронзы, входящие в многопрофильный и разновременный комплекс Шортепе у сел Шатырлы.

Не должным образом поставлена охрана памятников в Агджабединском районе. Так, полностью разрушена крепость Баят, значительному

разрушению подвергнута курганная насыпь Газан тепе у села Гиндарх и т.д.

После распада советского строя были проведены земельные реформы, давшие крестьянам право собственности на землю. Теперь каждый собственник земельного участка считает, что он волен поступать с землей как ему заблагорассудится. При этом, некоторые из них намеренно попирают существующие законы об охране исторических памятниках, разрушая их.

В последние годы, особенно, начиная с 2008 года, значительно расширена география и исторический диапазон археологических изысканий. Без преувеличения можно сказать, что археологическими раскопками охвачены все регионы республики, улучшена научная основа ведения исследований, расширилась и укрепилась материально-техническая база археологических экспедиций. Однако и при таком оснащении невозможно одновременно вести раскопки во всех памятниках. Археологические раскопки дело сложное, требующие от исследователей терпения, выдержки, осторожности. Любая поспешность и оплошность повлекут за собой неотвратимые ошибки, исправить которые невозможно. Поэтому темпы работы археологов естественно будут еще долго отставать от темпов разрушительной деятельности отдельных лиц и хозяйств. И если не принять действенных мер, направленных на сохранение памятников, то в ближайшие годы нам придется проститься и с оставшимися археологическими объектами. В этом деле археологам нужна существенная помощь со стороны как государственных органов, так и общественности на местах.

Давно настала необходимость заново провести строгий переучет всех без исключения археологических объектов. Давно составлены археологические карты многих регионов Азербайджана. Многие хозяйственные руководители или просто население сетуют на неосведомленность о памятниках и их значении. На наш взгляд, надо чаще проводить на местах региональные или общие научно-практические конференции, посвященные роли и значению охраны древних памятников, регулярно выступать по телевидению, в прессе. Уверены, положительные результаты не заставят долго ждать. Дело в том, что, именно благодаря исследованиям таких курганов Карабаха, как Ходжалинских, Борсунлинских, Беимсаровских и Сарычобанских, мы получили очень ценные результаты. Каждые из этих курганных комплексов или курганов имеют какие то отличные от других, характерные только для каждого отдельного памятника, особенности. В то же время, несмотря на некоторые неизбежные отличия, эти курганы имеют много общих черт, как в плане конструкции могильных камер, так и относительно погребального обряда и составе артефактов, а самое главное, в культурно-этнической принадлежности. Исследованиями доказано, что в определении раннего этапа этногенеза азербайджанского народа, данные этих курганных памятников явились неопро-

вержимым доказательством.

Масштабы и грандиозность некоторых из этих курганов свидетельствуют о том, что на их строительство были привлечены многочисленные людские ресурсы, которые, помимо своих повседневных, обязательных работ, они участвовали (добровольно, а может и больше принудительно) в сооружении «заупокойных жилищ» для племенных вождей(царей).

Анализ всех комплексов убедительно свидетельствует о прочно утвердившемся имущественном и социальном расслоении в эпоху поздней бронзы. Это было время, когда на территории Северного Азербайджана первобытнообщинный строй основательно пошатнулся и начался переход к классовому обществу [6, 69].

Погребальные комплексы типа Ходжалы, Борсунлу, Беимсаров и Сарычобан отражают ту стадию древнего общества, когда основы первобытнообщинного строя были окончательно подорваны и сформировались ведущие элементы классового общества. Однако в силу различных причин в дальнейшем процесс складывания классового общества на территории Северного Азербайджана был задержан на несколько столетий. К сожалению, механизм этого явления не всегда поддается объяснению [8, 206]. Как раз в решении этого вопроса и надежным источникам являются Карабахские курганы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дело Археологической комиссии, Архив ЛОИА (ныне Санкт-Петербургский Институт Истории Материальной Культуры): Фонд 1. № 130/1891, листы 10-26.
2. ДелоАК, архив ЛОИА: № 130/1891, листы 10-26.
3. Ивановский А.А. По Закавказью. МАК. М.: 1911, в. VI, с.3-125.
4. ДелоАК, архив ЛОИА: № 48/1897, листы 216-219
5. Гуммель Я.И. Некоторые памятники раннебронзовой эпохи Азербайджана// КСИИМК, 1948, в. XX, с.15-21.
6. Джафаров Г.Ф. Карабахские курганы периода разложения первобытнообщинного строя// «История и ее проблемы», Баку, 1997, №2, с.57-70.
7. Иессен А.А. Из исторического прошлого Мильско-Карабахской степи// МИА СССР, М.-Л.: 1965, в. 125, с.22-30.
8. Джафаров Г.Ф. Курган эпохи поздней бронзы вблизи Сарычобана. Российская Археология// М., 1993, № 3, с.191-207.
9. Джафаров Г. Археологические исследования в Ходжалах в 1984 году// «История и ее проблемы», Баку, 1997, №1, с. 152-163.
10. Вейссенгоф С. Сведения о Мильской степи. Известия Кавказского общества истории и археологии// Тифлис, 1884, Т. I, в. II, с.64-69.
11. ДелоАК, архивЛОИА:№ 54/1894, листы 24-31.
12. Мещанинов И.И. Краткие сведения о работах археологической экспедиции в Нагорный Карабах и Нахичеванский край, снаряженной в 1926 г. Обществом изучения Азербайджана.// Сообщ. ГАИМК. Ленинград, 1926, №1, с. 217-240.
13. Гуммель Я.И. Раскопки в Нагорно-Карабахской Автономной области в 1938 г.// Изв. Аз. ФАН СССР, 1939, №4, с.77-82.
14. Кушнарева К.Х. Археологические работы 1954 г. в окрестностях сел. Ходжалы// МИА, № 67, М.-Л.,1957, с.370-386.

QARABAĞIN TUNC VƏ İLK DƏMİR DÖVÜ KURQANLARI VƏ ONLARIN ETNİK MƏNSUBİYYƏTİ

H.F.CƏFƏROV

XÜLASƏ

Arxeoloji tədqiqatlarla XIX əsrin 80-ci, XX əsrin otuzuncu, əllinci, səksəninci illərində, habelə XXI əsrin əvvəllərində Qarabağın dağlıq və düzənlik zonasında çoxsaylı və müxtəlif xarakterli, ölçülü kurqanlar qrupu aşkar edilmişdir. Onların bir çoxunda arxeoloji qazıntılar aparılmış, nəticələri nəşr edilmişdir. Bunların içərisində Xocalı, Axmaxı, Dovşanlı, Xaçınçay, Xankəndi, Borsunlu, Bəyimсарov, Sarıçoban və başqaları xüsusi yer tutur. Kurqanlar e.ə. III min. əvvəllərindən e.ə. I minilliyin ortalarına qədərki tarixi mərhələni əhatə edir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ, kurqanlar, tarix, mənbələr

KARABAKH'S BRONZE AND EARLY IRON AGE MOUNDS AND THEIR ETHNIC ATTRIBUTES

H.F.JAFAROV

SUMMARY

Numerous and varied character, sized group of kurgans were discovered during the archaeological studies in upland and lowland zones of Karabakh at the end of the 19th century, in the 30s, 50s, 80s of 20th century, as well as at the beginning of the 21st century. Archaeological excavations have been carried out in most of them and the results have been published.

Khojaly, Akhmakhi, Dovshanli, Khachinchay, Khankandi, Borsunlu, Bayimsarov, Sarichoban and others are especially distinguished.

The kurgans cover the historical stages from the beginning of the III millennium BC until the middle of the I millennium BC.

Key words: Azerbaijan, Karabakh, Khojaly, kurgans, history, sources

UOT 94 (479.24)**VƏLİQULU BİN DAVUDOĞLU ŞAMLININ “QİSƏSÜL-XAQANI”
ƏSƏRİ VƏ ƏSƏRDƏ TƏSVİR EDİLƏN XVII ƏSR ƏDƏBİ MÜHİTİNƏ
QISA BİR BAXIŞ****Z.H.BAYRAMLI**
Bakı Dövlət Universiteti
zabil_bayramli@mail.ru

Məqalədə görkəmli Azərbaycan tarixçisi Vəliqulu bəy Şamlı və onun “Qisəsül-xaqani” adlı əsəri haqqında və həmin əsər əsasında XVII əsr Azərbaycan ədəbi mühiti haqqında məlumat verilmişdir. Əsərin farsca təshih olunmuş çapından istifadə olunan məqalədə eyni zamanda dövrün bir sıra ədəbiyyatları da tədqiqata cəlb olunmuş, müqayisəli təhlil əsasında dövrün ədəbi mühiti haqqında məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: Vəliqulu bin Davudoğlu Şamlı, Qisəsül-xaqani, Səfəvi

Səfəvi sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi ilə mədəniyyətimiz öz inkişafında yeni bir mərhələyə – çiçəklənmə, yüksəliş mərhələsinə daxil olur. Azərbaycan türkdilli dövlət, saray, diplomatiya, Səfəvi imperiyası tərkibindəki xalqların ünsiyyət dilinə çevrilərək xalq dili çeşməsindən qidalanıb zənginləşmiş, xalq şeiri və klassik poeziya dili kimi daha da dolğunlaşmışdır. Artıq bu mərhələdə bir çox rəsmi sənədlər, xüsusilə əcnəbi dövlət başçılarına göndərilən məktublar da türk dilində yazılırdı. Dövlət, saray və orduya aid bir çox terminlər həm şifahi danışqda, həm də yazılı ədəbiyyatlarda Azərbaycan türk dili ilə ifadə edilirdi: qaravul, çərik, yaraq, yurt, tufəngçi, tufənkçibaşı, topçu, topçubaş, qorçu, qorçubaşı, onbaşı, yüzbaşı, bəy, bəylərbəyi, sursat, eşikağası, eşikağası-başı, divanbəyi və s. (1, 121). Səfəvilər dövründə fars və ərəb dilində yazılan tarixi əsərlərdə Azərbaycan türk dilinin örnəklərindən istifadə edilməsinin bir qaydaya çevrilməsi, sözsüz ki, türk dili sözlüyündən bir çox ifadələrin Yaxın və Orta Şərqdə əskidən bəri termin statusu qazanmasından irəli gəlirdi. Türklər qədim və zəngin dövlətçilik ənənəsinə sahib olmaqla Şərqi digər xalqların dillərinə, kulturlərinə ciddi təsir göstərmişdilər.

XVI-XVII əsrlərdə Həsən bəy Rumlu, İsgəndər bəy Münşi Türkman, Budaq Qəzvini, Qazi Əhməd Qumi, Məhəmməd Tahir Vəhid, Məhəmməd Yusif Qəzvini, Vəliqulu bəy Şamlı kimi görkəmli Azərbaycan tarixçiləri də fars dilində yazdıqları tarixi əsərlərində saysız-hesabsız türk sözləri işlətməmiş,

təzkiyələrində dövrün Azərbaycan şairlərinin tərcümeyi-halı, doğma türk dilində yazdıqları şeirlərindən örnəklər də vermişdilər.

XVII əsrin məşhur Azərbaycan tarixçisi Vəliqulu bəy h.1035 (1625-26)-cü ildə Heratda anadan olmuşdu. Atası Hacı Davudqulu Heratda türkmən Şamlı elinin tanınan şəxsiyyətlərindən olub uzun müddət kətxuda vəzifəsində çalışmış və Həcc ziyarətindən qayıdarkən Mədinə şəhərində vəfat etmişdi. Mirzə Tahir Nəsrabadi hicri 1073-cü ildə İsfahanda yazdığı təzkiyəsində qeyd edir ki, Vəliqulu bəy çox bacarıqlı və məşhur bir gənc olub ona yaxın və uzaq olan bütün türk və taciklər tərəfindən sevilirdi (2, müqəddimə, 12).

O, gənc yaşlarında Sistanı getmiş, burada Sistan valisi Məlik Nüsrət xanın diqqətini özünə cəlb etmiş və vilayətin maliyyə idarəsində mustoufi vəzifəsi ona tapşırılmışdı. Vəliqulu bəy bir neçə ildən sonra Sistandan Qəndəhara yola düşür. Bu zaman Qəndəhar hakimi olan Otar xan (Zülfüqar xan) onu nazir-i biyutat vəzifəsinə təyin edir (2, müqəddimə, 12). Lakin h. 1073 (m.1662-63)-cü ildə Qəndəharın yeni hakimi Mənsur xan onu tutduğu vəzifədən azad etmişdi. Davudqulu bəy Şamlı elə bu vaxtdan, yəni otuz səkkiz yaşında əsərini yazmağa başlamış və adını «Qisəsül-xaqani» qoymuşdur (3, 894; 2, müqəddimə, 11). Onun vəfat tarixi haqqında məlumat yoxdur.

Vəliqulu bin Davudqulu Şamlının «Qisəsül-xaqani» adlı əsərinin Avropa və Asiya ölkələrinin müxtəlif arxivlərində, muzeylərində, kitab fondlarında xeyli sayda əlyazma nüsxəsi vardır. İran tarixçisi doktor Seyid Həsən Sadat Nasiri bu əlyazma nüsxələrindən yeddisini kəlmə-kəlmə, hərf-hərf araşdırıb təshih edərək mənbənin elmi-tənqidi mətnini hazırlamışdır. O, əsərin mükəmməl variantını ərsəyə gətirib h.1371-ci ildə 3330 tirajla çap etdirmişdir.

Doktor Seyid Həsən Sadat Nasirinin özünün qeyd etdiyi kimi, istifadə etdiyi əlyazma nüsxələrindən ən mükəmməli Tehran Milli Kitabxanasında saxlanılan nüsxədir. Səlis nəstəliq xətti ilə yazılmış əlyazma nüsxəsi 374 vərəqdən ibarət olub hər səhifəsində 21 sətir vardır. Əlyazma əvəllər mərhum Məhəmməd Həsən xan Səniəddövlərin şəxsi kitabxanasına aid olmuş və sonra Məşhəddə İmam Rza (ə.) türbəsinin kitabxanasına verilmiş və oradan da Tehran Milli Kitabxanasına gətirilmişdir. Tarixçi «Qisəsül-xaqani» əsərini çapa hazırlayarkən əsasən bu nüsxəyə istinad etmişdir. Mənbəyə yazdığı müqəddimədə mənbənin əlyazma nüsxələri, onun müəllifinin biqrafiyası, mənbənin elmi əhəmiyyətini ətraflı işıqlandırmışdır.

Vəliqulu bin Davudqulu Şamlının «Qisəsül-xaqani» adlı əsəri dibaçə (giriş), üç fəsil və üç təzkiyəni əhatə edən xatimədən (sonluq) ibarət olub, I Şah Səfiyə qədər Səfəvilərin müxtəsər tarixi, I Şah Səfi dövrü (1629-1642), II Şah Abbas andan olmasından (14 camadiossanı 1042), onun vəfatına (28 rəbioləvvəl 1077) kimi Səfəvilərin müfəssəl tarixi haqqında qiymətli mənbədir.

Əsərin müqəddiməsində əlahəzrət Sahibiqranın (II Şah Abbas) nəslinin ucaldığına xitab edilir. Birinci fəsildə Səfəvilərin soy şəcərəsi qeyd edilir və Firuzşah Zərringüləhdan Şah İsmayıl qədər Səfəvilərin əcdadları barədə qısa məlumat verilir. İkinci fəsildə isə I Şah İsmayılın hakimiyyətə keçməsindən I

Şah Səfinin hakimiyyətinin sonuna qədər Səfəvi tarixindən bəhs edilir. Üçüncü fəsil Sahibqiran (II Şah Abbas) dövrü Səfəvi tarixini müfəssəl əhatə edir. Xatimə üç təzkirədən ibarət olub, Sahibqiran dövründəki üləma, şair və dərvişlərdən bəhs edir. Birinci təzkirədə 25 üləma, ikincidə 101 şair, üçüncüdə 19 dərviş haqqında məlumat verilmişdir (2, müqəddimə, 8-11; 3, 894).

Vəliqulu bəyin əsərində təsvir etdiyi məsələlərin çoxu barədə yazdığı faktlar onun şahidi olduğu hadisələrə əsaslanır və gördükləri barədə verdiyi məlumatlardır. O cümlədən Səfəvi şahlarının bir çox fərmanları, hökmlər və dəsturoleməllər (təlimat) də əsərdə əks olunmuşdur. Onun zamanında bir çox binalar da inşa edilmişdir ki, bu binalar haqqında da məlumat verilir. Əsərdə I Şah Təhmasib tərəfindən Böyük Moğol hökmdarı Hümayunun yüksək səviyyədə qarşılınması (1544) haqqında verdiyi göstəriş, I Şah Abbasın vəqfnaməsinin mətni və onun bütün əmlakının, o cümlədən İsfahandakı Şah hamamının, Qeysəriyyədəki dükanlarının da vəqf etməsi haqqında materiallar təsvir edilmişdir. Əsərdə Şah Abbas sanın inşa etdirdiyi binalar və Zayəndərud çayı üzərindəki körpü haqqında da məlumat verilir.

Səfəvilər dövrünün bir çox qaynaqları, o cümlədən Vəliqulu bəy Şamlının təzkirəsindəki zəngin materiallar göstərir ki, XVI-XVII yüzillərdə Azərbaycanda elm və mədəniyyət yüksək səviyyədə inkişaf etmiş milli özünüdərk, milli oyanış güclənərək yeni bir mərhələyə daxil olmuşdu. Bu yüzillər sənət zirvələrini fəth edən Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Saib Təbrizi, Aşıq Qurbanı, Tufarqanlı Abbas, Sarı Aşıq kimi söz ustaları yetirmişdi. Onlar Azərbaycan poeziyasında klassik şeir və el sənətinin bayrağını uca göylərə qaldırmışdılar.

Ancaq bu dövrdə Azərbaycan poeziyasının, Azərbaycan ədəbi türkcəsinin inkişafına baxmayaraq neçə-neçə sənətkarlarımızın həyatı, bədii yaradıcılığı müxtəlif səbəblərdən qaranlıqda qalmış, onların ömür səhifələri hələ də lazımınca öyrənilməmişdir. Belə sənətkarlarımızdan XVII əsrdə yaşamış Mirzə Saleh, Məlik bəy Avçı və Hacı Abbas bəy Təbrizini misal göstərmək olar. XVII əsrin Azərbaycan tarixçisi Vəliqulu bəy bin Davudqulu bəy Şamlının «Qisəsül-xaqani» adlı əsərində adları çəkilən şairlərin ömür yolu və türkcə yazdıqları şeirlərindən nümunə verilmişdir. Vəliqulu bəy Şamlı XVII əsrdə yaşamış, doğma Azərbaycan türkcəsində yazıb-yaratmış, ədəbi dilimizin inkişafında xidmətləri olmuş, Mirzə Salehin şəxsiyyəti haqqında qısa məlumat vermişdir. Tarixçinin yazdığından məlum olur ki, yüksək dərəcəli, bilikli və istedadlı Azərbaycan şairi, dövlət qulluqçusu Mirzə Saleh Təbriz şəhərində anadan olmuş, yaşa dolduqdan sonra Təbriz şəhərinin şeyxülislam vəzifəsində çalışmışdır. O, Məhəmməd Füzuli və Nəvai poeziyasından bəhrələnmiş və onların yaratdıqları ədəbi məktəbin davamçısı olaraq farsca və türkcə gözəl şeirlər yazmışdır. Vəliqulu bəy Şamlı şairin türkcə yazdığı şeirlərdən aşağıda qeyd edilən qəzəli kitabına daxil etmişdir.

*Kimsə açmaz qapusi badisəbadan qeyri,
Tanınmaz kimsə məni, dərd o bələdan qeyri.*

*Xəlğ aləm nə, və kini nə, və mehri nə ola,
Saymənəm kimsəni mövcud Xodadan qeyri.
Hu çəkmişik ki, pər-pər aha düşsün əgər,
İseyi Məryəm üçün ağız açsa yardımına
Çox cin-cinə olma mail,
Ey qönçə naz açıl, açıl.
Gər zərreyi aftar idər səng,
Əvvəl məni idər səng. (2, 79-80)*

Vəliqulu bəy Şamlı görkəmli Azərbaycan şairi Məlik bəy Avçının həyatı haqqında qısa məlumat verərək yazır ki, o, Füzuli təbində, söz mülkünün sahibi Nəvai kimi özünü göstərməyə çalışsa da, ancaq onların xəyal meracının astanasına çata bilmişdi:

*Məlik nam o Molke soxən Melk ust.
Sokune del əz combeş kelk ust.*

Tərcüməsi:

*Məlik adlı söz mülkünün sahibi şah odur.
Ürəyin sakitliyi onun qələminin tərpənişindədir.*

Vəliqulu bəy Şamlı xəzinəsində Məlik bəy Avçının türkcə şeirlərindən aşağıdakı müxəmməs-müstəzadı nümunə vermişdir:

*Bir afət imiş eşq ki, sevdasına düşməq
Divanəliq istər,
Gəncin deyub kuhuna, səhrasına düşməq
Viranəlik istər,
Qan ağlıyban qorxulu dəryasına düşməq
Peymanəlik istər,
Odlara yanub Tur təmənnasına düşməq
Pərvanəliq istər,
Ey vay ki, müşkül işə düşdüm, niyə ey vay
Fəryadıma yet hay,
Nə vəslvə təskinəm nə hecrvə tabəm
Eşqinin sitəmindən,
Gündüz-gecə gözümdən uçub əncəm kibi xabım
Əflak qəmindən,
Şamü səhər amade şafəq tək mitabəm
Göz qanar sitəmindən,
Sənsiz nə deyim necə keçir hal xarabəm
Hicrinin ələmindən
Çeşməmdən axar çeşmə könlümdən axar çay
Ey nərgizi şəhla...
(2, c.II, 133-134)*

Məlik bəy Avçını elm aləminə təqdim edən və geniş oxucu kütləsinə tanıdan İstanbul Universitetinin professoru, türkoloq, "Azərbaycan yurd bilgisi" jurnalının nəşiri (1932-1934) Əhməd Cəfəroğlu (1899-1975) olmuşdu. Bu

barədə Ş.A.Həsənova “Mühacir irsimizdən səhifələr” adlı kitabında yazır: “Əhməd Cəfəroğlunun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bəxş etdiyi milli şairlərimizdən biri də XVII əsrdə yaşayıb-yaratmış Məlik bəy Avçı idi. Poeziyada Füzuli və Şah İsmayıl Xətai yaradıcılıq ənənələrini davam etdirirdi. Məlik bəy Avçı əsərlərini doğma Azərbaycan türkcəsi ilə qələmə almış və milli ədəbi dilin inkişafında müəyyən xidmət göstərmişdir. XVII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının layiqli təmsilçilərindən biri olan şairin adı son dövrlərə qədər ədəbi tariximizdə bəlli deyildi... 1932-ci ildə “Azərbaycan yurd bilgisi tədqiqləri” seriyasında Əhməd Cəfəroğlunun “XVII əsr Azərbaycan şairi Məlik bəy Avçı” kitabçası İstanbulda Bürhanəddin mətbəəsində çap edilmişdir” (4, 116-117). Əhməd Cəfəroğlu Məlik bəy Avçının şeirlərini Almaniyada təhsil alarkən Berlin Dövlət kitabxanasının əlyazmalar xəzinəsindəki “Gəncinə” məcmuəsindən əldə edərək tədqiq etmişdir (4, 117, 119, 121).

Məlik bəy Avçının Azərbaycan türk dilində yazdığı iyirmi altı qəzəli və qeyd etdiyimiz müxəmməs-müstəzadı Paşa Kərimov və Məhəmmədəli Hüseyninin tərtib edib 2008-ci ildə çap etdirdikləri “XVII əsr Azərbaycanın lirikası” adlı əsərə daxil edilmişdir. Tərtibatçılar antologiyaya yazdıqları ön sözdə Məlik bəy Avçının şeirlərini Berlin Dövlət Kitabxanasının əlyazmalar xəzinəsində saxlanılan “Gəncinə” məcmuəsindən götürdükələrini qeyd etmişlər (5, 30, 267-282).

Vəliqulu bəy Şamlı əsərində Məlik bəy Avçı ilə müqayisədə «Kəsvəti» təxəllüsü ilə türkcə şeirlər yazmış Hacı Abbas bəy Təbrizidən daha geniş bəhs etmişdir. Müəllif yazır ki, irfan ariflərindən olan Hacı Abbas bəy Seyid Əhməd bəy Türkmanın nəvəsi olub türk və fars dilində nəsr və nəzmlə əsərlər yazmışdır. O, gənc yaşlarında Təbriz vilayətinin hakimi Şahbəndə Xan Türkmanın (1616-1625) yanında hərbi xidmətdə olmuş, qulluqdan istefa verib Anadoluya getmiş, xeyirxah dərvişlərlə o diyarı gəzdikdən sonra Beytülhərəmi ziyarət arzusu ilə Məkkəyi Məzzəmə yola düşür. Bu səfərdən qayıtdıqdan sonra, artıq iyirmi dörd ildir ki, İsfanin cümə məscidində sakindir. İndi onun yaşı yetmişə yaxındır. O, dərziyyə ilə məşğul olub yaşamını təmin etməklə, türk və fars dillərində şeir yazır. «Qisəsül-xaqani»də onun türkcə yazdığı şeirlərdən aşağıdakı nümunə verilmişdir:

*Biyabangərd səhrayı cununəm, təndə dağım var
 Bənə divanə deyəllər, doğrudur, dağ üstə dağım var.
 Nə bilsin sakin bəzminən o, ləng oftadələr halı
 Sinəm bəzmindən ayrı, əldə bir qanlı ayağım var.
 Səhər qəm, çaşt qəm, axşam qəm, cəmətim qəmdir.
 Bu Gülzüm xater xandəvar, səsım təmtərağım var
 Könül quşu xəmə zülfündə qafele aşyan dutmuş
 Məkanı gərçi zülmətdir, yüzü tək şəbçirağım var.
 Sərasər dəftər eşqindən səvadi Kəsvəti gördü.
 Hezaran pərdə-i fazel xedmətəm baxdıqca bağım var.*

(2, c.II, 134-136)

Vəliqulu bəy Şamlının “Qisəsül-xaqani” adlı əsəri ilk Səfəvi hökmdarların haqqında müxtəsər, II Şah Abbasın hakimiyyəti dövrünə aid dolğun məlumat verən nadir qaynaqlardan olsa da, bu vaxta qədər Azərbaycan Səfəvişünaslığında yetərincə araşdırılmamışdır. Müəllifin qeyd olunan əsəri və təzki-rəsində XVII əsrin siyasi tarixi hadisələrinə, ədəbi irsimizə aid çox qiymətli materiallar vardır. Bu materialların ətraflı tədqiqi siyasi tariximizə, ədəbi irsimizə yeni və dəyərli töhfələr bəxş edər.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: ADU, 1976, 155 s.
2. Vəliqulu bin Davudqulu Şamlı. Qisəsül-xaqani. c.1-2., Təshih və padvərəği Seyid Həsən Sadat Naseri, Tehran: 1371
3. Стори Ч. А. Персидская литература. Библиографический обзор. Перевод и дополнил: Ю.Э.Брегель, ч I – II – III. М.: Наука, 1971, с. 99 - 698; 699 – 1314; 1315 – 1384
4. Həsənova Ş.A. Mühacirət irsimizdən səhifələr. Bakı: Maarif, 1995, 152 s.

КРАТКИЙ ОБЗОР К “ГИСАС УЛ-ХАГАНИ” ВЕЛИГУЛУ БИН ДАВУДОГЛУ ШАМЛЫ И ЛИТЕРАТУРНАЯ ЖИЗНЬ XVII ВЕКА, КОТОРАЯ ОПИСАНА В ДАННОЙ РАБОТЕ

З.Х.БАЙРАМЛЫ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению литературной жизни Азербайджана в XVII веке, которую описывает в работе “Гисас ул-Хагани” Велигулу бин Давудоглу Шамлы. Наследие Велигулу бин Давудоглу Шамлы и рифмы узоров, которые написаны на азербайджанском турецком языке, также были включены в статью. Различные работы, относящиеся к данной теме и первичные источники были всесторонне проанализированы вместе в этой статье.

Ключевые слова: Велигулу бин Давудоглу Шамлы, Гисас ул-Хагани, Сефевидов

A BRIEF OVERVIEW OF VALIQLU BIN DAVUDOGLU SHAMLU`S “GHISAS UL-KHAGANI” AND THE LITERARY LIFE OF THE XVII CENTURY DESCRIBED IN THE WORK

Z.H.BAIRAMLI

SUMMARY

The Paper studies the literary life of Azerbaijan in the XVII century, which is described in the work “Ghisas ul-Khagani” by Valiqlu bin Davudoglu Shamlu. The heritage of Valiqlu bin Davudoglu Shamlu and rhyme patterns, which are written in the Azerbaijani Turkish language, were also included to the article. Different works related to this theme and primary resources were comprehensively analyzed in the article.

Key words: Valiqlu bin Davudoglu Shamlu, Ghisas ul-Khagani, Safavids

UOT 902:911; 94 “04/15”**ORTA ƏSR ŞƏMKİR ŞƏHƏRİNDƏ
FAYANS QABLAR İSTEHSALINA DAİR****T.M.DOSTİYEV**
Bakı Dövlət Universiteti
dostiyev.tarikh@mail.ru

Məqalədə orta əsr Şəmkir şəhər yerindən tapılmış fayans qablar araşdırılır. Onlar silikat kütlədən hazırlanmış və şirlənmişlər. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkarlanmış istehsal tullantıları, istehsalı başa çatmamış və istehsalı qüsurlu nümunələr yerli istehsalın mövcudluğunu təsdiqləyir. Bu keramika, əsasən, kasa, boşqab, piyalə, duzqabı və bardaq nümunələri ilə təmsil olunub. Şəmkirin fayans qabları cızma, qazıyib naxış işləmələrini üzə çıxarmaqla, basma və oyma bəzəklərlə bəzədilib, mavi, firuzəyi, qəhvəyi və göy rəngli şirlə şirlənib.

Açar sözlər: Şəmkir şəhər yeri, fayans qab, şir, yerli istehsal

Orta əsr Şəmkir şəhər yerində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı xeyli fayans qab nümunələri tapılmışdır [2, 368-386]. Onların böyük əksəriyyəti yerli istehsalın məhsuludur. Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda orta əsrlərdə fayans qab istehsalının mövcudluğu elmi ədəbiyyatda bir mənalı qiymətləndirilmir. Bəzi tədqiqatçılar bu məsələyə tərəddüdlə yanaşdıqları halda, digərləri inamla yerli istehsalın mövcudluğunu təsdiqləyir. Arxeoloq İ.M.Cəfərzadə 1940-ci ildə Gəncə şəhər yerində arxeoloji qazıntılar zamanı yerli istehsal təsdiqləyən, bişirilmə zamanı deformasiyaya uğrayaraq birləşmiş fayans qab çıxarlarının tapılması haqqında məlumat verir [6, 74-75]. V.N.Leviatov hətta zərnaxışlı fayans qabların yerli istehsalı məxsusluğunu, Gəncə şəhərində zərnaxışlı fayans qabların istehsal edildiyini bildirir. O, şəhərin sənətkarlar məhəlləsindən arxeoloji qazıntılar zamanı çıxan zərnaxışlı fayans qab tapıldığını xüsusi qeyd edir [8, 33]. Qəbələ şəhər yerinin Qala sahəsində fayans istehsalı ilə bağlı kürə qalıqları aşkar edilmiş, kürənin ətrafında xeyli çıxdaş fayans qab nümunələri tapılmışdır [3, 68].

Azərbaycanda, o cümlədən Şəmkirdə fayans qablar istehsalı üçün zəruri olan bütün amillər mövcud idi. Zəruri xammal mənbələri - kaolinli gil, kvars qumu və çöl şpatı yataqlarının zənginliyi, yerli dulusçuların yüksək peşəkarlıq səviyyəsi fayans istehsalı və bu sahənin uğurlu inkişafı üçün əlverişli zəmin yaradırdı [4, 238-243]. Şəmkirin Çənlibel gil yataqlarında kaolinli gil yüksək keyfiyyəti ilə fərqlənir. Rayon ərazisində kvars qumu və çöl şpatı ehtiyatları da

kifayət qədərdir. Fayans qablar istehsalı üçün zəruri olan xammal qonşu Göygöl, Kəpəz, Daşkəsən ərazilərində də zəngindir.

Şəmkir şəhər yerində arxeoloji qazıntılar zamanı yerli fayans istehsalını təsdiqləyən xeyli faktik materiallar əldə olunmuşdur. Mədəni təbəqədə rast gəlinmiş istehsalı başa çatmamış - formalaşdırılaraq bişirilmiş, lakin şirlənməmiş fayans kasa və boşqab nümunələri, çıxdaş, istehsalı qüsurlu nümunələr bu qəbildəndir. Belə nümunələrdən birində bişmə prosesində fayans qaba gil yapışaraq saxsı çıxıntı-qabarıqlıq yaratmışdır. XII əsrə aid digər bir istehsal çıxarı firuzəyi şirli fayans kasanın qırığıdır. Bişirilmə prosesində texnoloji tələblərə riayət olunmadığından şir köpüklənmiş xarakter alaraq öz səciyyəvi xüsusiyyətlərini itirmiş, qabın dibində, mərkəzdə şirə fayans yapışmış, qırmızı boya ləkə düşmüşdür [I tablo, şəkil 1]. Halqavari oturaq kasa tipli qab fraqmentində də istehsal qüsuru aydın bilinir. Qabın dibində badamvari qabarıqlıq - texnoloji prosesinin pozulması nəticəsində şir yığıntısı əmələ gəlib. Şirlənmə prosesi uğurlu olmadığından qabın üzərindəki firuzəyi şir çat-çatdır [I tablo, şəkil 3]. Kiçik tutumlu monoxrom kasanın fraqmenti firuzəyi şirlə şirlənib. Kasanın bayır tərəfdən divarında istehsal prosesində əmələ gəlmiş qüsurlu var. Bişmə prosesində istehsal tullantısı divarına yapışmış [2, 373]. Bu maddi dəlillər, eləcə də şirli saxsı qablar ilə fayans qabların eyni formada olması, bəzək motivlərinin oxşarlığı yerli istehsala dəlalət edən arqumentlərdir.

Şəmkir şəhərinin yerli istehsalının məhsulu olan fayans qablar əsasən ağ-südəngi, açıq yaşıl və ya zümrüdü, mavi, firuzəyi, tünd göy və şabalıdı rəngdə şirlə şirlənib. Bir tərəfi göy və ya firuzəyi, digər tərəfi şabalıdı rəngdə şirlənmiş fayans qab nümunələrinə də rast gəlinir. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda fayans məmulatının şirlənməsində yüksək hərarətə davamlı üç rəng – südəngi ağ, yaşıl və mavi-göy rəngdə şirlərdən daha geniş istifadə edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, kobalt oksidi mavi, nikel boz, xrom oksidi yaşıl və qırmızı, qızıl və platin çəhrayı, boz qara rənglər verir [3, 62].

Şəmkir şəhər yerində arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunmuş fayans qabların üzərindəki şir örtüyü əsasən eyni qalınlıqdadır. Bu da onların sabit hərarət rejimində, texnoloji tələblərə riayət etməklə bişirildiyinə dəlalət edir [2, 369]. Amma, bəzi nüsxələrdə şir təbəqəsinin çatlaması və yaxud qabın bir tərəfinə şirin daha çox axması nəticəsində tünd ləkə əmələ gəlməsi qeydə alınıb. Bu hal texnoloji proseslərə riayət olunmadıqda və dulusçu usta tərəfindən kimyəvi elementlərin xassələri nəzərə alınmadıqda baş verir. Şirlənmə prosesi keyfiyyətli aparılmadığından bəzi nüsxələrdə şir qismən tökülüb [I tablo, şəkil 4].

Məmulatın fayansı möhkəmlik dərəcəsinə görə eyni olmayıb bərk, yumşaq və çox yumşaqdır. Çox yumşaq nümunələr aşkarlandıqda bəzən, hətta atmosferin təsiri altında parçalanır və dağılırdı.

Şəmkir şəhərinin fayans məmulatı bədii işlənməsinə görə qrup və tiplərə ayrılır. Monoxrom, saya, bəzəksiz qablar I qrupu təşkil edir. Bu qrupa daxil olan qablar mavi, firuzəyi, şabalıdı, südəngi ağ şirlə şirlənib. Monoxrom, saya

qabların erkən nümunələri IV qazıntı sahəsində, IX-X əsrlərə aid monumental binanın arxeoloji qazıntılarından tapılıb. Onlar əsasən şirlə saxsı qabların formasını təkrarlayır, mavi, açıq firuzəyi şirlə şirlənib. Ümumiyyətlə, bu qrupda mavi və firuzəyi şirlə şirlənmiş qablar üstünlük təşkil edir. Məsələn, monumental binadan tapılmış kiçik tutumlu kasa açıq firuzəyi şirlə şirlənib [I tablo, şəkil 2]. Hər iki üzü firuzəyi şirlə şirlənmiş hündür, halqavari oturacağı, yarımkürevi gövdəsi, yastılanmış, hər iki tərəfə çıxıntılı dərin boşqablar XIII əsrin əvvəllərinə aid edilir [I tablo, şəkil 5]. Belə qabların bir çoxunda fayansın bərkliyi orta dərəcəli olduğu halda, bəzi nüsxələrdə yumşaqdır. Həddən artıq kövrək olan nüsxədə hətta divarları atmosfer təsiri altında parçalanırdı.

Bu qrup qabların böyük bir qismi göy şirlə şirlənmişdir. Onların arasında hündürlüyü 21 sm olan dördqulpu qab formasının gözəlliyi ilə diqqəti çəkir. Onun halqavari oturacağı, kəsilməmiş konusşəkili, aşağıya daralan gövdəsi, geniş, hündür boğazı, kənarı bayıra qatlanmış ağzı vardır. Gövdənin yuxarisına və boğaza yapışdırılmış dörd qulpu olmuşdur. Lakin qab sındığından qulplardan yalnız biri qalmış, digər ikisinin sınığının izi qalmış, dördüncüsü isə qabın qırıq hissəsində olmuşdur. Sağ qulpu əsasında onların lentşəkili olub ortasında uzununa çökəklik, üstündə kiçik, piramida şəkilli yapma çıxıntının olmasını müəyyənləşdirmək mümkündür [II tablo, şəkil 1]. Halqavari oturacağı, silindrik gövdəsi olmuş, hər iki üzü tünd göy rəngli şirlə şirlənmiş bokal tipli qab da formasının gözəlliyi ilə cəlbedicidir [II tablo, şəkil 4].

II qrupu cızma naxışlı monoxrom fayans qablar təşkil edir. Adətən, boşqab, kasa, piyalə tipli qabların divarına, bardaq, dolça, tayqulp tipli qabların boğazına, çiyinə və ya gövdəsinin yuxarisına cızma üsulu ilə ornamental qurşaq salırdılar. Gen, silindrik boğazlı bardaq və ya dolçaya məxsus fraqment nazik cızma xətlə bəzədilib. Ornamental qurşaqda stilizə olunaraq həndəsələşdirilmiş nəbati naxış salınaraq firuzəyi şirlə şirlənib [I tablo, şəkil 6]. Kiçik tutumlu kasa tipli qabın içərisində ağzından aşağıda cızma üsulu ilə qrafik naxış salınıb. Kasa firuzəyi şirlə şirlənib. Şirin axması nəticəsində kasanın dibində tünd ləkə əmələ gəlib [2, 371]. Nəbati tipli qabın fraqmentləri onun mərkəzinə cızma üsulu ilə dördləçəkli palmetta, kompozisiyanı tamamlayan, qabın ağzındakı haşiyədə stilizə olunmuş qırıqlan budaqlardan ibarət həndəsələşdirilmiş nəbati naxışa malik olduğunu təsdiqləyir [I tablo, şəkil 13]. Qab tünd göy şirlə şirlənib.

Bikonik gövdəli piyalə tipli qabın bayır tərəfdən divarına qazıma xətlə ornamental qurşaq, qurşaqda cızma xətlə stilizə olunmuş nəbati naxış – qırıqlan budaqların yaratdığı naxış salınmışdır [I tablo, şəkil 8]. Başqa bir piyalədə gövdənin yuxarı tərəfinə ornamental qurşaq salınmış, qurşaqda sınıq çəp qısa xətlər üçbucaqlar əmələ gətirir və hər bir üçbucaqda tək və ya qoşa qövsvarı işarələr cızılmışdır [I tablo, şəkil 7].

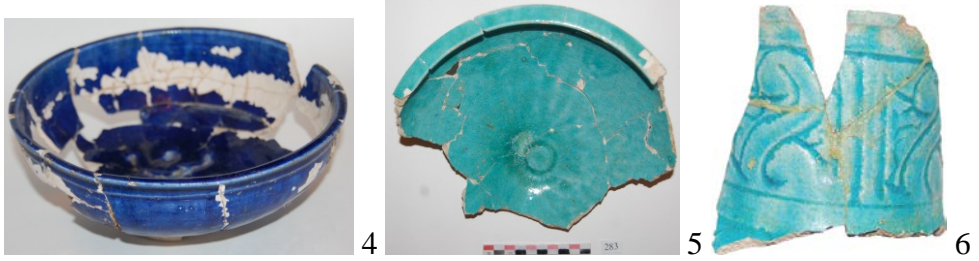
Tapıntılar arasında az da olsa kannelyur naxışla bəzədilmiş nümunələr var və onlar əsasən qapalı formalı qabların – bardaq, dolça, tayqulp tipli qabların fraqmentləri olub III qrupu təşkil edirlər. Onlar firuzəyi şirlə şirlənib [I tablo, şəkil 10-11].

IV qrup cızma və oyma üsulları ilə naxışlanmış qablarla təmsil olunub. Bir qayda olaraq qabın divarına ornamental qurşaqla cızma üsulu ilə qrafik nəbati naxış salınır, bu naxış nöqtəşəkili oymalarla əlavə bəzədilmişdir. Mütəxəssislər hesab edir ki, belə dekor Məsəlman Şərqiində Çin keramikasının təsiri altında meydana gəlmiş, XII-XIII əsrin əvvəllərində geniş yayılmışdı. Elmi ədəbiyyatda “grein de riz”, yəni “düyü dənəsi” adlanan həmin dekor aşağıdakı şəkildə icra olunurdu. Fayans qabın divarını deşib oyuqlar açır, həmin deşiklərdə düyü dənəsi yerləşdirirdilər. Kürədə qabın bişirilməsi prosesində düyü dənəsi yanır, divarda oyuqlar əmələ gəlirdi. Qab şirlənib təkrar bişirildikdən sonra oyma naxışlarda yalnız şir qatı olurdu [4; 6]. Bu qrup üçün nazik divarlı kasa, boşqab divarlarında cızma üsulu ilə salınmış qurşaqlarda qrafik nəbati naxışın oymalarla əlavə olaraq bəzədilməsi olduqca səciyyəvidir [II tablo, şəkil 2, 5]. Mavi-firuzəyi şirlə şirlənmiş kasalar arasında basma üsulu ilə bəzədilmiş nümunələr də az deyil. Onlar V qrupu təşkil edirlər və bu qrupda üç tipi ayırmaq olar. I tip yalnız basma naxışla bəzədilib. Misal üçün, ağzının kənarı bayıra meylli, bikonik gövdəli kasanın üst tərəfinə basma üsulu ilə ovallar düzümündən ibarət naxış salınıb [I tablo, şəkil 9]. Kiçik tutumlu kasaya məxsus fraqment basma üsulu ilə salınmış relyefli bəzəklə fərqlənir. Kasa parlaq firuzəyi şirlə şirlənib [2, 371, inv.818/09]. Kiçik tutumlu, bikonik gövdəli küpə tipli qabın da üzərini basma üsulu ilə salınmış qabarıq ovallar bəzəyir [III tablo, şəkil 1].

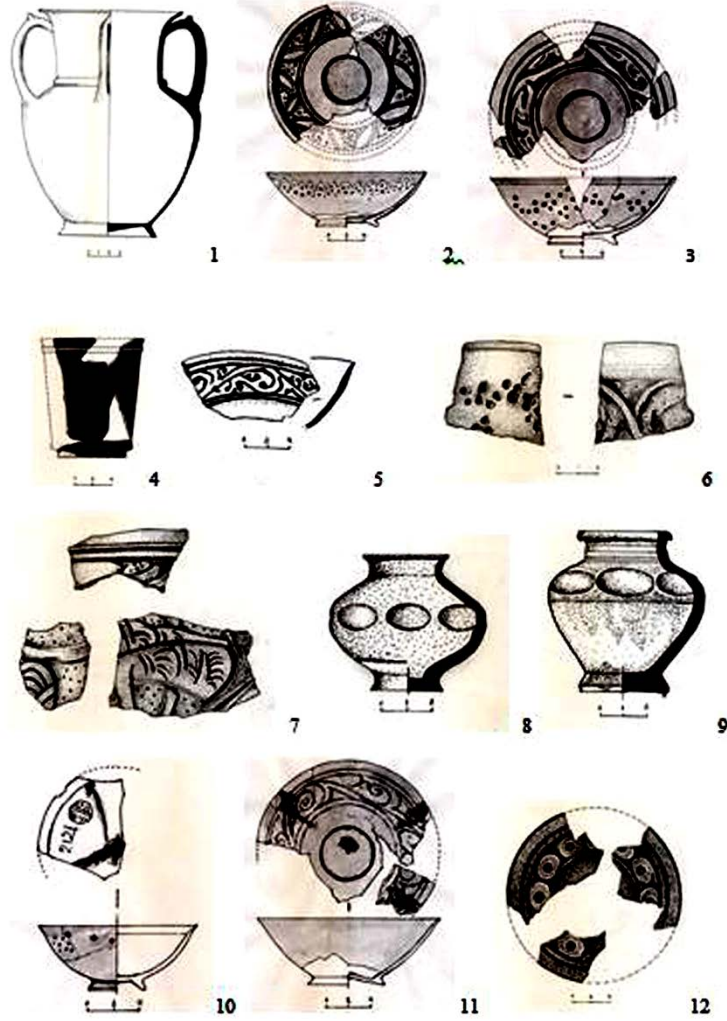
V qrup II tipə mənsub nüsxələrdə qabın bədii işlənməsində basma üsulu ilə yanaşı həm də cızma üsulundan istifadə edilib. Amma qrafik naxış dekorda ikinci dərəcəli rol oynayır. Misal üçün, yana qatlanmış enli ağzı olan nimçənin içərisi konsentrik bölümə malik ornamentlə bəzədilib. Kompozisiyanın mərkəzində dairəvi medalyonda dördlənçəkli palmetta yerləşir, onu konsentrik dairələr əhatə edir. Kompozisiyanı tamamlayan, qabın ağzındakı haşiyədə dairə bo-yunca epiqrafik naxış həkk edilib. Qab göy şirlə şirlənib [III tablo, şəkil 7]. Kompozisiyanın mərkəzində dairəvi medalyondakı palmetta basma üsulu ilə, haşiyədəki epiqrafik naxış isə cızma üsulu ilə icra olunub.

Basma və oyma üsulu ilə bəzədilmiş qablar isə III tipi təşkil edir. Ağzının kənarı bayıra meylli, kürəvi gövdəsi olmuş kasanın fraqmentlərində divarın yuxarısındakı qurşaqla basma və oyma naxışlar yerləşib. Görünür, qab qəlibdə hazırlanıb. Bəzi yerlərdə firuzəyi şir tökülüb [inv.274/2015]. Kiçik bir fraqmentin üzərində səlcuq zəncirinə bənzər həndəsi naxış var. Naxış həm də oyma işləmə ilə diqqəti çəkir. Fraqment bayır tərəfdən firuzəyi şirlə şirlənib [III tablo, şəkil 4]. Digər bir fraqmentin üzərində isə basma üsulu ilə salınmış nəbati naxış və oyma işləmələrdən ibarət dekor vardır [III tablo, şəkil 5].

Yerliyi qazmaqla naxış işləmələri üzə çıxarılmış, əlavə olaraq oymalarla bəzədilmiş və tünd göy şirlə şirlənmiş fayans qablar yüksək bədiiliyi ilə diqqəti çəkir. Misal üçün kasa tipli qabın divarına bayır tərəfdən ornamental qurşaq salınmış, qurşaqla yerlik qazılaraq nəbati naxış üzə çıxarılmış, dekor oymalarla gücləndirilərək tünd göy şirlə şirlənmişdir. Kasanın daxilində şirin tərkibindəki açıq ləkələr ona xallılıq xarakteri verir [III tablo, şəkil 8].

I Tablo. 1, 3- İstehsal çıxarları; 2,4-5- monoxrom saya fayans qab nümunələri; 6-8, 13 –cızma naxışlı qab nümunələri; 9- basma naxışlı qabın fraqmenti; 10-11- kannelyur naxışlı qab qırıqları; 12-yapma naxışlı qab fraqmenti.

II Tablo. 1, 4 – monoxrom saya fayans qab nümunələri; 2, 5 – cızma və oyma naxışlı qab nümunələri; 3 – fonu qazılaraq naxış işləmələri üzə çıxarılmış və oymalarla bəzədilmiş kasa; 6-7, 10-11 – “Səlcuqlu bəyazi” tipli fayans qab nümunələri; 8-9 – batıqlarla bəzədilmiş monoxrom qablar; 12- basmanaxışlı boşqab fraqmentləri

III Tablo. 1-5 – basmanaxışlı fayans qab nümunələri; 6-9 – yapma naxışlı qablara məxsus fraqmentlər; 7- basma və cızma naxışlı boşqab qırığı; 8 – basma və oyma naxışlı kasa

Ağ südrəngi şirlə şirlənmiş, relyefli naxış və oymalarla bəzədilmiş nazik divarlı fayans qabları elmi ədəbiyyatda “Selcuqlu beyazları” adlandırılırlar. Bəzən onlar üzərində firuzəyi (kobalt mavisi) şir axıdılmasına rast gəlinir [4, p.321, 329;1, 102]. Bu tip fayans qab nümunələri VI qrupu təşkil edir. Üzərində göy (kobalt mavisi) şir zolaqları axıdılıb-axıdılmaması ilə əlaqədar iki tipə ayrılır. Bu qrupun I tipinə aid qabın üç kiçik fraqmenti tapılıb. Onlar relyefli həndəsi naxış, çərtmələr və nöqtə-oyuqlarla bəzədilib [II tablo, şəkil 7]. Üzərinə firuzəyi şir zolaqları axıdılmış nümunələr daha çoxdur. Ağ, bir qədər sarımtıl çalarlı şirlə şirlənmiş kasa tipli qabın ağzının qırığı oxşar üslubda qazıma xətlər, nöqtə-oyuqlarla naxışlanıb [II tablo, şəkil 6].

Qazıma, cızma və yapma üsulu bəzədilmiş, VII qrupda cəmləşmiş fayans qab nümunələri də çox deyil. Belə nümunələrdən biri hündür divarlı ağzının kənarı yana qatlanmış qaba məxsus fraqmentdir. O qazıma və yapma üsulu ilə bəzədilmişdir. Qab şirlənməzdən əvvəl bayır tərəfdən divarına qazıma xətt salınmış sonra yapma üsulu ilə qönçəyə bənzər nəbati naxışla bəzədilmişdir. Fraqmentdəki iki yapma bəzəkdən biri böyük açılmış altı ləçəkli qönçəni, digəri isə kiçik beşləçəkli, daha qabarıq relyefli, açılmamış qönçə formasında

nəzərə çatdırılmışdır. Kiçik qonçə qazma xəttin üstünə vurulmuşdur. Qabın hər iki üzü zümrüdü rəngdə şirlə şirlənmişdir [III tablo, şəkil 6]. Qoşa lüləkli qabın fraqmentində lüləyinin alt tərəfi qabartma naxış və yapma düyməciklərlə bəzədilib [III tablo, şəkil 9].

Beləliklə, arxeoloji materialların təhlili Şəmkir dulusçuluğunda fayans istehsalının önəmli mövqeyə malik olduğunu, yerli sənətkarların Müsəlman Şərqiində fayans istehsalında məlum olan texnologiya və bədii işlənmə texnikasını uğurla tətbiq etdiklərini təsdiqləyir. Fayans qabların istehsalında firuzəyi, göy, ağ-südrəngi, şabalıdı rəngdə şirlərə üstünlük verilmiş, onlar əsasən həndəsi və nəbati naxışlarla bəzədilmişdir. Tapıntıların çoxluğu isə şəhər sakinlərinin məişətində fayans qablardan geniş istifadə edildiyini sənədləşdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Avşar L., Avşar M. Seramik sənəti təhsilində Selcuqlu seramiğinin yeri.//Kalemisi, 2015, cilt 3, sayı 5, s. 97-110.
2. Dostiyev T.M., Bəşirov R.Y., Mirzəyev R.H., Hüseyinli N.N. Orta əsr Şəmkir şəhəri: arxeoloji qazıntılar və artefaktlar. Bakı: Çapaşoğlu, 2013, 516 s.
3. Ramazanlı H.X. Eneolit-orta əsrlərdə Şimali Azərbaycanca fayans qablar mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2006, 384 s.
4. Ramazanlı H.X. Şimali Azərbaycanca fayans xammal mənbələri və texnoloji amillər. // Elmi axtarışlar. V toplu. Bakı, 2001, s.238-243.
5. Watson O. Ceramics from İslamic Land. London: Thames and Hudson, 2006, 512 p.
6. Джафарзаде И.М. Историко-археологический очерк Старой Гянджи. Баку: АН Азерб. ССР, 1949, 103 с.
7. Коваль В.Ю. Керамика Востока на Руси IX-XVII вв. М.: Наука, 2010, 269 с.
8. Левиатов В.Н. Керамика Старой Гянджи. Баку: Аз.ФАН, 1940, 44 с.

К ПРОИЗВОДСТВУ ФАЯНСОВОЙ ПОСУДЫ В СРЕДНЕВЕКОВОМ ГОРОДЕ ШАМКИР

Т.М.ДОСТИЕВ

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается фаянсовая посуда, найденная из средневекового городища Шамкир. Она изготовлена из силикатной массы, покрытая глазурью. Производственные отходы, полуфабрикаты, изделия с производственными дефектами, обнаруженные при археологических раскопках, свидетельствуют о местном производстве. Эта керамика представлена, в основном, образцами чаш, блюд, пиал, солонок и кувшинов. Фаянсовые сосуды Шамкира украшены гравировкой, каннелурой, выемчатой техникой, тиснением и ажурным декором, покрыты глазурью голубого, бирюзового, молочного, коричневого, синего и изумрудного цветов.

Ключевые слова: городища Шамкир, фаянсовая посуда, глазурь, местное производство

THE FAIENCE PRODUCTION OF MEDIEVAL SHAMKIR TOWN

T.M.DOSTIYEV

SUMMARY

The article is about the faience crockery found in medieval Shamkir town. It is made of a silicate mass covered with glaze. Industrial waste and products with manufacturing defects discovered during archaeological excavations indicate local production. The pottery is represented, basically with samples of bowls, dishes, jugs and salt cellars. Faience vessels of Shamkir were decorated with engraving, flute, notched technique, embossed and filigree decoration and covered with blue, turquoise, blue and emerald green glaze.

Key words: Shamkir town, faience crockery, local production, glaze, decoration

UOT 531/534(091); 531/534(092)**"MATERİALLAR MÜQAVİMƏTİ"
ELMİNİN TARİXİ HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR****X.B.MƏMMƏDOV**
Bakı Dövlət Universiteti

Məqalədə qeyd edilən problemin aktuallığından söhbət açılır. Qeyd oilunur ki, bütün elmlər çətin olsa da, onların ən çətini elmlərin tarixidir. Dünya elmində ingilis, rus, fransız, alman və digər dillərdə "Materiallar müqaviməti" elminin tarixi ilə bağlı kifayət qədər kitablar yazılsa da, Azərbaycanda demək olar ki, bu sahədə araşdırmalar aparılmamış və o, alimlərin tədqiqat sferasından kənar qalmışdır. Yazıda "Materiallar müqaviməti", "İnşaat mexanikası" və "Elastiklik nəzəriyyəsi" elmlərinin inkişafına kifayət qədər töhfələr vermiş dünya şöhrətli rus alimi professor E.İ.Qriqolyukun mexanika sahəsində apardığı araşdırmalardan, bu sahədəki xatirələrindən söhbət açılır, S.P.Timoşenkonun dünyada analoqu olmayan "Materiallar müqaviməti elminin tarixi" kitabı haqqında bəzi məqamlara toxunulur.

Açar sözlər: E.İ.Qriqolyuk, S.P.Timoşenko, Mexanika, Fizika, Bütöv mühit mexanikası, Materiallar müqaviməti, İnşaat mexanikası, Elastiklik nəzəriyyəsi

Bütün elmlər çətinidir. Amma ən çətini elmlərin tarixidir. Dünya ədəbiyyatında, o cümlədən ingilis, rus, alman, fransız və digər dillərdə "Materiallar müqaviməti" elminin tarixi ilə bağlı müəyyən işlər görülsə də Azərbaycan ədəbiyyatında demək olar ki, heç bir araşdırma aparılmamış, bu sahə alimlərin tədqiqat sferasından kənar qalmışdır. Əlbəttə, bunu işin çətinliyi və mürəkkəbliyi ilə əlaqələndirmək düzgün olmazdı. Çünki Azərbaycanda da "Materiallar müqaviməti", "İnşaat mexanikası" və "Elastiklik nəzəriyyəsi" elmlərinin inkişafına kifayət qədər töhfələr vermiş istedadlı alimlərimiz olmuş və bu gün də var. Əslində "Materiallar müqaviməti" "İnşaat mexanikası"nın bir bölməsi, "İnşaat mexanikası" isə "Fizika"nın bir bölməsidir. Bu sahə məni bəlkə də gənclik illərindən maraqlandırsa da, nəhayət bu sahədə nə isə yazmaq və onu gənc oxucuların diqqətinə çatdırmaq qərarına gəldim. Əsas səbəb isə söhbət açdığımız sahənin mahir bilicilərindən olan dünya şöhrətli rus alimi professor Eduard İvanoviç Qriqolyukun bu sahədə apardığı araşdırmaları oldu. Son zamanlar universitetlərin azərbaycan bölmələrində rus dilinin tədris proqramlarından çıxarılaq ingilis dilinə üstünlük verilməsi elmlərin tarixi haqqında

gənclərin bilik əldə etmək imkanlarının məhdudlaşdırılması deməkdir.

Bəri başdan qeyd edək ki, professor Eduard İvanoviç Qriqolyuk defor-masiya olunmuş mühitlər mexanikası haqqında öz elmi əsərləri ilə məşhur olan, bu sahədə 50 il pedaqoji fəaliyyətə malik olan və mexanika tarixinə böyük töhfə verən alimlərdən biridir. Onun qələminin bəhrəsidir ki, mexanika sahəsində onlarla rus və xarici alimlərin müəllifin özünün dediyi kimi "portretləri" çəkilmiş, onlar haqqında kifayət qədər lazımi bilgiler rus oxucularına çatdırılmışdır. Bu sahədə E.İ.Qriqolyukun 1920-ci ildə Sovet İttifaqını tərk etmiş, "Materiallar müqaviməti" və "İnşaat mexanikası" problemləri ilə məşğul olan dünya şöhrətli rus alimi S.P.Timoşenkonun əsərlərinin (S.P.Timoşenko İngiltərədə, sonra isə Amerikada yaşayıb yaratmış, bu ölkələrin çox nüfuzlu universitetlərində dərslər demiş və əsərlərini ingilis, fransız və alman dillərində yazmışdır) rus dilinə tərcümə edilərək vətənə qaytarılması olub. Onu da qeyd edək ki, S.P.Timoşenkonun dünyada analoqu olmayan "Materiallar müqaviməti elminin tarixi" kitabı dəfələrlə ingiliscədən rus dilinə tərcümə edilmişdir. Kitab bir neçə il öncə, daha dəqiq desək, 2006-cı ildə yenidən Moskvada nəşr olunmuşdur (1). Bundan əvvəl isə kitab 1957-ci ildə Moskvada işıq üzü görmüşdür (2). Əlbəttə, bu qiymətli kitabın Azərbaycan versiyasının hazırlanmasını çox arzu edərdim. Bu kitabla gələcəkdə bu sahə ilə maraqlananlara gərəkli məsləhətlər vermək mümkündür.

Elmlərin tarixinə bu qədər önəm verilməsi əbəs yerə deyil. Çünki keçmiş bilmədən gələcəyə doğru uğurlu addım atmaq çox çətindir. Bəlkə də bir çoxları üçün bu sahə maraqsız görünə bilər, amma, güman edirəm ki, problemin araşdırılmağına və ətraflı tədqiq edilməsinə ehtiyac duyulur. Əgər lazımsız və ehtiyac olmayan bir sahə olsaydı, onda dünyada, lap uzağa getməyək, Rusiyanın özündə bu sahə bu qədər marağa və diqqətə səbəb olmazdı. Göründüyü kimi, problem olduqca maraqlı, həm də çətindir. Bu yükün altına girmək çox çətin olsa da, ilk addımı atmağa və mexanika sahəsində məşhur olan dünya şöhrətli alimlərin yaradıcılığı ilə Azərbaycan oxucularını da tanış etmək istədim. Axı hər kəs rus dilini, yaxud ingilis dilini kamil bilmir ki, bu barədə müxtəlif ölkələrdə çap olunmuş ədəbiyyatlardan lazımi məlumatlar əldə etsin. Zənnimcə, bu problem də biz alimlərin və pedaqoqların ən ümdə vəzifələrindən biridir. Biz təkcə elmi-tədqiqat işləri aparmamalı, eyni zamanda çalışdığımız sahənin dünyada tanınan simaları haqqında məlumat əldə etməli, həmin alimlərin E.İ.Qriqolyukun dili ilə desək, "portretlərini" yaradıb Azərbaycan oxucularına çatdırmalıyıq. Əslində bu iş dissertasiya işlərinin mövzudur və təbii ki, bu problem öz tədqiqatçıların yolunu gözləyir. Mən sadəcə olaraq bu yola bir körpü salmaq istədim. Yeri gəlmişkən, E.İ.Qriqolyuk qeyd edir ki, mən mühazirələrimin yarısını həmişə tədris erdiyim fənnin tarixinə həsr edirdim.

Qısa girişdən sonra məlum oldu ki, "Materiallar müqaviməti" elminin tarixini dünyada ilk və son araşdıran və bu sahədə sanballı bir əsər yazan S.P.Timoşenko olub. Bu onunla əlaqədardır ki, müəllif rus, ingilis, alman, fransız və digər dilləri mükəmməl bilmiş, elə ona görə də belə bir kitabı yaz-

mağa müvəffəq olmuşdur. Aparıcı dilləri bilməyən başqa birisi bu kitabı ömür boyu yaza bilməzdi. Yeri gəlmişkən, düşünürəm ki, müasir tədqiqatçılar ən azı bir və ya iki dili mükəmməl bilməlidir, çünki bu çox vacibdir. Bəs, S.P.Timoşenko kimdir? Əvvəlcə onun qısa tərcümeyi-halı ilə tanış olub, sonra isə onun elmi fəaliyyətinə nəzər salaq. Yazının gənc tədqiqatçıların, doktorantların, tələbələrin və əslində hər bir oxucunun marağına səbəb olacağına şübhə etmirəm. Çünki söhbət açdığımız müəllifin həyatı hər kəs üçün əsil məktəbdir. Güman edirəm ki, bu yazını oxuyan bir çox insanlar Stepan Prokofyeviç Timoşenkoya bənzəmək istəyəcək və beləliklə elmə marağı da artacaqdır.

Rusiya, Ukrayna və Amerikanın mexanik-alimi Stepan Prokofyeviç Timoşenko 1878-ci il dekabrında 11 (23) -də Rusiya imperiyasının Sumsk vilayətinin Çerniqov quberniyasının Şpotovka kəndində (Ukrayna respublikası ərazisində yerləşir) yerölçən (geodeziya mütəxəssisi) ailəsində anadan olmuş, 29 may 1972-ci ildə Almaniyanın Vuppertal şəhərində dünyasını dəyişmişdir. Özü əslən Rusiyalı (Ukraynalı) ola-ola SSRİ Elmlər Akademiyasının xarici üzvü seçilmişdir. Orta təhsilini peşə məktəbində almışdır. Şagird yoldaşları arasında sonralar SSRİ Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti olmuş A.F.İoffe də olmuşdur. 1896-cı ildən 1901-ci ilə qədər Peterburq Yol Təsərrüfatı İnstitutunda oxumuş, institutu qurtardıqdan sonra həmin ali məktəbdə mexanika laboratoriyasında assistent kimi fəaliyyətə başlamışdır. 1901-ci ildə Parisə ilk dəfə xarici ezamiyyətə getmiş, oradan qayıdıandan sonra hərbi xidmətə gedib, bir il hərbi xidmətdə istehkamçı taburunda (tikinti hissələrində qulluq edən hərbi xidmətçi - **sapyor** kimi) xidmət etmişdir.

24 yaşında olarkən 1902-ci ildə Aleksandra Arxangelski ilə nikaha girmiş və bu izdivacdən onların üç övladı (Marina, Anna və Qriqori) olmuşdur. 1903-cü ildə S.P.Timoşenko Peterburq Politeknik İnstitutunun mexanika laboratoriyasına işləməyə keçmiş, 1905-ci il inqilabından sonra Almaniyaya ezamiyyətə gedərək orada alman mexaniki L.Prandtlın yanında çalışmışdır. V.L.Kirpiçevin tövsiyəsi ilə Stepan Prokofyeviç Timoşenko 1907-ci ildə Kiyevə köçür və orada Politeknik İnstitutunda Materiallar müqaviməti kafedrasının professoru olur. Bu zaman onun iyirmi doqquz yaşı vardı. 1908-ci ildə adyunkt (**ali hərbi məktəblərdə aspiranturaya adyunktura deyilir**) elmi dərəcəsi üzrə dissertasiya müdafiə edir, 1909-cu ildə mühəndislik bölməsinin dekanı seçilir və 1911-ci ildə tələbə nümayişlərinə görə dekanlıqdan xaric edilir. 1912-ci ildə Böyük Britaniyaya ezam edilən S.P.Timoşenko 1912-dən 1917-ci ilə qədər Petroqradda rus hərbi gəmilərinin tikintisində məsləhətçi işləyir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, o, adyunkt elmi dərəcəsi almışdır və bu sahəni mükəmməl bilənlərdən biri idi. 1917-ci ildə Kiyevə ezam edilərək orada Vladimir İvanoviç Vernadskinin rəhbərliyi altında Ukrayna Elmlər Akademiyasının təşkilində iştirak edir və özü də onun ilk akademiklərindən biri olur. Sonra o, Kiyev Politeknik İnstitutunun professoru vəzifəsinə bərpa olunur.

1919-cu ilin payızında Denikin qoşunları Kiyevə daxil olanda Ukrayna Elmlər Akademiyası öz fəaliyyətini dayandırır və Stepan Prokofyeviç Timo-

şenko xaricə getməyə qərar verir. 1920-ci ilin martında o, ailəsi ilə birlikdə Belqrada gedib çıxır, amma Yuqoslaviyada iş tapmaq ona müvəffəq olmur. Bu zaman eşidir ki, Xorvatiyada yeni Politexnik İnstitutu açılıb və o, Xorvatiyanın Zaqreb şəhərinə köçür. 1920-ci ilin aprelində o, Zaqreb Politexnik İnstitutunda "Materiallar müqaviməti" kafedrasında professor olur.

İstər-istəməz bu məqamda insanı belə bir sual düşündürür: Görəsən, indiki zamanda da gedib qısa müddətdə xaricdə universitetlərdə işə düzəlmək mümkündürmü? Əlbəttə, ixtisasını kamil bilən mütəxəssisə hər yerdə yaşıl işıqdı və bu məsələ təbii ki, bizim gənclərimizin diqqətindən yayınmamalıdır. Məgər xarici ölkələrin nüfuzlu ali məktəblərində azmı azərbaycanlı alimlər çalışır? Zənnimcə kifayət qədər. Problem o kəsdə yaranır ki, o, ixtisasını mükəmməl bilmir. Peşəsini mükəmməl bilməyən kəsdən isə Nizami babamız demişkən, kamil bir papaqçı olmaq daha yaxşıdır.

Bir məqama da diqqət yetirmək istəyirəm. Müasir dövrdə bir çox ali məktəb müəllimlərini (əlbəttə, hamını desəm, səhv edərəm, çünki müəllim adı kimi şərəfli bir adı yüksək tutan kifayət qədər müəllimlərimiz var) öz tələbələri ali məktəbi qurtardıqdan sonra küçədə görəndə üzünü o yana çevirir. Bu da təbii ki, həmin müəllimin qazandığı "hörmət"dən irəli gəlir. Əlbəttə, bu hala yalnız acımaq lazımdır. Lakin bizim bir çox müəllimlərimizdən fərqli olaraq Stepan Prokofyeviç Timoşenkonun tələbələri arasında böyük hörməti vardı. Bu hörmətin nəticəsi olaraq o, keçmiş tələbələrindən biri Zelovdan dəvət alır və 1922-ci ildə ABŞ-a köçür. Yaxşı deyirlər ki, "yaxşılıq heç zaman itməz". Yaxud da "nə əkərsən, onu da biçərsən". Yaxud, "nə təkərsən aşına, o da çıxar qaşığına" və s. Beləliklə, Stepan Prokofyeviç Timoşenkonun tələbəsi onu maşınlarda və mexanizmlərdə vibrasiyanın aradan qaldırılması ilə məşğul olan şirkətə işə düzəldir. O zaman həmin şirkətin prezidenti rus mühəndisi Akimov olub. Amma sonralar şirkətin maliyyə çətinliklərinə görə S.P.Timoşenko işdən çıxır. 1923-1927 illərdə "Vestinqauz" şirkətinin tədqiqat bölməsində S.P.Timoşenko mühəndis vəzifəsinə işə düzəlir. O zaman o şirkətdə rus mühəndisləri V.K.Zvorikin və İ.E.Muromtsev də çalışırdılar.

1927-ci ildən o, yenə müəllimlik fəaliyyətinə başlayır və Enn-Arbore şəhərində Miçiqaq universitetinin Tətbiqi mexanika kafedrasında professor olur. 1928-ci ildə SSRİ Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçilir. 1929-cu ildə o, diplomlu mütəxəssislər üçün universitetdə mexanikadan yay məktəbi təşkil edir. Yay məktəbi o vaxtdan, bəlkə də ondan əvvəl də mövcud imiş. Bu universitetdə o, 1934-cü ilə qədər 6 il fəaliyyət göstərmiş. İşdən azad olduqdan sonra isə Yaxın Şərq, Afrika və Avropa ölkələrinə turist səfərinə çıxır. Xüsusi olaraq Yunanıstanda, İtaliyada, Fransada, Polşada, Yuqoslaviyada, Almaniyada və İsveçrədə olur.

1935-ci ildə S.P.Timoşenko işləmək üçün Stenford və Kaliforniya universitetləri arasında seçim qarşısında qalır və o, birincini seçir. Beləliklə, 1936-cı ildən Stenford Universitetinin professoru olur. Burada 36 il yaşayb yaradır. S.P.Timoşenko bu müddətdə pedaqoji fəaliyyətdən başqa yeni kitablar

yazıb nəşr etdirməklə yanaşı, əvvəllər dərc edilmiş kitablarına əlavələr edib çap etdirməklə də məşğul olur.

1958-ci ildə alim SSRİ-yə gəlir və Leninqrad Politexnik institutuna, Kiyev Mexanika İnstitutuna, Moskvada Bauman adına ali texniki məktəbə və Moskva Dövlət Universitetinə baş çəkir. Səfərinin nəticələrini ümumiləşdirərək çox da böyük olmayan bir kitab yazır və bu kitabda SSRİ-də mühəndislik təhsilinin çox yüksək səviyyədə olduğunu göstərir.

1960-cı il 31 avqust-7 sentyabr tarixində İtaliyanın şimalında yerləşən Streza şəhərində tətbiqi mexanikaya həsr olunmuş X beynəlxalq konqresdə iştirak edir. Bu konqresdə Sovet İttifaqının nümayəndə heyətində N.İ.Muxelişvili, L.İ.Sedov, S.A.Xristianoviç, İ.N.Vekua və E.Qriqolyuk kimi məşhur alimlər iştirak edirdilər. Həmin konqresdə iştirak edən E.Qriqolyuk sonralar yazırdı ki, mənim üçün bu konqres xüsusilə əhəmiyyətli idi, çünki orada mən Stepan Prokofyeviç Timoşenko ilə tanış oldum. O, görüşlərin birində məndən mühacirətdən əvvəl onun Rusiyada dərc edilmiş məqalələrinin toplusunun SSRİ-də nəşrinin mümkünlüyünü aydınlaşdırmağı xahiş etdi. Mən İtaliyadan qayıtdıqdan dərhal sonra Fizika-riyaziyyat nəşriyyatının (rusca- **Fizmatqiz**) baş redaktoru Q.F. Rıbkinə 1928-ci ildən SSRİ Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü və 1958-ci ildən isə xarici üzvü S.P.Timoşenkonun əsərlərinin nəşri haqqında təkliflə müraciət etdim. Bir müddətdən sonra o, mənə bildirdi ki, bu işlərin toplusunu dərc etmək olar. Rıbkin bu haqda müəllifə bildirməyi və nəşrin prospektini təqdim etməyi məndən xahiş etdi. Sonra nəşriyyatdan heç bir səs-küy çıxmadı. 1962-ci ildə işin nəşrinə yenə razılıq verilsə də, 1964-cü ildə "Elm" nəşriyyatının mexanika redaksiyasının baş redaktoru Q.A.Volpert tərəfindən məsələ qəti imtina edildi. E.Qriqolyuk yazır ki, mən işin detallarını dəqiq bilmirdim, amma anladım ki, məsələyə siyasi qərar verilməsə, nəşriyyat mövqeyini dəyişdirməyəcək. Axı Timoşenko SSRİ Elmlər Akademiyasının xarici üzvü idi. O zamanlar Timoşenko öz xatirələrini yazmış və bu yazı geniş tənqiddə məruz qalmışdır. Odur ki, mən Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinə elm, ali məktəblər və məktəblər şöbəsinin müdiri vəzifəsində çalışan Vladimir Alekseyeviç Kirillinə müraciət etdim (V.A.Kirillin 1964-cü ildən 1998-ci ilə qədər "Elm və həyat" jurnalının redaksiya heyətinin üzvü idi). O, mənə Köhnə meydana öz kabinetində qəbul etdi. Mən S.P.Timoşenkonun əsərlərinin toplusunun dörd cildə nəşrinin ideyasını irəli sürərək dedim ki, ola bilər ki, "Elm" nəşriyyatı Timoşenkonun xatirələrində əks olunmuş bəzi frazalara görə onu nəşr etməkdən qorxur (Timoşenko xatirələrində ümumi rus həyat tərzinə də toxunmuşdu). E.Qriqolyuk yazır ki, V.A.Kirillin parlaq insan idi. O, mənə dedi ki, bunlar xırda şeylərdir. Dünyaya geniş gözlə baxmaq lazımdır və bu məsələni SSRİ Elmlər Akademiyası özü həll edə bilər.

Mən arxayın getdim, amma işin sonuna kimi müvəffəqiyyətli həllinə inamım yox idi. Odur ki, məsələdən bir iz qalsın deyərək, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi P.N.Demiçevə ətraflı məktub yazdım. Məktubda S.P.Timoşenkonun fəaliyyətini xarakterizə edib və diqqəti yönəlt-

dim ki, "Xatirələrin" ayrı-ayrı yerləri, hökuməti qıcıqlandıra bilər, yaxud xoşa gəlməyə bilər. Amma bu onun ölkəyə antipatiası ilə yox, 45 il emiqrasiyadan sonra SSRİ həyatının düzgün anlamaması ilə bağlıdır.

Danışqlar öz bəhrəsini verdi. V.A.Kirillin SSRİ Elmlər Akademiyasının prezidenti M.V.Keldişla danışandan sonra mənim fərziyyəmi təsdiq etdi. "Elm" nəşriyyatından bildirdilər ki, S.P.Timoşenkonun əsərləri nəşr olunacaq və mənədən xahiş etdirlər ki, onun nəşrlərinin redaktoru olum.

Göründüyü kimi, S.P.Timoşenkonun əsərlərinin Rusiyada nəşr edilməsində təəssüflər olsun ki, xeyli problemlər olsa da, E.Qriqolyukun əvəzsiz xidmətləri sayəsində bu iş bəhrəsini vermişdir.

Beləliklə, "Millərin və qabıqların dayanıqlığı" adlı birinci toplunun 1967-ci ildə buraxılması haqqında razılığa gəlirlər. Amma o, yalnız 1971-ci ildə çapdan çıxır. Bunun əsas səbəbi alman, ingilis və fransız dillərində olan məqalələrin tərcümələrinin yoxlanması ilə əlaqədar idi. Mən 1968-ci ildə S.P.Timoşenkonun əsərlərinin Ukraynada nəşri haqqında Ukrayna Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti Q.S.Pisarenkoya müraciət etdim. İlk növbədə, heç bir dəyişiklik edilmədən, iki hissəli "Elastiklik nəzəriyyəsi" (1914-1916) kursunun buraxılması haqqında razılaşdıq. Bu kitab 1972-ci ildə Kiyevdə "Naukova dumka" nəşriyyatında işıq üzü gördü. Kitabın nəşrində nəşriyyatın direktoru Y.A.Xramovun böyük təsiri oldu. 1975-ci ildə S.P.Timoşenkonun ikinci toplusu çıxdı. Toplunun adı belə idi: "Elastiklik nəzəriyyəsinin statiki və dinamik problemləri". Bu kitabdakı 54 məqalədən rusca yazılmış bir məqalədən başqa qalanları hamısı ingilis, fransız və alman dillərindən tərcümə edilmişdi. Kitabın ön sözündə müəllif minnətdarlıq hissi ilə yazırdı: "Mənim əsərlərimin "Naukova dumka" nəşriyyatı tərəfindən rus dilində nəşri, əlbəttə mənə yaxşı mənada təsir edir. Axı mən Ukraynada doğulub Kiyev Politexnik İnstitutunun professoru işləmişəm, Ukrayna Elmlər Akademiyasının Mexanika İnstitutunun direktoru və Akademiyanın ilk 16 akademiklərindən biri olmuşam.

Həmin il Moskvanın "Elm" nəşriyyatında S.P.Timoşenkonun 26 orijinal məqaləsinin daxil olduğu "Konstruksiya elementlərinin möhkəmliyi və rəqsi" adlı kitabı işıq üzü görür. Artıq bu zaman S.P.Timoşenko rəhmətə getmişdi (1972).

E.Qriqolyuk yazır ki, altmışıncı illərin sonlarında mən müəllifin "Ali təhsil məsələləri haqqında" yazılarını dərc etməyə çalışdım. Mənim fikirlərimi bir çox böyük mütəxəssislər dəstəkləsələr də, sonda həmin materiallar itə-bata düşdü və nəşr olunmadı. Əlbəttə, bunun əsas səbəbi S.P.Timoşenkonun xarici (ingilis) pasporta sahib olması, A.A.Axmatovanın 1917-ci ildə ona şeir həsr etməsi və guya vətəninə sevməməsi göstərilir. Əslində, S.P.Timoşenko vətəninə çox sevən vətənpərvər bir insan olub. Bunu onun əsərlərindən görmək çətin deyil.

E.Qriqolyukun S.P.Timoşenko ilə şəxsi əlaqələrinin tarixində maraqlı və bizə məlum olmayan məqamlar çoxdur. Məsələn, E.Qriqolyuk yazır ki, 1960-cı illərdə Sovetlər birliyində mexanikanın tarixiylə məşğul olmaq mənə tapşırıl-

mişdi. Məni maraqlandıran 1500-ə yaxın sualları S.P.Timoşenko ilə müzakirə etməyi planlaşdırırdım. Bu barədə mən S.P.Timoşenkoya məktub yazdım və o, məni Almaniya Federativ Respublikasına Vuppertal şəhərinə görüşə dəvət etdi. O zaman S.P.Timoşenko orada böyük qızı Annanın yanında yaşayırdı. SSRİ Elmlər Akademiyası məni üç həftəliyə ezam etməyə razılıq verdi. Sənədlər sürətlə hazırlanıb Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinə göndərildi. Sonra məlum oldu ki, Mərkəzi Komitənin katibi M.A.Suslovun rəhbərliyi ilə eyni iclasda üç alimin kapitalist ölkələrinə ezamiyyəti müzakirə edilib. Maraqlı cəhət odur ki, hər üç alim vaxtilə Rusiyadan həmin ölkələrə mühacirliyə getmiş alimlər imiş. Bu alimlərdən biri 1933-cü ildə Fransaya gedib, oradan da 1934-cü ildə ABŞ-a köçən və amerikalılara hidrogen bombası yaratmaqda köməklik göstərən fizik Qeorqi Antonoviç Qamov, biri S.P.Timoşenko və digəri o qədər də məşhur olmayan bir alim olub. Məsələ mənfə həl edilir, səbəb isə hər üç alimin vaxtı ilə ölkədən gedən mühacirlərlə görüşmək arzuları olur. E.Qriqolyuk yazır ki, nəticədə mən çox məyus oldum və müzakirə üçün yazdığım 1500 sualdan ibarət dəftərçəni cırıb zibil qabına atdım. Xidməti şəraitə görə görüşə gedə bilməməyimlə bağlı S.P.Timoşenkoya məktub yazıb onu məlumatlandırdım. 1967-ci ilin may ayının sonunda S.P.Timoşenkodan teleqram aldım. O, Moskvaya gəlirdi. Bu barədə SSRİ Elmlər Akademiyasının birinci vitse-prezidenti M.D.Millionşikova məlumat verdim. O, S.P.Timoşenkonu Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətinə dəvət etdi, eyni zamanda "Elm" nəşriyyatına müəllifin əvvəllər dərc edilmiş kitablarının tərcümələrinə görə qonorar verilməsinə göstəriş verdi. Bir neçə gündən sonra "Elm" nəşriyyatının direktoru A.T.Svetkov mənə zəng vurub bildirdi ki, S.P.Timoşenko qonorar almaq üçün gələ bilər. Özü də pul çoxdur, ona görə çamadanla gəlsin. Mən dərhal S.P.Timoşenkonun yaşadığı "Nasional" mehmanxanasına yollandım və ona ertəsi gün "Elm" nəşriyyatının kassasına getməyi təklif etdim. Amma o, qonorarı almaqdan imtina etdi və pulu götürmədi. O, puldan imtina edəndə dedim ki, o pulla qızın Anna üçün 20 norka kürk ala bilər. O, isə qeyd etdi ki, Annanın kürkü var, ikincisi isə onun nəyinə lazımdır? Sonra o, məktub yazıb həmin pulları "İnşaat mexanikası" sahəsində çalışan alimlərə mükafat verilməsini xahiş etdi. Gələcəkdə isə həmin təqaüd təsis edilmədi və beləliklə də həmin pullar havada qaldı.

Sonralar S.P.Timoşenkoya Akademiyada institut açıb ona orada çalışmaq təklif olunsada, o bundan imtina edərək qeyd etmişdir ki, bu məsələ gənc yaşlarında olsaydı olardı. İndi isə nə yaşı o yaşdı, nə də ki, başı o baş. Ümumiyyətlə, S.P.Timoşenkonun həyatı və elmi yaradıcılığı təkcə alimlər üçün deyil, elmlə məşğul olan hər bir gənc üçün də əsl həyat məktəbidir.

S.P.Timoşenko "Bütöv mühit mexanikası" və "Materiallar müqaviməti" sahəsində bir çox dəyərli elmi əsərlərin müəllifidir. Elastik sistemlərin dayanıqlıq nəzəriyyəsini hazırlamış, elastiklik nəzəriyyəsinin variasiya prinsiplərini inkişaf etdirmiş və onları müxtəlif mühəndislik məsələlərinin həllində, o cümlədən elastik sistemlərin rəqs tezliklərinin təyin edilməsi üçün tətbiq etmişdir.

1910-cu ildə "Elastiki sistemlərin dayanıqlığı haqqında" olan əsərinə görə D.İ.Juravski mükafatına layiq görülmüşdür. Bundan başqa ayrı-ayrı konstruksiyaların (asma körpülər, relslər, vallar, oxlar, dişli çarxlar və başqaları) hesablanması yerinə yetirmişdir. S.P.Timoşenko sürüşmə deformasiyalarını nəzərə almaqla millərin və lövhələrin əyilmə nəzəriyyəsini hazırlamışdır. Müasir inşaat mexanikasında "Timoşenko lövhəsi" və "Timoşenko tiri" kimi anlayışlar indi də geniş istifadə edilir. Millərin burulması, eləcə də zərbə və rəqs hərəkətlərinə görə də onun silsilə işləri vardır. İlk dəfə olaraq o, dəlik (rusca otverstie) ətrafında gərginliklərin konsentrasiyası məsələsini (Timoşenko məsələsi) həll etmişdir.

S.P.Timoşenkonun elmi fəaliyyətinə Lord Releyin, xüsusən "Səs Nəzəriyyəsi" kitablarının böyük təsiri olmuşdur. O, mürəkkəb konstruksiyaların rəqs tezliklərinin hesablanmasıyla məşğul olmağa başlamış, o zaman Kanadada Kvebeksk körpüsünün qəzasıyla əlaqədar mürəkkəb tirlərin dayanıqlıq nəzəriyyəsi üzərində işləməyə başlamışdır.

S.P.Timoşenko 1964-cü ildə Almaniya Federativ Respublikasına köçür və səkkiz ildən sonra 29 may 1972-ci ildə Vuppertal şəhərində dünyasını dəyişir. Kaliforniya ştatında Palo-lto şəhərində Alta-Mesa qəbiristanlığında dəfn edilir.

S.P.Timoşenko Mühəndislik təhsilinin inkişafına güclü təsir göstərmiş, hələ 1911-ci ildə "Materiallar müqaviməti kursu", 1914-1916-cı illərdə "Elastiklik nəzəriyyəsi kursu" adlı klassik dərslilər yazmışdır. Müəllifin "Materiallar müqaviməti elminin tarixi" haqqındakı kitabı isə dünyada analoqu olmayan kitablardan biridir.

Dünyanın 17 akademiyasının və elmi cəmiyyətlərinin üzvü, o cümlədən 1958-ci ildən SSRİ Elmlər Akademiyasının xarici üzvü olmuşdur. Onun əsərləri bu gün də öz aktuallığını saxlayır və tətbiq olunur. Əsərləri dünyanın bir çox xarici dillərinə tərcümə edilmiş, bir çox medallarla təltif olunmuş, Amerikada onun adına medal təsis edilmiş, Ukraynada yaşadığı küçəyə xatirə lövhəsi vurulmuş, adına poçt markası buraxılmış, Kiyevdə Kiyev Politeknik İnstitutunda büstü qoyulmuş, Ukrayna Elmlər Akademiyasının Mexanika İnstitutuna onun adı verilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Тимошенко С. П. История науки о сопротивлении материалов. М.: 2006.
2. Тимошенко С. П. История науки о сопротивлении материалов. М.: 1957.
3. <http://www.teoretmeh.ru/Timoshenko.htm>

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕЧАНИЯ ОБ ИСТОРИИ НАУКИ "СОПРОТИВЛЕНИЕ МАТЕРИАЛОВ"

Х.Б.МАМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится об актуальности проблемы. Отмечается, что, несмотря на то, что все науки трудно, самое трудное - это история науки. В мировой литературе связанный с историей науки "Сопротивление материалов", имеются достаточные работы на английском, русском, французском, немецком языках. В Азербайджане этот вопрос можно сказать, что не исследовался и остался в стороне от сферы исследования ученых. В статье говорится о работах всемирно известного ученого профессора Е.И.Григолюка, внесших огромный вклад в развитие механики в области "Сопротивление материалов", "Строительная механика" и "Теория упругости". Также, указаны воспоминания Е.И.Григолюка в этой области. Затронуты некоторые моменты, о книге, не имеющие аналога в мире С.П.Тимошенко "Истории науки сопротивление материалов".

Ключевые слова: Е.И.Григолюк, С.П.Тимошенко, механика, физика, Механика сплошной среды, Сопротивление материалов, Строительная механика, Теория упругости.

SOME NOTES ON THE HISTORY OF THE SCIENCE OF "RESISTANCE OF MATERIALS"

Kh.B.MAMMADOV

SUMMARY

The article deals with the importance of the problem mentioned. It is noted that all the sciences are rather difficult, the most difficult one is the history of sciences. Although sufficient number of books have been written on the history of the science of "Resistance of materials" in English, Russian, French, German and other languages in the world, not a single research was done in Azerbaijan and this area remained outside the sphere of scientific research. The article discusses the research conducted in the area of mechanics by world-famous Russian scientist and professor E.I.Grigoilyuk who contributed to the development of sciences of "Resistance of Materials", "Construction Mechanics" and "Theory of Elasticity" and his memories in this field. Some aspects of the non-analogous book, "The History of the Science of Resistance of Materials" by S. P. Timoshenko are elucidated as well.

Key words: E.I.Grigoilyuk, S.P.Timoshenko, Mechanics, Physics, Continuum Mechanics, Resistance of Materials, Construction Mechanics, theory of Elasticity

УОТ 94(479.24); 63.3(0)4

**ПОЛИТИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ СЕВЕРО-ЗАПАДНЫХ
ТЕРРИТОРИЙ АЗЕРБАЙДЖАНА ПОСЛЕ РАСПАДА
АРАБСКОГО ХАЛИФАТА**

Э.М.ЛЕТИФОВА

Бакинский Государственный Университет

eletifova@mail.ru

Северо-западные территории Азербайджана в различные периоды истории имели важное военно-стратегическое значение. Именно это обстоятельство и способствовало тому, что указанные территории весьма часто становились объектом иноземных посягательств в периоды сложных военно-политических перипетий.

Одним из таких сложных периодов в истории северо-западной части Азербайджана явился период после распада Арабского халифата.

В представленной статье на основе сопоставления богатой базы первоисточников по теме проливается свет на объективную историю северо-западных территорий Азербайджана в период после распада Арабского халифата.

Ключевые слова: Албания, Арран, Халифат, Шеки, Эрети

Северо-западные территории Азербайджана, являющиеся объектом нашего исследования, в древний период составляли северо-западную область древнего Албанского государства. Источники раннего средневековья, и, в первую очередь, арабские источники, называли территорию, соответствовавшую границам Албании, Арраном. Соответственно, в раннее средневековье исследуемая нами территория составляла северо-западную часть Аррана.

Судя по сведениям античных источников, территории, являющиеся объектом нашего исследования, входили в состав албанской области Камбисены, находившейся на северо-западе страны и граничившей с Иберией. Так, Страбон отмечает, что путь из Иберии в Албанию пролегает через безводную и каменистую область Камбисену по направлению к реке Алазань [30, 476]. А. М.Каланкатуйский, повествуя о борьбе царя Албании Джаваншира (642-681 гг.), с сасанидскими войсками, вторгшимися в его страну, пишет о его прибытии в «свое наследственное владение, расположенное в области Камбечан и на другом берегу Куры» [4,

120]. Тот факт, что Камбисена со времени жизни Страбона (I в. до н.э. – I в. н.э.) до времени правления Джаваншира составляла северо-западную область Албании, еще раз подтверждает мнение о том, что границы Албании за длительный период в 1000 лет (III в. до н.э. до VIII в. н.э. включительно), были почти стабильными [27, 143-144].

О вхождении исследуемой территории в раннее средневековье в состав Албанского государства также свидетельствуют и такие памятники албанского зодчества, как Лекитский храм, Гумская базилика и другие, сохранившиеся здесь по сей день [24, 70].

Ученые П.Д.Барановский [14, 32-33], Д.А.Ахундов [11, 222], А.Карахмедова [20, 9] и другие, изучавшие памятники албанского зодчества на исследуемой территории, датируют их IV-V веками. В этот период начинается массовое строительство храмов по всей Албании, в том числе и в ее северо-западных областях [4, 48-50].

Завоевательные походы арабов, начавшиеся в VII веке, коренным образом изменили исторические судьбы многих стран и народов, в том числе и Албанского государства.

Арабские источники IX-X веков называли Албанию Арраном. Арран включал почти те же пределы, что и Албания, с присоединением к этой территории города Тифлиса с его окрестностями, завоеванного арабами в 644 году и находившегося под мусульманским управлением до 1122 [19, 59]. Следует отметить, что арабские путешественники называли Тифлис третьим по величине городом Аррана [8, 94; 17, 92]. Тифлисский эмират со столицей в городе Тифлисе располагался по соседству с Шекинским меликством и государством Шеддадидов. Исследователь Тифлисского эмирата Р.Мустафа отмечает, что территория Тифлисского эмирата охватывала исторические земли Лори, Памбака, Шамшаддила и Борчалы [6, 3]. Более того, Тифлис превратился даже в один из крупных очагов ислама [21, 157].

Арабский историк X в. Ал-Истахри четко указывает границы Аррана: «...на севере (границы – ЭЛ) тянутся от Баб ал-Абваба к Тифлису, отсюда до местности Нахичеван, около реки Аракс включительно» [19, 59].

С началом арабских завоеваний в Азербайджане начинается распространение ислама среди местного населения.

Приблизительно в то же время ислам распространяется и в северо-западной части Азербайджана. По сообщению арабского историка Ал-Куфи, арабский полководец Марван ибн Мухаммед после завоевания Шеки направился в 789 г. в земли ас-Сарир, локализуемые З.М.Буниатовым в междуречье Андийского, Аварского и Кара Койсу [9, 53]. Далее Ал-Куфи пишет, что на пути из Шеки по направлению к ас-Сариру Марван ибн Мухаммед в течение месяца осаждал крепость ал-Балал, которую после взятия сравнял с землей [9, 53]. Если учесть, что путь Марвана ибн Мухаммеда из Шеки в Койсу проходил через земли кази-

кумухов, то можно сделать вполне логичный вывод, что арабские войска направились к трем Койсу по Сарыбашскому ущелью, а крепость Ал-Балал следует локализовать где-то на территории нынешнего Гахского района [25, с.57]. Отсюда можно предположить, что начало распространению ислама было заложено на северо-западных территориях Азербайджана уже в первой половине VIII века. Однако на превращение исламской религии в регионе в господствующую религию ушло еще несколько веков. Согласно сообщению Балазури, арабский полководец Салман ибн Рабиа отправился к месту слияния Куры и Араза, перешел Куру, занял Габалу и заключил договоры с правителями Шаккан (Шеки-Э.Л.) и Камибрана (античная Камбисена, область Албании на границе с Иберией – Э.Л.) на условии выплаты налогов [1, 69].

Повествуя о вероисповедании населения Шеки, Аль-Мукаддаси отмечает, что большая часть его населения составляли христиане. Но в то же время он сообщает о наличии соборной мечети на площади мусульман в Шеки [10, 9]. Автор сообщает и о соборной мечети в Кабале (там же). Судя по вышеприведенному сообщению Аль-Мукаддаси о соборных мечетях в Шеки и Габале, исламская религия в IX-X веках уже имела определенное распространение среди населения северо-западного Аррана.

Однако к середине IX века эмиры и крупные феодалы фактически превратились в независимых местных правителей. Такие области Азербайджана как Тебриз, Маранд, Мияна, Урмия, Муган, Аран, Ширван, Бейляган, Шеки, Санария, Габала, Дербенд управлялись различными феодальными династиями [5, 5].

Среди областей, выпавших из-под власти Халифата, Был и Арран – бывшая Албания. Первое феодальное владение возникло в северо-западной части Аррана-Албании. Как пишет М.Каланкатуйский, князь Григор Хаммам Верующий «возобновил разгромленное Албанское царство» [4, 200]. М.Каланкатуйский не указывает точную дату этого важного события, но отмечает, что в том же году Ашот Багратид возобновил царство армянское [там же]. Учитывая это, исследователи относят датировку этого важного события приблизительно к 866 г. [16, 181]. Автор отмечает, что он пришел к власти как братоубийца и поэтому, чтобы искупить свой грех, он строил множество церквей, совершал великие дела для всех бедных и нуждающихся [16, 200].

Он объединил под своей властью западное правобережье Куры, являвшееся родовым владением Мехранидов, а также Шеки и Санарию на левобережье [22, 375]. Санария, часто упоминаемая в арабских источниках IX-X вв., охватывала территорию по левобережью Алазани, где она впадала в Куру [7, 58]. Она находилась к северу от Алазани и к северо-западу от Шеки. Арабские источники называют горные племена, жившие на этой территории санарийцами [1, 69,72]. Правители Санарии длительное время вели освободительную борьбу против арабского господства.

Однако, по мнению Ш.Гаджиали, Санария не входила в состав государства, созданного Григорием Хаммамом [3, 119]. Ал-Мукаддаси так же отделяет Санарию от Шеки, это были разные политико-территориальные единицы [10, 57]. Под названием Санария следует иметь ввиду Кахетинское княжество [3, 113]. Судя по арабским и грузинским источникам, в состав восстановленного Григорием Хаммамом Албанского царства к северу от Куры входили Шеки, Камбисена и Эрети.

Это царство не просуществовало долго. Точная дата его распада неизвестна. Вероятнее всего, это произошло после смерти Григория Хаммама. Судя по тому, что в 893 году Григор Хаммам выкупил армянского каталикоса Георгия у Мухаммеда Афшина ибн Абу Саджа и вернул армянам, он скончался после указанного года [16, 181; 2, 31].

По мнению А.Е.Крымского, после распада Албанского царства правобережная территория Мехранидов и левобережные Шеки и Санария стали развиваться отдельно [22, 376]. Новомехранидская династия, хотя и в ослабленном состоянии, но все же более или менее сохраняла свое правление в левобережных Шеки и Санарии. Как результат, новое возобновление Албано-Шекинского царства произошло именно в этой части [там же]. Как мы уже отмечали выше, это царство в грузинских источниках известно как царство Эрети.

Считаем необходимым остановиться тут на вопросе о территориальной принадлежности Эрети. По мнению целого ряда грузинских исследователей, Эрети якобы являлась исторической частью Грузии. Подобная традиция причисления Эрети к историческим землям Грузии берет свои истоки еще из русской историографии XIX- начала XX веков. Более того, в трудах указанного периода мы встречаем даже открытое причисление земель Албании к Грузии [13, 2-3]. Но тот же автор в другом своем труде также отмечает: «Существует мнение, что Закатальский округ входил в глубокой древности в состав Албании греков и римлян и Аговании армян, обнимавшей как Закавказский край, так и Ширван и Дагестан» [12, 254-255]. Впоследствии, начиная с советского периода, указанная традиция была продолжена грузинскими историками [29, 8]. Однако эти необоснованные утверждения опровергаются сведениями, содержащимися в самих же средневековых грузинских источниках. Так, сведения о территориальной принадлежности Эрети и ее населению мы можем почерпнуть из «Жизнеописания Картлийских царей» грузинского летописца XI в. Мровелия Леонти. Он писал, что область, называемая по-грузински «Эрети», составляла западную окраину исторической Албании, на которой обитали племена эров, которых нельзя отнести к грузинам [23, 41]. То есть, летописец четко проводит различие между эрами и грузинами, т.е. картвелами. Необходимо тут же отметить, что, несмотря на сложившуюся в грузинской историографии концепцию по поводу Эрети, грузинские авторы и сами иногда вынуждены противоречить ей. Так, в одном из

учебников по истории Грузии мы находим и такое утверждение: «Эрети грузины называли западную часть древней Албании» [18, 161]. В другом учебнике по истории Грузии мы также читаем: «Кахети с древнейших времен граничила с Албанией. Одним из пограничных албанских племен было племя эров. Можно предполагать, что слияние эров с картлийцами и кахетинцами началось еще до нашего летосчисления, в IV — VI вв. н. э. этот процесс, в основном, уже был закончен» [18, 126-127]. Несмотря на попытки авторов учебника удревнить процесс слияния эров с кахетинцами, они все же вынуждены признать тот факт, что эры являлись албанским племенем, а, соответственно, область их обитания Эрети – албанской территорией.

Другой грузинский источник «Летопись Картли» сообщает: «Царь Баграта начал воевать против крепостей и тогда же обрёл страну Эрети, поставил Мтаваром Абдула и вернулся восвояси» [26, 60]. В указанном источнике речь идёт о первом царе объединённой Грузии Баграта III, который вёл затяжную борьбу за завоевание Эрети и включение его в состав своего государства в 908-910 гг. [24, 70]. Таким образом, начиная с Баграта III, грузинские цари, пользуясь ослаблением и временным падением Албано-Шекинского царства, временами включают некоторые его территории в состав своих государств. Естественно, что эти завоевательные процессы также влияли и на этно-религиозную карту региона. Как пишет Д. Мухелишвили «...все это влекло за собой интенсивную иверизацию негрузинского населения Эрети» [28, 35].

После Григория Хаммама Албано-Шекинским царством поочередно правили представители его рода Адер Нерсе, а потом его брат Севада-Ишхан (ок. 950 г. – Э.Л.) [(22, 376)]. В период правления Адер Нерсе и Севады-Ишхана внешнеполитическое положение Албано-Шекинского царства было весьма сложным. В это время на Кавказе все более усиливается Абхазское царство, которое от 850 до 950 г. Держали в подчинении Мингрелию, Имеретию и Карталинию. Оно угрожало и целостности Албано-Шекинского царства. Так, около 915 года Адер Нерсе пришлось уступить Ареш и некоторые шекинские поселения [22, 377].

С возвышением азербайджанского государства Саджидов, сумевшего объединить под своей властью огромную территорию от Зенджана на юге до Дербента на севере, большинство феодальных государств, возникших в Арране и Ширване, а также в Грузии, было вынуждено признать власть саджидских правителей и платить им подать. Этому процесса не избежало и Албано-Шекинское царство. Однако с ослаблением государства Саджидов после 927 года многие государства Северного Азербайджана вновь стали независимыми [7, 58-59].

Особенно усилилось в это время на севере государство Ширваншахов-Мазъядидов, которое распространяло свое влияние и на более слабые соседние государства. При Севада-Ишхане Шекинское царство

также находилось в некотором подчиненном положении от государства Ширваншахов: подать с Шеки по реестру 955 года направлялась к наместнику Халифата в Азербайджан через ширваншаха [17, 105; 22, 377]. Однако в 955/6 годах государство Ширваншахов было вынуждено подчиниться государству Саларидов и платить подати в их казну [7, 62]. В такой ситуации власть Саларидов был вынужден признать и шекинский правитель [17, 273-274; 7, 62].

Однако ослабление государства после смерти саларидского правителя Марзбана ибн Мухаммеда изменило политическую ситуацию в регионе. Ко второй половине X века наблюдается новое возвышение Албано-Шекинского царства. Санарией правил сын Севады-Ишхана Оханнес Сенекерим. К тому же, в том же 955 году Санария выплачивала свою подать непосредственно наместнику в Азербайджане [22, 378].

После смерти царя Севады-Ишхана в начале 960-х гг., его сын Сенекерим объединил под своей властью Санарию и Шеки и тем самым восстановил границы Албанского царства, которое сумел создать около 885 года Григор Хаммам (Там же). Об этом событии сообщает и Моисей Каланкатуйский, являвшийся свидетелем происходящего [4, 203].

Однако впоследствии военно-политическая борьба этого феодального государственного образования с соседними государствами Азербайджана и Грузии - эмиратом Шаддадидов Гянджи, Ширваншахами, Грузино-Абхазским царством и Кахетинским княжеством, завершилась ослаблением этого царства к XI веку.

ЛИТЕРАТУРА

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar / S.S.Əliyarlının və Y.M.Mahmudovun redaktəsi ilə. Bakı: Azərbaycan universiteti nəşriyyatı, 1989, 328 s.
2. Arzu Əşrəf qızı. Car-Balakən camaatlığı (XVII əsrin sonu – XIX əsrin 30-cu illəri). Bakı: UniPrint, 2009, 256 s.
3. Hacıəli Ş. Şimal-qərbi Azərbaycan: İngiloylar. Bakı: Təhsil, 2007, 280 s.
4. Kalankatuklu Moisey. Albaniya tarixi. Bakı: Elm, 1993, 272 s.
5. Mahmudov Y.M. Azərbaycan tarixi. İntibah dövrü (IX əsrin ikinci yarısı – XIII əsrin əvvəlləri). Bakı, "Altay dünyası" jurnalının nəşri, 1996, 84 s.
6. Mustafə R.Ə. Tiflis əmirliyi: Tarix üzrə fəlsəfə dok. Elmi dərəcəsi almaq diss.-n avtoreferatı. Bakı, 2015, 26 s.
7. Şərifli IX əsrin ikinci yarısı - XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı: Elm, 1978, 344 s.
8. Vəlixanlı N. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1993, 153 s.
9. Ал-Куфи Ахмад ибн А'сам. Книга завоеваний. Баку: Элм, 1981, 84 с.
10. Ал-Мукаддасий. Лучшее из делений для познания климатов // Сборник для описания местностей и племен Кавказа, 1908, в.38, с.3-129
11. Ахундов Д.А. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Баку: Азернешр, 1986, 311 с.
12. Бакрадзе Дм. Записки о Закатальском округе // Записки КОИРГО, 1890, в.1, кн. XVI, с.248-261
13. Бакрадзе Дм. История Грузии на основе новых изысканий. Санкт-Петербург: 1873, Типография Императорской Академии наук, 18 с.

14. Барановский П.Д. Памятники в селениях Кум и Лекит. Архитектура Азербайджана: эпоха Низами. Москва-Баку: Гос. Архитектер, 1947, 444 с.
15. Бердзенишвили Н., Джвахишвили И., Джанашиа С. История Грузии: т.І., Тбилиси: 1946
16. Буниятов З.М. Азербайджан в VII-IX вв. Баку: АН Азерб.ССР, 1965, 404 с.
17. Ибн Хаукаль. Книга путей и царств / Сборник для описания местностей и племен Кавказа. в.38, с. 79-129
18. История Грузии. Под ред. Н.А.Бердзенишвили, В.Д.Дондуа, Г.А.Меликишвили. Тбилиси: Учебно-педагогическая литература, 1962
19. Историческая география Азербайджана. Баку: Элм, 1987, 148с.
20. Карахмедова А.А. Христианские памятники Кавказской Албании (Алазанская долина). Баку: Элм, 1986, 28 с.
21. Крымский А.Е.Низами и его современники. Баку: Элм, 1981, 487 с.
22. Крымский А. Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании). Шеки // Сборник памяти академика Н.Я.Марра. М.-Л.: Академия наук СССР, 1938, с.369-384
23. Леонтий Мровели. Жизнеописание Картлийских царей. Перевод, предисловие и комментарии Г.В.Цулая. М.: Наука, 1979, 103 с.
24. Летифова Э.М. Илусуйское султанство. Баку: Шарг-Гарб, 2010, 400 с.
25. Летифова Э.М. Илусуйское султанство: очерк истории и духовной культуры. Саарбрюккен: Lambert Academic Publishing, 2013, 180 с.
26. Летопись Картли / Перевод, введение и примечания Г.В.Цулая. Тбилиси: Мецниереба, 1982, 112 с.
27. Мамедова Ф. Дж. Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III в. до н.э. – VIII в. н.э.). Баку: Элм, 1986, 292 с.
28. Мухелишвили Д.Л. Из исторической географии Восточной Грузии (Шаки и Гогарена). Тбилиси: Мецниереба, 1982, 101 с.
29. Матиане Картлиса / Под ред. М.Д.Лордкипанидзе. Тбилиси: Мецниереба, 1976, 101 с.
30. Страбон. География/ Перевод Г.А.Стратановского. М.: Наука, 1964, 943 с.

XİLAFƏTİN SÜQUTUNDAN SONRA AZƏRBAYCANIN ŞİMAL-QƏRB TORPAQLARININ SİYASİ VƏZİYYƏTİ

E.M.LƏTİFOVA

XÜLASƏ

Azərbaycanın şimal-qərb əraziləri tarixin müxtəlif dövrlərində mühüm hərbi-strateji əhəmiyyətə malik olmuşdur. Məhz bu səbəbdən tarixin kəşmə-kəşli dönəmlərində göstərilən ərazilər yadellilərin işğallarına məruz qalırdılar.

Azərbaycanın şimal-qərb ərazilərinin çətin dövrlərindən biri də Ərəb xilafətinin süqutundan sonrakı dövr oldu. Təqdim olunan məqalədə ilk zəngin mənbələrin müqayisəli təhlili əsasında Azərbaycanın şimal-qərb ərazilərinin Ərəb xilafətinin süqutundan sonrakı dövrdəki obyektiv tarixi araşdırılır.

Açar sözlər: Albaniya, Arran, Xilafət, Şəki, Ereti

**POLITICAL STATUS OF THE NORTH-WESTERN TERRITORIES
OF AZERBAIJAN AFTER THE COLLAPSE OF THE ARAB CALIPHATE**

E.M.LATIFOVA

SUMMARY

The north-western territories of Azerbaijan had significant military-strategic importance during different historical periods. This circumstance also contributed to the fact that these areas very often became the object of foreign attacks during periods of difficult military and political upheavals.

One of the difficult periods in the north-western territories of Azerbaijan was the period after the collapse of the Arab caliphate. The present article, on the basis of the comparison of the rich base of primary sources, analyzes the objective history of the north-western territories of Azerbaijan in the period after the collapse of the Arab Caliphate.

Key words: Albania, Arran, Caliphate, Sheki, Ereti

UOT 94`16/18`

**XV-XVI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ İSPANIYANIN “DÜNYANI
BÖLÜŞDÜRMƏK” UĞRUNDA PORTUQALIYA İLƏ RƏQABƏTİ**

S.Ə.ZEYNALOVA
Bakı Dövlət Universiteti
sevinc_zeynalova@hotmail.com

Orta əsrlərin sonuna doğru Avropa dövlətlərinin yeni torpaqlar əldə etmək uğrunda mübarizəsi genişlənir. Bu mübarizədə aparıcı rol İspaniya və Portuqaliyaya aid idi. Hər iki dövlət müsəlmanlarla mübarizədə böyük uğurlar əldə etmişdi və artıq qitədən kənar torpaqlar axtarmağa başlamışdı. İspaniya və Portuqaliya arasındakı mübarizə dünyanın ilk bölüşdürülməsi ilə nəticələnmişdir.

Açar sözlər: İspaniya, Portuqaliya, müstəmləkəçilik müharibələri, dünyanın bölüşdürülməsi

XV əsrin sonu – XVI əsr Qərbi Avropanın beynəlxalq münasibətləri tarixində xüsusi yer tutur və köhnə, feodal pərakəndəliyi dövrü ilə iri Avropa dövlətləri arasındakı müharibələrin yeni mərhələsi arasında bir hədd sayılır. Bu dövr həmçinin Avropanın beynəlxalq münasibətlərində İspaniyanın üstünlüyü dövrü sayılır.

XI-XIII əsrlərdə Rekonkistanı uğurla həyata keçirmiş və 1479-cu ildə Kastiliya ilə Araqonun birləşməsi nəticəsində vahid dövlətin yaranmasına nail olmuş İspaniya artıq XV əsrin sonuna doğru fəal xarici siyasəti sayəsində Pireney yarımadasında üstün olur. 1492-ci ildə Qranada əmirliyinin alınması ilə Rekonkista başa çatır və indi İspaniya Pireney hüdudlarından kənar torpaqlara nüfuz etməyə cəhd göstərir. Bu yolda isə onun əsas rəqibi Portuqaliya idi.

Portuqaliya hələ 1415-ci ildə Seutanı (Mərakeş) ələ keçirməklə Şimali Afrikada müstəmləkə ekspansiyasına başlamışdı. Növbəti yüzillikdə Portuqaliyanın işğalları genişlənir və bu mərhələ (1418-1460) şahzadə Dənizçi Enrikenin adı ilə bağlıdır. XV əsrin 20-30-cu illərində portuqallar Madeyra, Kanar və Azor adalarını ələ keçirir və Afrikanın qərb sahilboyunadək gəlib çıxırlar. Portuqaliya Bahador burnunu keçərək Qvineya (1434) və Yaşıl Burun adalarına, 1462-ci ildə Siyerra-Leoneyə sahib olur. 1471-ci ildə portuqallar Qanada da zəngin qızıl ehtiyatları aşkar edirlər (5, 54).

Təbii ki, Portuqaliyanın yarımada kənardakı bu işğalları İspaniyanı çox narahat edirdi. XV əsrin sonu ispanlar da yeni ticarət yolları axtarışında idilər. 1492-ci ildə İspaniya monarxları Ferdinand və İzabellanın yanına gənuyalı

dənizçisi Xristofor Kolumb (1451-1506) gəlir. Qeyd edək ki, Kolumb Atlantikadan keçməklə Hindistana çatmaq haqqında layihəsini əvvəlcə portuqal monarxına təqdim etmişdi, lakin həm ondan, həm də sonra ingilis və fransız monarxlarından “yox” cavabı almışdı (5, 55). Məsələn burasındadır ki, portuqallar bu zaman Hindistana Afrikanı keçməklə yolu kəşf etmək ərəfəsində idilər, ona görə V Alfonsu Kolumbun təklifini qəbul etməmişdi. İngiltərə və Fransanın isə ekspedisiya təşkil etmək üçün kifayət dərəcədə dəniz qüvvələri yox idi.

İspaniyada isə Kolumbun planını həyata keçirmək üçün şərait əlverişli idi. 1492-ci ildə Qranadanın işğalı və ərəblərlə müharibənin sona yetməsi ilə ispan monarxiyasının iqtisadi vəziyyəti xeyli ağırlaşmışdı. Xəzinə boşalmışdı, monarxiyanın satmaq üçün boş torpaqları yox idi, ticarətdən gələn gəlirlər az idi. Zadəganların (idalqo) böyük bir qismi vəsaitsiz qalmışdı; rekonkista hərəkatının başlıca hərəkətverici qüvvəsi olmalarına baxmayaraq ərəblərdən geri qayıtarılmış torpaqlar onların deyil, iri dünyəvi əyanların və ruhani-cəngavər ordenlərinin əlinə keçdi. Zadəganlar iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmaq istəmirdilər və yalnız müharibəni gəlir mənbəyi hesab edirdilər. İspan idalqoları yeni işğallara hazır idilər. Hakimiyyət də bu narahat zadəganların İspaniyadan uzaqlaşmasında maraqlı idi. Digər tərəfdən, ispanlar uzun müddət ərəblərin hakimiyyəti altında olduqlarından, onların böyük elmi nailiyyətləri ilə, xüsusilə dənizçiliklə bağlı olan astronomiya, kosmoqrafiya, kartoqrafiya və s. sahədə nailiyyətlərlə yaxından tanış olmaq imkanı əldə etmişdilər və bu onlara əlbəttə ki, böyük üstünlüklər vermişdi. Bunlarla yanaşı, İspaniyanın sənayesi yeni bazarlara ehtiyac duyurdu. Öz coğrafi mövqeyi və ərəblərlə uzunmüddətli savaşı səbəbindən İspaniya XV əsrdə Aralıq dənizi ticarətindən ayrı düşmüşdü. Hindistana Afrikanın (üzməklə gedən) su yolu isə ispanlar üçün bağlanmışdı, çünki bu istiqamətdə hər hansı bir hərəkət İspaniyanın Portuqaliya ilə toqquşması demək idi.

Başqa sözlə, Kolumbun layihəsinin ispan sarayı tərəfindən qəbul olunması üçün şərait var idi. Bu ideya katolik kilsəsi və Avropanın məşhur Salamanka universiteti tərəfindən də dəstəklənmişdi (4, 45). Bu səbəbdən də 1492-ci ildə İspaniya monarxları və Kolumb arasında müqavilə (kapitulyasiya) bağlanır; müqaviləyə görə, dənizçi kəşf olunacaq torpaqların vitse-kralı təyin olunurdu, admiral titulu alırdı, ona yeni mülklərin gəlirinin 1/10-i, ticarətdən gələn gəlirin isə 1/8-ni almaq hüququ verilirdi (2, 32).

Kolumbun 3 karavelladan ibarət donanması 3 avqust 1492-ci ildə Sevilya yaxınlığındakı Palos limanından cənub-qərbə istiqamət götürdü. Kanar adalarını keçəndən sonra, Kolumb eskadranı şimal-qərb istiqamətinə yönəltdi və bir neçə gündən sonra Sarqas dənizinə çatdı. Burada gəmi bir neçə günlük passat zonasına düşdü – dənizçilərin arasında yaranan ruh düşgünlüyü qiyam təhlükəsi yaratdı. Oktyabrın əvvəllərində heyətin təzyiqi ilə Kolumb kursu cənub-qərbə dəyişməli oldu. 12 oktyabr 1492-ci ildə, nəhayət ki, torpaq sahəsi göründü: donanma Baham adalarından birinə (ispanların «San-Salvador» adı verdiyi Quanaxani adasına) yaxınlaşdı. Birinci səyahəti gedişində (1492-1493)

Xristofor Kolumb Kuba adasını kəşf etdi (4, 46).

Kubanı Yaponiya sahillərindəki adalardan biri kimi qəbul edən Kolumb qərbbə doğru hərəkət etdi və Haiti (Espanyola) adasını da kəşf etdi. Haiti sahillərində Kolumb ən böyük gəmisini itirdi və heyətin qalan hissəsini Espanyolada qoydu. Burada istehkam və qala tikildi. Espanyoladakı qala – «Navidad» (Milad günü) Yeni dünyada ispanların ilk məskəni oldu (5, 57). 1493-cü ildə Xristofor Kolumb İspaniyaya döndü və burada böyük hörmətlə qarşılandı.

İlk baxışdan coğrafi kəşf kimi görünən bu hadisə iki dövlət – İspaniya və Portuqaliya arasında gərgin münasibətlərin əsasını qoymuş oldu. Belə ki, Xristofor Kolumb tərəfindən “Qərbi Hindistan”ın kəşfi xəbəri Lissabona çatanda, portuqallar böyük təlaş keçirdilər. Məsələn burasındadır ki, hələ 1454-cü ildə Roma papası tərəfindən Bahador burnundan Hindistana qədər (cənub və şərq istiqamətində) torpaqlara sahib olma hüququ Portuqaliyaya verilmiş, Kastiliya isə 1479-cu il Alkasavas müqaviləsi ilə bu hüquqları tanımışdı (3, 11). 1481-ci ildə papa tərəfindən bu hüquqlar yenidən təsdiqlənmişdi. İndi isə portuqalların fikrincə, Kastiliya bu razılaşmaları pozmuşdu. Hətta bəzi məlumatlara görə, Portuqaliya Kolumbun kəşf etdiyi torpaqları tutmaq üçün hərbi ekspedisiyaya da hazırlaşdı (3, 11).

İki xristian dövləti - Kastiliya və Portuqaliya xristian torpağı olmayan Hindistana hüquqlarını sübut etməyə çalışırdılar. Kastiliya - ilkinlik hüququna (yəni Kolumbun bu torpaqları birinci olaraq kəşf etməsinə), Portuqaliya isə - papanın qərarına əsaslanırdı. Bu mübahisəni həll edə biləcək yeganə hakim də onların fikrincə, papa idi və papaya birinci müraciət edən Kastiliya hökuməti oldu (3, 11).

Xristofor Kolumbun qayıtmasından cəmi iki ay sonra, 3 may 1493-cü ildə papa VI Aleksandr Borcia “İnter cetera” adlı bullasını imzaladı. Bullaya görə, heç bir xristian dövlətinə məxsus olmayan və okeandan qərbdəki bütün kəşf olunan və olunacaq torpaqlar Kastiliyaya verilirdi. Başqa sözlə desək, papa cənubda və şərqdə Portuqaliyaya verdiyi hüquqları qərbdə də Kastiliyaya verirdi (3, 12).

Növbəti gün, 4 may 1493-cü ildə, məlum olmayan səbəblərdən, papa yeni bulla (ikinci “İnter cetera”) verdi və bu bullada Kastiliyanın hüquqlarını dəqiqləşdirməyə çalışdı: o, Kastiliyaya “Azor və ya Yaşıl Burun adalarından 100 liqa (mil) qərbdən keçən xəttə qərbbə və cənuba” torpaqları verirdi. Bəzi məlumatlara görə, 25 sentyabr 1493-cü ildə papa verdiyi üçüncü bullasında əvvəlki ayırıcı xəttə imtina edirdi və Kastiliyanın qərb və cənub istiqamətində açacağı bütün torpaqlar üzərində hüququnu tanıyırdı (4, 46). Lakin bu bullanın əsl hələlik aşkar olunmamışdır.

Aydın məsələdir ki, bullalarda müəyyən olunmuş sərhədləri nə xəritədə, nə qlobusda cizmaq mümkün deyildi. Artıq o zaman yaxşı bilirdilər ki, Azor adaları Yaşıl Burun adalarından xeyli qərbdə yerləşir və onları eyni paraleldə yerləşdirmək olmaz. Buna baxmayaraq, məhz papa bullası İspaniya-Portuqaliya diplomatik danışıqlarının özülündə durdu və danışıqlar 7 iyun 1494-cü ildə

Tordesilyas müqaviləsinin imzalanması ilə başa çatdı.

Şübhəsiz, Portuqaliyada artıq o zaman başa düşmüşdülər ki, Kolumb əsl Hindistanı kəşf etməyib; belə olmasaydı, portuqallar bütün Hindistanın ispanlara verilməsinə razı olmazdılar. Lissabon hökuməti tələb edirdi ki, sərhəd 270 liqa qərbə çəkilsin; bununla, görünür, Portuqaliya Afrikadakı dəniz yollarını qorumağa çalışırdı. Məsələ burasındadır ki, Cənubi Afrikaya üzərəkən cənub-şərq passat küləyi ilə qarşılaşmamaq üçün qərbə yan almaq lazım idi və bu yolda portuqallar rəqiblə qarşılaşmaq istəmirdilər. Ona görə də, portuqal nüfuz dairəsi ilə ispan nüfuz dairəsi arasında ayırıcı sərhəd meridianı Yaşıl Burun adalarından 370 liqa qərbə müəyyən edilirdi.

Tordesilyas müqaviləsi tərtib olunarkən əvvəlki səhvə yol verilmişdi: 370 liqanın qərbə məhz hansı məntəqədən götürülməsi müəyyən olunmamışdı. Digər tərəfdən, məsafə dəqiq göstərilə də, indiyədək hansı liqanın nəzərdə tutulduğu məlum deyil. Güman etmək olar ki, söhbət Roma liqasından gedir (1 Roma liqası 5920 metrdir). Başqa bir problem onda idi ki, XV-XVI əsrlərin kosmoqrafları üçün 370 liqanın dərəcələrə çevrilməsi o qədər də asan deyildi, çünki Yer kürəsinin ölçüləri dəqiq məlum deyildi.

Bir çox tarixçilərin fikrincə, 1493-1494-cü illərdə hər iki tərəf qarşısına bir məqsəd qoymuşdu – Yer kürəsinə öz aralarında bölmək. Lakin artıq 1495-ci ildə portuqal coğrafiyaçısı Ferer əks fikir irəli sürərək hesab edirdi ki, "papa meridianı" ona görə çəkilib ki, ispan gəmiləri yalnız qərb istiqamətində, portuqallar isə - şərq istiqamətində coğrafi kəşflər edə bilsinlər (6, 450).

İspaniya ilə Portuqaliya arasında dünyanı bölüşdürmək uğrunda mübarizə Tordesilyas müqaviləsinin imzalanması ilə başa çatmadı. Tezliklə, Fernando Magellanın ilk ümumdünya səyahətindən (1519-1521) sonra münasibətlər yenidən gərginləşir. Portuqal kralının xidmətində olan və dəniz ekspedisiyalarında iştirak edən portuqal zadəganı Magellan Molukk adalarına bir sıra səyahətlər edərək bu qənaətə gəlmişdi ki, bu adalar Cənubi Amerika sahillərinin çox yaxınlığında yerləşirlər. Yeni açılmış torpaqlardan bir o qədər gəlir əldə etməyən İspaniya hökumətini Magellanın layihəsi maraqlandırdı; ispan kralı ilə Magellan arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən, o, yeni materikin cənub qutaracağına qədər üzüb gələrək burada Hindistana qərb yolu acmalı idi (4, 173). 1521-ci ildə Magellanın ispan ekspedisiyasının gəmiləri Molukka adalarına yaxınlaşanda, bu adaların kimə məxsus olması məsələsi ortaya çıxdı. 1524-cü ildə Badaxosda ispan və portuqal diplomatları və ekspertləri yığılaraq mübahisəli məsələni həll etməyə cəhd göstərdilər (3, 13). Portuqaliya çıxış nöqtəsi kimi Yaşıl Burun adalarının şimal-şərq hissəsini - Sal adasını, İspaniya isə şimal-qərb adası olan San-Antanı götürməyi təklif edirdi. Badaxos danışıqları heç bir nəticə vermədi və 1527-ci ildə ispan donanması Molukka adalarına gəldi. Lakin münaqişə sülh yolu ilə həll edildi və 1529-cu ildə bağlanan Lerida (Saraqosa) müqaviləsinə görə, İspaniya Portuqaliyanın xeyrinə Molukka adalarından imtina etdi, Sakit okeanda demarkasiya xətti bu adalardan 17 ° şərqə müəyyən edilirdi (3, 13). İspan taxt-tacının vəliəhdi gələcək kral II Filippin

şərəfinə adlandırılmış Filippin adalarına hüquqlar isə İspaniyada qaldı. Uzun müddət heç kəs Magellanın səyahətini təkrar etməyə cürət etmədi və Sakit okeandan Asiya sahillərinə yolun heç bir praktik əhəmiyyəti olmadı.

Qeyd edək ki, əsası papa bullaları ilə qoyulan dünyanın bölüşdürülməsi prinsipləri digər Avropa dövlətlərinin narazılığı ilə qarşılanmışdı. Fransız kralı I Fransisk və Danimarka kralı bullanı tanımadıqlarını rəsmən elan etmişdilər. İngilis hökuməti isə bildirmişdi ki, bu və ya digər torpağa sahiblik hüququnu yalnız faktiki işğal və protektoratın elanı verə bilər.

Tordesilyas müqaviləsi beynəlxalq hüquqda ilk dəfə “qapalı dəniz” doktrinasının və dünyanın bölüşdürülməsinin əsasını qoydu və yalnız 1777-ci ildə (San-İldefonso müqaviləsi) ləğv olundu.

ƏDƏBİYYAT

1. Европа и Америка на перекрестке эпох. Иваново, 1992, 216 с.
2. Əhmədov B.Ə. İngiltərənin Şərq siyasəti. Bakı, 1998, 234 s.
3. Mahmudov Y.M. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı, 2006, 414 s.
4. История Испании. М., 2006, 445 с.
5. История средних веков. Под ред. С.П.Карпова. Т.2. Раннее новое время. М., 2000, 430 с.
6. Кенигсбергер Г. Европа Раннего Нового времени. М., 2006, 310 с.

БОРЬБА ИСПАНИИ С ПОРТУГАЛИЕЙ ЗА «РАЗДЕЛ» МИРА В XV - НАЧАЛЕ XVI ВВ.

С.А.ЗЕЙНАЛОВА

РЕЗЮМЕ

К концу средних веков борьба европейских государств за приобретение новых земель начинает расширяться. Ведущая роль в этой борьбе принадлежала Испании и Португалии. Обе страны после успешной борьбы с мусульманами уже начали искать земли за пределами континента. Колониальные войны между Испанией и Португалией привели к первому разделу мира.

Ключевые слова: Испания, Португалия, колониальные войны, раздел мира

THE SPANISH-PORTUGUESE STRUGGLE FOR THE DIVISION OF THE WORLD IN THE XV-XVI CENTURIES

S.A.ZEYNALOVA

SUMMARY

By the end of the medieval period, the struggle among European countries to conquer new lands began to expand. The key role in this struggle belonged to Spain and Portugal. After a successful struggle with Muslims, both countries started to look for new lands outside the continent. Colonial wars between Spain and Portugal led to the first division of the world.

Key words: Spain, Portugal, colonial wars, division of the world

УДК 94(429:24)**МЕСТО И РОЛЬ ПАРТИИ «ДИФАИ» В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ
НАЦИОНАЛЬНОМ ДВИЖЕНИИ****К.Т.НАДЖАФОВА***Бакинский Государственный Университет**knajafova69@mail.ru*

В статье на основе новых архивных документов и материалов рассматривается деятельность радикальной национальной партии Азербайджана в начале XX века. Партия выступала против армянского терроризма на Южном Кавказе за физическое сохранение азербайджанских тюрков. Главной целью этой партии было просвещение народа, улучшение его социального положения, борьба против колониальной политики царизма за национальные права азербайджанцев.

Ключевые слова: «Дифаи», Карабах, Шуша, армянский терроризм, национальное движение, радикальное крыло

С началом первой русской революции 1905-1907 гг., являющейся наивысшей точкой подъема революционного движения в России Азербайджанское национальное движение вступает на новый этап, охватывающий период 1905-1917 годов. В этот период в национальном движении четко прослеживалось два направления: радикальное и либеральное (17, 24). В отличие от России в Азербайджане не было особой конфронтации между представителями этих течений. Обуславливалось это некоторыми обстоятельствами.

Многие представители второго поколения национальной интеллигенции в начале своей политической карьеры симпатизировали радикальным социалистическим течениям и принимали их тактику. Как утверждает М.Э.Расулзаде, «под воздействием русской революции, молодое поколение азербайджанцев, в отличие от старшего, питало такую злобу к российскому самодержавию, что считало наиболее оптимальным методом в борьбе за освобождение от национального угнетения царизма, радикальную тактику социалистических организаций, которые своей деятельностью оказывали деморализующее воздействие на государственные структуры империи. Поэтому «в борьбе с царизмом, революционный социализм казался ему, если и не самым надежным, то более подходящим

союзником» (17, 30).

В полицейских донесениях 1905 г. сказано, что члены «Гуммет» почти не имеют никакого общения с Бакинской организацией социал-демократической рабочей партии, из известных членов названы только М.Азизбеков, А.Агаев, И.Ашурбеков и С.Мовсумов (1, лл. 13-16). Однако в последующие годы характер донесений меняется, расширяется круг деятелей «Гуммет», туда входят М.Э.Расулзаде, С.М.Эфендиев, Т.Тагизаде, К.Карабекон, С.Якубов, М.Б.Ахундов, Г.Султанов, М.Г.Гаджинский, Ю.Алиев, М.А.Расулзаде. Таги Шахбази в своих воспоминаниях «Об истории тюркской рабочей печати и партии «Гуммет» и Мухтар Гаджиев «Об участии в революционном движении. 1898-1922», хранившихся в 276-м фонде ГАПДУДППАР, подтверждают активное участие братьев Расулзаде в революционном движении мусульманских рабочих: «Партией «Гуммет» всегда выпускались прокламации. На русском языке тов. Сталиным и Джапаридзе, на тюркском языке братьями Расулзаде» (2, л. 1). Под прокламацией «Товарищи и соотечественники», с призывом на однодневную политическую забастовку первым стояла подпись «Мусульманской социал-демократической партии Гуммет» (10, лл. 4, 5). В воспоминаниях М.А.Расулоглу говорится о том, что присутствовавший на заседании «Гуммет» в 1906 г. И.В.Сталин, как представитель Кавказского Союзного комитета, пытался оказать давление на часть гумметистов с целью вступления их в РСДРП, в противном случае угрожал им ликвидацией (17, с. 31).

10-го июня 1907-го года, во время обыска «среди гумметистов и части радикальной тюркской интеллигенции – И.б.Ашурбекова, А.б.Агаева, М.Г.Гаджинского, М.б.Азизбекова - было обнаружено несколько тысяч экземпляров легальной литературы и воззвания «от комитета народного обозрения, соединенной мусульманской интеллигенции» (1, лл. 13). Как впоследствии вспоминал М.Э.Расулзаде, костяк организации «Гуммет» состоял из молодых мусульман, которые «пытались пробудить у членов нашей организации национальные чувства, изучали родной язык и литературу, читали творения наших поэтов, недовольствующие царизмом, и распространяли среди рабочих брошюры революционного и национального содержания».

Тогдашнее положение азербайджанцев он сравнивал с «попавшим в бурю кораблем, который не знает, в каком направлении двигаться, и вообще, где находится берег спасения» (15, 474). При этом, М.Э.Расулзаде был убежден в том, что «для попавшего в бурю корабля отсутствие цели настолько же смертельно, насколько бездействие нации в переломные моменты истории» (15, 475). Сочувствие и поддержка купечества, укрепили эту инициативу интеллигенции. И здесь сыграла огромную роль периодическая печать. Проанализировав те вопросы, которые выдвигались печатью вначале II этапа азербайджанского национального

движения, М.Э.Расулзаде сводит их к нижеследующему: 1) Вопрос о новом методе. Обучение тюркскому языку в школах должны вестись по звуковому методу, с включением в программу медресе современных наук; 2) Открытие национальных школ. Преподавание в ныне существующих мечетских (приходских) школах тюркского языка взамен персидского. Открытие новых школ современного типа; 3) Требование преподавания тюркского языка в правительственных школах; 4) Передача в ведение духовных должностных лиц, избранных мусульманским населением, всех духовных управлений и управления по делам вакуфного имущества мусульман; 5) Организация мусульманами по примеру других национальностей «Нешри-муариф», просветительских и благотворительных обществ; 6) Кампания против ограничений, существующих по отношению к мусульманам в избирательных правах, выборами в городское самоуправление и в городскую думу; 7) Распространение на мусульман всех гражданских и имущественных прав и уравнивание их прав со всеми остальными гражданами (16, 32-33).

Возникновение радикального крыла азербайджанского национального движения в ходе революции 1905-1907 годов было ответной реакцией на армяно-азербайджанские столкновения, спровоцированные российским самодержавием (21, 20). В роли активной помощницы колониальных властей выступала партия «Дашнакцутюн», стремящаяся за счет аннексии исконно азербайджанских земель создать «Великую Армению». Азербайджанскому национальному движению приходилось вести борьбу на двух фронтах - против русского колониализма и его пятой колонны в регионе, в лице армянских политических сил. Кровавые столкновения, начавшиеся с незначительного инцидента 6 февраля 1905 г. в Баку, затем распространились на другие регионы Закавказья, и продолжались до поздней осени 1906 г. В ходе этих столкновений погибло около 10 тыс. чел., с лица земли были стерты 158 азербайджанских сел (20, 81). Даже армянские авторы не могут скрывать количество разорившихся азербайджанских семей во время известных событий.

Занимавшие проармянскую позицию царские власти, даже большевики возложили вину на азербайджанцев, хотя, в материалах царской охраны имелись многочисленные факты о террористической деятельности этой партии. В отчете Наместника Кавказа Столыпину от 25 июля 1908 года «О положении дел на Кавказе» (11, лл. 3-11) дается полное сведение о террористической деятельности этой партии в период 1905-1906-х годов в Баку: «Весь контингент телохранителей, полная охрана в городе, вербовалась армянами из членов этой организации и наиболее богатые армяне пользовались их слугами, поддерживали дашнакцаканов средствами. А в мирный период, дашнаки удерживают их в своей зависимости путем угроз» (11, лл. 7).

Удары дашнакских банд по мирному азербайджанскому населению

при полном попустительстве местных властей, со всей наглядностью выявили все слабые стороны азербайджанского общества - неорганизованность и полное отсутствие национально-координационных центров и ускорили процесс создания первых азербайджанских национальных политических партий.

Другим последствием армяно-азербайджанских столкновений стала значительная радикализация национального движения. Неслучайно, что первые азербайджанские политические организации – «Гейрат», «Дифай», «Мудафизэ», «Иттифак» и др. составляли именно радикальное крыло Азербайджанского национального движения (19, 164). Как свидетельствуют архивные материалы, основатели партии в своих радикальных действиях больше всего руководствовались уставными и программными установками социал-демократических партии России. Десять брошюр на русском языке, в том числе, - «Знамя «Земли и воли» и российская социал-демократия», «Аграрная программа Российской Социал-демократии», «Конечный идеал социализма» с девизом в знании и борьбе сила и правда», программа партии кадетов, «Что сделала I Государственная Дума» - были обнаружены во время обыска дома Гамид бека Усуббекова 25-го июля 1908-го года (14, лл. 159). В рапорте Елисаветпольского губернатора с беспокойством сообщалось о «Дифай»: «Партия эта по своей политической окраске носит демократический оттенок и вероятно, с течением времени станет открыто проповедовать принцип социал-демократического учения, но на национальной почве» (14, лл. 160).

Центром зарождающегося национально-освободительного движения в начале XX в. стал город Гянджа. Это объяснялось сравнительной однородностью состава населения города, его отдаленностью от бакинского промышленного центра и наличием значительной прослойки национальной интеллигенции, получившей прекрасное образование в российских и европейских учебных заведениях. Немаловажную роль играла также близость Гянджи к Грузии, ставшей к тому времени одним из центров сепаратистского движения на Кавказе. Именно там же в 1905 г. впервые на политической арене Азербайджана появляется первая национальная партия азербайджанских социал-федералистов «Гейрат» (19, 164). Возглавляли партию, согласно полицейским донесениям, юрист Алекпербек Рафибеков, А.Хасмамедов - помещик, присяжный поверенный при Елисаветпольском окружном суде, А.Кулиев бывший помощник пристава полицейской части города.

Под руководством национальной интеллигенции и прогрессивных слоев буржуазии и помещиков Гянджи партия «Гейрат» сыграла определенную роль в объединении усилий всех слоев населения в борьбе с армянским терроризмом в Карабахе. Помощник начальника Тифлисского губернского жандармского управления в Елисаветпольской губернии 28 февраля 1906 года, заведующему полицией на Кавказе, сообщает «о

большой части оружия, хранившегося в Елизаветполе в виноградных садах одного из главарей здешней татарской организации «Гейрат» Алекпер бека Рафибекова» (6, лл. 4). В период Столыпинской реакции деятельность партии прекращается. 26 апреля 1908 года у жителя Елисаветполя Мамеда Халилова была обнаружена красная печать партии «татарских социалистов федералистов революционеров «Гейрат» (14, лл. 207). Некоторые из членов партии «Гейрат» еще в 1906 г. влились в ряды другой более влиятельной и сильной национальной партии «Дифаи». На политической арене «Гейрат» вновь появляется после Февральской революции 1917 г., под названием «Тюркской партии федералистов» с новыми лидерами и четко оформленной программой (19, с. 168).

Решение о создании боеспособной мусульманской организации, которая могла противостоять армянским террористам, было принято после состоявшегося в Тифлисе с 20 февраля по 6 марта, под председательством наместника гр. И.И.Воронцова-Дашкова, армяно-азербайджанского примирительного съезда. На этом съезде, в котором принимали участие видные азербайджанские общественные деятели А.М.Топчибашев, А.Агаев, И.Зиятханов, И.Гаджиев, К.Карабеков. Зимой, весной и летом 1906 г. последовали кровавые события в Шуше и по всему Карабаху, Нахичевани и Эривани. Особенно пострадало азербайджанское население этих частей Азербайджана, как наименее защищенное (5, лл. 1-2). В прокламации партии «Дифаи» говорилось: «Вот уже два года как кавказские мусульмане испытывают бедствие, подвергающее само их существование опасности. Бедствие эти выражаются: во-первых, в армяно-мусульманских столкновениях; во-вторых, в косности и невежестве нашего народа; в-третьих, в прогрессивном и социально-нравственном упадке мусульман. Для освобождения мусульман от столь грозных бедствий, тщетно было бы полагаться на правительство, на самозванных руководителей. Правительственные «мужи»... трусливо склонив головы перед бомбами и пулями армянской организации «Дашнакцутюн» стали послушными орудиями этой организации на Кавказе» (4, лл. 40).

В июле 1906 г. при участии генерала Голощапова, правителя его канцелярии Клецинского, казачьего офицера Газарова было перерезано большое число азербайджанцев в Шуше. В конце июля в Тифлис прибыла депутация азербайджанцев во главе с Шейх-уль-Исламом для ходатайства перед наместником об отозвании Голощапова из Шуши (6, лл. 4 об.). Кавказское наместничество отклонило эту просьбу. И в первых числах августа в Шушу приехал Ахмедбек Агаев, организовав здесь «собрание из влиятельных татар», где было принято решение о создании партии «Дифаи». Центральный комитет возглавляемый А.Агаевым, располагался в Баку и состоял из 6 членов - Ахмедбек Агаев, Карабек Карабеков, Мамед Гасан Гаджинский, Исабек Ашурбеков, Бейбут Джеванширский и Нефтали бек Бейбутов, что говорит о том что, в состав ЦК «Дифаи»

входил ряд бывших гумметистов. Это было довольно характерным явлением для азербайджанского национального движения. Многие деятели переходили из одной организации в другую, являлись одновременно членами нескольких партий (19, 171). Социальной базой партии являлись представители средних слоев. В материалах архива Елисаветпольского губернатора говорится о том что, «к партии «Дифаи» примкнуло почти все интеллигентское татарское население, так как партия преследовала только защиту татарского населения от нападения армян» (14, лл. 162).

Основная деятельность партии протекала за пределами Баку, охватив за короткое время западные уезды Азербайджана - Шушинский, Зангезурский, Карягинский, Джеванширский, гор. Гянджу, комитеты партии действовали в 7 городах - Шуше, Гядже, Агдаме, Барде, Евлахе, Карягино, Джебраиле. У каждого комитета имелась боевая дружина. Известна численность самой большой из них - шушинской, в которую входило 400 человек (19, 171). Общая численность всех членов партии составляла более 1000 человек, т.е. «Дифаи» по-существу была самой крупной азербайджанской партией до 1917 г. как по численности, так и по влиянию на массы.

Одним из наиболее влиятельных и активных комитетов партии был Елисаветпольский комитет (6, лл. 4 об.). Председателем комитета являлся Ахунд Молла Магомед Пишнамазаде - законоучитель Елисаветпольской мужской гимназии, неоднократно подвергавшийся арестам по политическим убеждениям. Ахунд всеми средствами содействовал созданию вооруженных отрядов для защиты населения Гянджи. В этом плане привлекает на себе внимание рукопись, обнаруженная в июле 1908 года в доме члена партии «Дифаи» Гамзаева. В письме активист партии «Дифаи» Халил Ага Гафар оглы просит ахунда о том что, «можно ли по шариату временно по ночам держать караульных в мечети. (Здесь речь идет о вооруженном отряде в составе 20-30 человек, созданным под руководством Алекпер бека для защиты населения от нападения дашнакских банд), на что ахунд отвечает: «Опасность делает дозволяемым недозволяемое, почему, безусловно, можно. Служитель шариата Ахунд Молла Магомед Пишнамазаде» (14, лл. 161 об.).

Обязанности помощника председателя исполнял видный гянджинский общественный деятель, возлагавший на себя руководство организации вооруженного отряда - Алекпербек Рафибеков. Во время обыска его дома кроме революционной литературы были обнаружены «два угрожающих письма без подписи» (13, лл. 158 об.) и один экземпляр брошюры «Мусульманской парламентской фракции» с надписью на первой странице «Многоуважаемому Алекпер беку Рафибекову. Али Мардан Топчибашев», где описывается деятельность I Государственной Думы (14, лл. 159). Это свидетельствует о том что, независимо от политического убеждения представители азербайджанской интеллигенции сумели

объединиться ради общенационального спасения, что было связано с ментальностью азербайджанской нации, и еще одной особенностью азербайджанского национального движения.

Самым многочисленным, влиятельным и деятельным было Карабахское отделение партии - «Карабахский меджлис единения» с центром в Шуше. Созданию Меджлиса предшествовал съезд мусульман Закавказья, Северного Кавказа и Крыма при участии макинских ханов (приехавших сюда, якобы на поклонение Зеленой мечети близ гор. Елизаветполя), состоявшийся в Гяндже в первых числах марта 1907 г. в доме елизаветпольской городской главы Аскер-Ага Адыгезалова (10, лл. 1). В работе съезда принял участие Исмаил бек Гаспринский. Только одно решение съезда получило практическое осуществление - создание Карабахского отделения «Дифаи» под руководством доктора Абдул Керим бека Мехмандарова, выпускника Петербургской медико-хирургической академии (23, 56, 57). Его активным участником был учитель русско-татарской школы Гашим бек Везиров (8, лл. 39).

Краткий вариант программы партии был опубликован, в газете «Иршад» и предназначался для широких масс. Полным вариантом программы явилась программа «Карабахского меджлиса единения», выпущенная в октябре 1907 г. и служившая руководством для членов партии. Программа состояла из 53 пунктов и отражала все требования военного времени. Согласно программе, «Карабахский меджлис» обладал большими полномочиями. Все судебные тяжбы переходили во введение районных комитетов Междлиса. Без одобрения Меджлиса не могли быть избраны даже гласные Городской Думы. Имущество и дома покидавших города и села людей также переходили в собственность Меджлиса, который должен был распределять их среди бедных. Это был один из методов решения проблемы социальной справедливости, защитницей которой объявляла себя «Дифаи». Аграрный вопрос в программе решался радикально - «земля должна принадлежать трудящемуся классу» (9, лл. 25-29). Полная программа партии была обнаружена во время обыска дома жителя деревни Муганлы Шушинского уезда, одного из активных членов партии Ирза бека Ирзабекова 15 июня 1980 года и хранится в 276-м фонде АПДУДПАР.

Своей главной целью партия «Дифаи» считала, освобождение мусульман Кавказа от угрожающей им гибели путем просвещения темной массы и применения террора к ее угнетателям, главным образом властью имущим, чинам кавказской администрации, притесняющим вопреки велениям совести и долга службы, мусульман из страха перед армянскими бомбами (9, лл. 2). В одной из прокламаций партии говорилось: «Так как армяне, образовав вооруженные отряды, совершают на нас нападения, то и мы для защиты цельности своей нации, должны выставить против них такие же организованные отряды» (7, лл. 42). Партия указывала, что она

не посягает на национальное процветание, какого-то ни было, народа и выступает за истинное братство кавказских народов. «Если партия «Дашнакцутюн» совершенно явно и искренно, протянув нам руку, объявит нам свою программу, и она окажется согласной с благодеянием Кавказа, правами и преимуществами всех народностей на Кавказе, то мы будем готовы работать солидарно с ними» (4, лл. 42). По правильной оценки Т.Светоховского, рука, протянутая партией «Дифаи» армянам, над головами расвирепевших банд, была проявлением высшего гуманизма азербайджанской интеллигенции и ударом по планам царизма (22, с. 102).

В борьбе с русским колониализмом, партия «Дифаи» нередко прибегала к тактике индивидуального террора против царских чиновников, военных и полицейских чинов «признанных партией вредными для мусульманского населения, заподозренных ими в армянофильстве» (14, лл. 163 об.). В прокламации партии говорилось: «Партия ставит своей целью освободить мусульман Кавказа от угрожающей гибели. Средством к этому будут: 1) просвещение и 2) сила» (4, лл. 41-42), и имела для этого специальные боевые команды, «состоявшие из беглых каторжников, уклоняющихся от явки к властям преступников и прочих лиц» (9, лл. 2). Как свидетельствуют архивные материалы, известные народные мстители этого периода гачаг Заид и Дели Алы, тоже скоординировали свои действия с руководителями «Дифаи» и сыграли важную роль в защите населения (8, лл. 37). В 1906-1907 гг. активистами «Дифаи» были совершены покушения на генерала Голощапова, правителя его канцелярии Клешинского, офицера казачьего отряда Газарова, Нахчыванского уездного начальника подполковника Энхеля, принимавшего активное участие в разграблении азербайджанских селений в Нахичевани в 1906 г. и др. (14, лл. 163). «Дифаи» разослала прокламации со своей печатью в несколько газетных редакций, в которых брала на себя ответственность за эти покушения (14, лл. 194 и об.). «Дифаи» также наказывала помещиков и беков, не оказавших помощь своим односельчанам в нужный момент. Одним из них был помещик селения Гелябедин Шушинского уезда Мамиш бек Сафаралибеков (9, лл. 1-2).

Поскольку «Дифаи», подвергалась постоянным преследованиям и находилась под неусыпным наблюдением властей, вынуждена была действовать под прикрытием легальных общественных организаций - «Ниджат», «Нешр-Маариф» в Баку, «Джемийети-Хейрийе» в Елисаветполе, «Хидаят» в Шуше.

4 марта 1908 г. Кавказский наместник предпринял ликвидацию партии «Дифаи». Репрессиям подвергся сам А.Агаев, были закрыты его газеты, установлена слежка за ним. После его отъезда в Турцию, А.Агаев не прекращал свою политическую деятельность и продолжал держать тесную связь с представителями азербайджанской политической элиты. В деле начальника Кутаисского губернского жандармского управления

Батумской области «С перепиской по панисламизму» сообщается «о прибытии из Константинополя турецкого - подданного Бекир-эфенди, имевшего рекомендательное письмо окружного директора Константинопольского Учебного Округа – Ахмед бека Агаева к Бакинским панисламистам» (12, лл. 11).

Массовым арестам подверглись члены «Карабахского меджлиса единения». В марте 1908 года разгрому подвергся Елисаветпольский комитет партии. Мирза Мамед Ахундов был сослан в Самарканд, Гамид бек Усуббеков в Бахчисарай, где они провели 5 лет, вернулись на родину после объявления амнистии по случаю 300-летия царствования дома Романовых 21 февраля 1913 года (14, лл. 167, 171, 172, 173, 232, 237). Все это происходило на фоне оправдания царскими властями известных главарей дашнакских банд. В опубликованном редакцией газеты «Баку» в 1909-м году «Полном судебном отчете «Дело Амазаспа» четко прослеживается двуличное отношение властей к преступной деятельности этого палача беззащитных азербайджанских детей, стариков и беременных женщин, который был оправдан и освобожден с зала суда (18, 64).

Партия «Дифаи» не формулировала таких общеполитических задач, как переустройство или свержение существующего строя, она провозгласила своей целью стремление к единению нации и расправу с ее врагами, внесла огромный вклад в дело становления Азербайджанского национального движения и пробила в Азербайджане «первую брешь в многолетнем безропотном подчинении царскому режиму в стране, не видевшей никакого организованного сопротивления со времен Шамиля». Партия «Дифаи» - первая национальная организация, в рядах которой, были сплочены все национально-демократические силы во имя самосохранения народа, за его естественные права на собственной земле.

ЛИТЕРАТУРА

1. АПДУДППАР (Архив Политических Документов Управления Делами При Президенте Азербайджанской Республики) фонд 276, опись 2, дело 155а, лл.13-16.
2. АПДУДППАР фонд 276, опись 2, дело 158б, лл.1-13;
3. АПДУДППАР фонд 276, опись 7, дело 50, лл.1.
4. АПДУДППАР фонд 276, опись 8, дело 99, лл.40-42.
5. АПДУДППАР фонд 276, опись 8, дело 113, лл.1-2.
6. АПДУДППАР фонд 276, опись 8, дело 145, лл.4.
7. АПДУДППАР фонд 276, опись 8, дело 203, лл.1-42.
8. АПДУДППАР фонд 276, опись 8, дело 212, лл.8-39.
9. АПДУДППАР фонд 276, опись 8, дело 217, лл.1-62.
10. АПДУДППАР фонд 276, опись 8, дело 231, лл.4-5.
11. АПДУДППАР фонд 276, опись 8, дело 265, лл.4-21.
12. АПДУДППАР фонд 276, опись 8, дело 459, лл.11-12.
13. ГИААР (Государственный Исторический Архив Азербайджанской Республики), фонд 62, опись 1, дело 51, лл. 91-94.
14. ГИААР, фонд 62, опись 1, дело 59, лл. 1-244.
15. Rəsulzadə M.Ə. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı: Şirvan nəşr, 2001, 528 s.

16. Расулзаде М.Э. Сборник произведений и писем. Составитель С.Исхаков. М.: Флинта, 2010, 368 с.
17. Мəmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı: Nicat, 1992, 246 s.
18. Дело Амазаспа. Полный судебный отчет. Баку: Типография газеты «Баку», 1909, 64 с.
19. Багирова И.С. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века (1900-1917гг.). Баку: Элм, 1997, 336 с.
20. Гусейнов Р. Очерки революционного движения в Азербайджане. Вып I. Баку: Бакинский рабочий, 1926, 116 с.
21. Наджафова К. Участие интеллигенции в Азербайджанском национальном движении (1905-1918 гг.). АДДФПИ, Баку: БГУ, 2015, 30 с.
22. Святоховский Т. Русский Азербайджан. 1905-1920гг. Формирование национального самосознания в мусульманском сообществе // Хазар, 1990, №1, с. 83-109.
23. Таирзаде Н. Из истории азербайджанской интеллигенции. Баку: Адильоглы, 2009, 396 с.

«DİFAİ» PARTİYASININ AZƏRBAYCAN MİLLİ HƏRƏKATINDA YERİ VƏ ROLU

K.T.NƏCƏFOVA

XÜLASƏ

Məqalədə yeni arxiv materialları və sənədləri əsasında XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanada radikal yönümlü ən güclü milli siyasi partiya olan «Difai»nin fəaliyyəti araşdırılır. Partiyanın əsas məqsədi azərbaycan türklərini erməni-daşnak terrorundan qorumaq, xalqı maarifləndirmək və çarizmin müstəmləkə siyasətinə qarşı milli siyasi hüquqları uğrunda mübarizə aparmaq idi. Elmi məqalədə partiyanın milli azadlıq ideyalarının inkişafında yeri və rolu müəyyən edilir.

Açar sözlər: «Difai» partiyası, Qarabağ, Şuşa, erməni terroru, milli hərəkat

THE PLACE AND THE ROLE OF THE POLITICAL PARTY “DİFAİ” IN THE AZERBAIJANI NATIONAL MOVEMENT

K.T.NAJAFOVA

SUMMARY

The article, based on archival resource documents, analyzes the activity of “Difai”, the most radical national party of Azerbaijan in the early XX century. The party acted against Armenian terrorism on South Caucasus and struggled for the nation’s enlightenment and against colonial policy of tsarism. The paper elucidates the role of the party in the progression of national ideas of liberty.

Key words: Difai, Karabakh, Shusha, Armenian terrorism, national movement, radical wings

UOT 94 (479.24)**OSMANLI İMPERATORLUĞU
I MURAD XÜDAVƏNDİGARIN DÖVRÜNDƏ****S.F.BAXŞƏLİYEV***Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
samir5555@mail.ru*

Osmanlı imperiyasının ən güclü hökmdarlarından biri I Murad Xüdəvəndigar olmuşdur. Tarixçilərin çoxu bu fikri qəbul edirlər ki, onun xidmətləri Fateh Mehmet və Süleyman Qanuni kimi çox əhəmiyyətli olmuşdur. Onun hakimiyyətinin sonunda dövlətin ərazisi Almaniya qədər gedib çatırdı. O, həm də islahatçı hökmdar kimi də tarixdə qalmışdır.

Açar sözlər: Murad, Osmanlı imperiyası, türk, ərazi, hakimiyyət

Sultan I Murad 1326-cı ildə Bursada anadan olmuşdur (5, 29). Osmanlı Dövlətinin III Sultanı olan I Murad Xüdəvəndigar (Allahın işçisi) və ya qərb tarixçilərini dili ilə desək I Murat (1, 71), atası Orxan Qazinin 6 oğlundan ikincisi idi. Maraqlıdır ki, sultan olmuş babası və atası da ailədə valideynlərinin II övladları idilər. Anası, Orxan Qazinin birinci arvadı, Yarhisar valisinin qızı Nülüfər (Holofira) Xatundur (2, 41). I Murad bir anadan olan böyük qardaşı Rumeli fəthi Süleyman Paşanın göz qamaşdıran şöhrət və nüfuzunun kölgəsində qalmışdır, lakin tələsiklik nəticəsində Süleyman Paşanın ovda olarkən atından düşərək ölməsi I Muradın iqtidara yolunu açmış oldu. I Murad, sağ qalan ən böyük qardaş olduğuna görə 1362-ci ildə atası Sultan Orxan Qazi vəfat etdikdən sonra Bursaya gələrək Osmanlı taxtına sahib durmuşdu (7, 63). Kiçik qardaşları şəhzadə Xəlil və şəhzadə İbrahim onun sultanlığını qəbul etməyərək üsyan etmişdilər. Lakin vaxtında görülmüş tədbirlər nəticəsində bu üsyan yatırılaraq hər 2 şəhzadə qətlə yetirildi (10, 111).

Burada bir məsələ ilə bağlı fikrimizi bildirmək istərdim. Osmanlı tarixi ilə bağlı az çox məlumatlı olanlar bilirlər ki, Osmanlı imperiyasında hakimiyyətə yiyələnmək üçün ilk dəfə qardaş qanını tökən sultan I Bəyazid (İldırım) olmuşdur (13, 126.)

Bu fikri əksər Osmanlı tarixçiləri də qəbul edir. Amma biz bu fikri düzgün hesab etmirik. Çünki Murad Xüdəvəndigarın Miloş Obiliç adlı yaralı serb tərəfindən xaincəsinə xəncər zərbəsi ilə öldürülməsindən sonra (bir az sonra

bu mövzuya toxunacaq) vəzirlərin məsləhəti ilə sultanlığa şəhzadə Bəyazid layiq görüldü. Lakin I Bəyazid kiçik qardaşı, I Muradın üçüncü oğlu olan şəhzadə Yaqub Çələbinin səltənəti ələ almaq istəyəcəyini düşünərək onu öldürtdü (22, 27). Bununla da I Bəyazid Osmanlı tarixçilərinin fikrincə Osmanlı imperiyası tarixinə ilk qardaş qatili olan sultan kimi düşdü (13, 126).

Amma biz hesab edirik ki, Osmanlı dövləti tarixində ilk qardaş qanını tökən məhz elə I Murad Xüdəvəndigar olmuşdur. Çünki Osmanlı tarixçilərinin üsyankar adlandırdıqları I Muradın qardaşları şəhzadələr Xəlil və İbrahimin yaşları çox az idi. Qətl edildikləri tarixdə şəhzadə İbrahim 6, şəhzadə Xəlilin isə 16 yaşı var idi. Göründüyü kimi şəhzadə İbrahim lap uşaq idi. 6 yaşında hələ heç nəyi dərk etməyən uşaq necə üsyan edə bilərdi ki? Mənim fikrimcə məhz elə I Muradın qardaşları şəhzadələr İbrahim və Xəlili qətlə yetirməsi ilə Osmanlı imperiyasında qardaş qətli ənənəsi yarandı. Bu ürək dağlayan ənənə Sultan I Əhmədin taxt-taca yaşda ən böyük olan Şəhzadənin keçməsi qanununa qədər davam etmişdir (1, 260).

Qardaş qatili məsələsi Osmanlı imperiyası tarixinin ən ürək ağrıdan yeridir və növbəti tədqiqatlarımızın birini biz bu mövzuya həsr edəcəyik. Murad Xüdəvəndigar atası Orxan Qazi kimi böyük rəhbər, həm də təşkilatçı idi. Gələcək sultan atasından cəsarətli, anasından isə mərhəmətli olmağı öyrənmişdi. Atasının vəsiyyətinə əsasən Osmanlı taxtına yiyələnən Murad bacarığı sayəsində kiçik bəyliyi təşkilatlı dövlət halına gətirmişdir. Atasından miras qalan kiçik bəyliyin 95 min km² ərazisini etdiyi fəthlər hesabına genişləndirərək 500 min km² imperiyaya çevirmişdi (1, 71).

I Murad Xüdəvəndigar 39 yaşında Osmanlı sultanı oldu və sahib olduğu dindarlığı, hərbi zəkası, uzaqgörənliyi və bitmək bilməyən fəthləri hesabına layiqli sultan olduğunu sübut etdi. Oxumağı və yazmağı yox idi. Hətta öz adını belə yaza bilmirdi. Ragusa (Dubrovnik) şəhərində 1363-cü ildə kiçik dövlətlərdən biri ilə əlini mürəkkəbə batıraraq barmaq izi ilə imzaladığı müqavilə günümüzdə qədər gəlib çatmışdır (12, 39).

Hesab edirik ki, məhz Ragusa müqaviləsindən sonra “Möhür” I Murad Xüdəvəndigardan sonra gələn sultanların rəsmi imzası olaraq qəbul edilmişdir. Osman və Orxan qazilər Osmanlı hökmdarlığını və dövlətini qurdular. Osmanlı dövlətinin 3 böyük qurucusundan biri sayılan I Murad isə qanun və nizamla üstünlük verdiyinə görə ölkəsinin təbəəsi olan bütün millətləri ədalətli yöndərək Osmanlı imperiyasını qurdu.

Murad Xüdəvəndigar orta boylu idi. Saqqalı nə uzun, nə də ki, qısa idi. Yumru üzlü, böyük burunlu idi. Barmaqları iri və enli idi. Dərviş papağının üzərinə yuvarlaq sarıq bağlayardı. Qırmızı rənglə bəzədilmiş ağ paltar geyinməkdən xoşlanar və çox vaxt da belə geyinərdi (13, 126). Sultan Murad son dərəcə igid, mübariz, mərhəmətli və dindar idi. Qanunu və intizamı sevirdi. Xalqına və əsgərlərinə qarşı çox adil idi. Məscidlər, mədrəsələr, islah evləri qurmağa və fəthlər etməyə çox meylli idi. Ətrafında müdrük idarəçilər və təcrübəli əsgərlər var idi.

Osmanlı taxtına oturan Sultan I Muradın ilk işi Əxilərin (İslamda sufi təriqətlərindən birinin tərəfdarları) əlində olan, Böyük İsgəndərin Kiçik Asiyadakı fəthlərinin şimal nöqtəsi sayılan Ankaranı geri almaq oldu. Əgər Konstantinopol (İstanbul) Ərəb Xilafəti ilə Bizans imperiyası arasında arası kəsilməz müharibələrə səbəb olmuşdusa, Ankara isə öz növbəsində zərif yununa, dadlı meyvələrinə, meşələrinə, şəfalı sularına, yetirdirdiyi pəhləvanlara və ibadət evlərinə görə müsəlman dövlətləri arasında daimi çəkişmələrə səbəb olurdu.

Anadoludakı Səlcuq dövlətinin tarix səhnəsindən silinməsindən sonra bu dövlətin mirasçıları sayılan 10 bəylik arasında özünü çox güclü sayan Avşar boyuna mənsub, Anadoluda ən güclü ailə və soy kimi qəbul edilən Qaramanoğulları bəyliyi idi. Bu bəylik Osmanlıların hər an artmaqda olan güclərini özləri üçün təhlükə hesab edirdi. Bu səbəbdən də Ərətna bəyliyi ilə Əxiləri Osman oğullarına qarşı qaldırdılar. Ankara əvvəllər Sivas və Kayseri bölgəsinin hökmdarı Əlahəddin Ərətnaya məxsus idi. Lakin onun ölümündən sonra qala 1354-cü ildə Osmanlı dövlətinin əlinə keçmişdir (15, 70).

Orxan Qazinin vəfatından sonra Ankara əxiləri Qaramanoğulları bəyliyi və Sivas hökmdarı Qıyasəddin Məhmətin dəstəyi ilə şəhərdəki Osmanlı əsgərlərini qovub yenidən könüllü olaraq Ərətna bəylərinin hakimiyyəti altına keçdilər. Bunu eşidən Murad Xüdəvəndigar 25000 əsgəri ilə Ankaraya hücumla keçdi (15, 70).

Bu ərəfədə Ərətna bəyliyinə idarəçiliyindən narazı qalan şəhər əhalisi və bir qrup əxilər müqavimət göstərmədən I Muradı təntənə ilə qarşıladılar və beləcə Ankara yenidən 1361-ci ildə, sülh yolu ilə Osmanlı dövlətinin hakimiyyəti altına keçdi (5, 33).

Sultan I Murad Qaramanoğulları və Ərətna bəyliklərinin dəstəyi ilə baş verən bu üsyanın qarşısını aldı. Lakin elə bu bəyliklərin təhlükəsi üzündən o 1365-ci ilə qədər Anadoluda qalmağa məcbur olmuşdu (15, 71).

I Murad Ankara məsələsini həll etdikdən sonra üzünü Balkan yarmadasına tərəf çevirdi. Gənc sultan səfərə çıxmamışdan əvvəl o dövrə qədər ən böyük mühakimə orqanı sayılan Bursa məhkəməsini Ordu məhkəməsi ilə birləşdirdi (6, 60). Bu hakimiyyət orqanının hələlik başçısı seçilənə Kazasker (İslamın düşməni ilə savaşıyan) adı verildi. Kazasker hərbi və mülkü idarələr üzərində mütləq hakimiyyətə malik idi.

Sultan I Murad Xüdəvəndigar Kazasker vəzifəsinə ilk dəfə Çandarlı Qara Xəlil Xeyrəddin paşanı təyin etmişdi və o, bundan 9 il sonra Osmanlı imperiyasının V Sədrəzəmi (baş vəzir) vəzifəsinə qədər ucalmışdı (9, 81-82).

Osmanlıların III Sultanı I Murad o zamana qədər görünməmiş bir dəyişiklik də etdi. O ilk dəfə olaraq vəzirlik vəzifəsinin səlahiyyətlərini də icra edən Osmanlı ordusunun rəhbəri vəzifəsinə Osman oğullarının qanından olmayan müəllimi Şahin paşanı təyin etdi (16, 79).

Fikrimcə, I Muradın Osmanlı dövlətinin idarə sistemində bu cür köklü dəyişiklik etməsi sultan nəslindən olan bəzi insanlardan təhlükə hiss etməsi ilə

əlaqədar idi. Çünki bu tarixdən başlayaraq nə sultanın varisləri, nə də yaxın qohumları dövlətdə yüksək vəzifələrə təyin edilməmişdilər. Osmanlı imperiyasına əzəmət gətirən bu yeni idarə üsulu Murad Xüdəvəndigardan sonra gələn sultanlar tərəfindən də saxlanılmışdı.

I Muradın hahimiyyətə gəlməsi ilə Osmanlı dövləti üçün yeni bir şan və şərəf dövrü başladı. Avropada bir çox ərazilər zəncirvari şəkildə fəth edilmiş oldu. Bu fəthlər zəncirlərinin ilk halqası indiki Türkiyənin Avropa hissəsində yerləşən Nebotos qalasının fəth edilməsi oldu (6, 60). Nebotos qalasının ardınca Çorlu, Çatalca, Lüleburqazı, Keşan və 1361-ci ildə Dimetoka şəhəri də fəth edildi və Anadoludan türkmənləri gətirib bu ərazilərdə yerləşdirdilər (19, 44).

Dimetoka qalasının fəthi Osman oğulları üçün Bizans imperiyasının Avropadakı bir növ ikinci paytaxtı sayılan Adrianopolisə (Ədirnə) yolu açılmış oldu. Ədirnə şəhəri Roma imperatoru Adrian tərəfindən qədim Frank qəsəbəsinin yerində salınmışdır (2, 42). Şəhər Tunca, Arda və Maritsa çaylarının görüşdüüyü düzənlikdə qurulmuşdur. I Murad çox yaxşı başa düşürdü ki, varislərinin gələcəkdəki fəthləri üçün bu ərazilər nə dərəcədə əhəmiyyətlidir.

O, Ədirnəni fəth etmək üçün bütün lazımı tədbirləri gormüşdü. Lakin sultan Muradın gördüyü tədbirlərə baxmayaraq Bizans və Bolqarların birləşmiş qoşunları Babaeski qəsəbəsi ilə Pınarhisar qalası arasında yerləşən Sazlı Dərə mövqeyində Osmanlı ordusu ilə üz-üzə gəldilər. Mütəffiq düşmən qoşunlarının qəti şəkildə məğlub edilməsini gören Ədirnənin Bizans valisi Osmanlı ordusuna qarşı savaşımaq iqtidarında olmayacağını anlayaraq özünə sadıq bir qisim əsgərlə şəhəri tərk edib Serbiyaya qaçdı. Bu vəziyyəti gören Ədirnənin əhalisi şəhərin qapılarını sultan Murad Xüdəvəndigara açaraq təslim oldular (10, 116).

Beləliklə, Ədirnə 1363-cü ildə Osmanlı imperiyası tərəfindən fəth edildi (3, 46). Fikrimizcə, Balkan yarımadasındakı osmanlı fəthlərinin ən önəmlisi Ədirnənin fəthidir. Çünki bu şəhər həm möhkəm qala divarları ilə qorunurdu, həm də ki, Bizans imperiyasını Avropaya bağlayan tarixi yolun üstündə yerləşdiyindən mühüm hərbi əhəmiyyətə malik idi. Eyni zamanda Osmanlıların Balkan yarımadasında şəhərləri bir-birinin ardınca belə asan fəth etməsinin bir səbəbi də həmin vaxt onlara ciddi müqavimət göstərə biləcək qüvvənin olmaması idi. Bəlkə də 1355-ci ildə 15 il Serbiya kralı olmuş IV Qüdrətli Duşan vəfat etməsə, idi (23, 136), onda çətin ki, Osmanlılar Balkan yarımadası ərazilərini belə asanlıqla fəth edib irəliləyə bilərdilər.

Fəthlər nəticəsində hərbi əsirlərin sayı xeyli çoxaldı. Bunu nəzərə alan baş vəzir Qara Xəlil paşa sultan I Murada söyləmişdi ki, İslam qanunlarına görə bütün qənimətlər sultana məxsusdur. Mən isə bütün qənimətlərin əhaliyə çatdığını görürəm. Gəlin istədiyimiz qədər əsir götürək və bu əsirlərin beşdə biri sultana məxsus olsun. Sultana məxsus olan əsirləri İslam qanunlarına uyğun yetişdirək. Onlara türk dilini, adətini, ənənəsini və döyüşməyi öyrədək. Bununla da sarayın və ordunun bütün ehtiyaclarını ödəyək (3, 104).

Murad Xüdəvəndigarın bu fikir xoşuna gəldi və o, Konyalı islam alimi Qara Rüstəmin məsləhəti ilə çox keçmədən fərman verərək baş vəzir Qara

Xəlil paşanın təklifini qanuniləşdirdi (9, 85). Beləliklə, I Muradın hökmdarlığı dövründə avropalıların “qan vergisi” adı verdiyi (20, 171), sonralar isə Hacı Bektaş Vəlinin Yeniçəri adlandırdığı, əsrlərcə dövlətə zəfər qazandıran əsgəri təşkilat qurulmuş oldu və Dəvşirmə sistemi tətbiq edilməyə başlandı (17, 132).

Murad Xüdəvəndigar bu yeni ordu növünün başına möcüzələri və öncə görücülüüyü ilə məşhur əfsanəvi türk sufisi xorasanlı Hacı Vəli Bəktəşini təyin etdi (21, 105). Yeniçərilər (yeni əsgər) sipahilər və akıncılarla birlikdə Osmanlı imperiya qoşununun əsasını təşkil edirdilər. Onlar kapıkuluların (sultanın qullardan ibarət şəxsi qvardiyası) tərkibinə daxil idilər. Yeniçərilər dövlətdə həmçinin polis rolunu oynayırdılar. Onlar dəriş libasına bənzəyən libas geyinir, bayraqlarında isə şiə nişanı - Həzrət Əlinin zülfüqarı və əl təsvir olunmuş nişan gəzdirdirdilər.

Osmanlılar tutduqları ərazilərdə 8-18 yaşlı xristian uşaqlarını toplayaraq İstanbula yollayırdı və onlara məcburi İslamı qəbul etdirirdilər. Müsəlmanlaşdırılmış uşaqlara 12 ilə yaxın məşq keçirilirdi. Onlara at çapmaq, ox atmaq, qılıncdan istifadə etmək öyrədilirdi. Bu cür əsgərlər "Yeniçəri" adlanırdılar. Yeniçərilər yüngül zireh və silahla təchiz olunurdular. Buna görə onlar döyüşdə çox çevik hərəkət edirdilər. Yeniçərilərin hesabına Osmanlı imperiyasının sərhədlərini genişləndirmək mümkün oldu. Osmanlı ordusu təkcə yeniçərilərdən ibarət olmasa da, əsas qüvvə onlar hesab olunurdu. Osmanlı rəhbərliyi yeniçərilər arasında avropalıların üstün mövqedə olmasına xüsusi diqqət yetirirdilər. Yeniçəriləri təşkil edən xalqlar coğrafi və mədəni cəhətdən bir-birinə yaxın idilər (8, 15).

Ümumiyyətlə, tarixçilərin müəyyən hissəsi hesab edir ki, Yeniçərilər Avropa qitəsində mövcud olan ilk daimi və nizami qoşun növüdür. Bunu J.Von Hammer də təsdiq edir: o yazırdı ki, Əlahətdinin qurumlarının üçüncüsü və ən önəmlisi, davamlı bir ordu meydana gətirməsidir. Bunun quruluşu Orta əsrlər tarixində davamlı orduların yaradıcısı sayılan Fransa kralı VII Şarldan bir yüz il öncə olmuşdur (6, 65).

Osmanlı tarixçilərinin dediklərinə görə, sultan I Muradın hakimiyyət illərində, 1364-cü ildə “Sırpsındığı Zafəri” adı verilən döyüş olmuşdur (3, 47). Belə ki, Ədirnənin Osmanlı hakimiyyətinin altına keçməsi avropalı xristianların kin və intiqam hisslərini alovlandırmış oldu. Bununla da Roma Papası V Urbanın yardım və dəstəyi ilə yeni və böyük xaçlı ordusu yarandı. Macarıstan kralı Layoş və ətrafına toplanan Bolqariya, Serbiya, Valaxiya və Bosniyalıların müttəfiq qoşunları Maritsa çayını keçib Ədirnəyə qədər çatdılar.

Bu çox təhlükəli vəziyyətdən xəbər tutan Ədirnənin I Bəylərbəyi Lələ Şahin paşa vəziyyəti Bursada olan sultan Murad Xüdəvəndigara bildirir ki, şəhərin müdafiəsinə hazırlaşsınlar. Şahin paşa çox yaxşı anlayırdı ki, öz qüvvələri ilə xaçlı ordusuna qarşı vuruşa bilməz. Amma Ədirnəni təslim edib geri çəkilmək də hər şeyin sonu ola bilərdi. Ona görə də o, hərbi müşavirə keçirərək silah yoldaşları ilə yaranmış çətin vəziyyəti müzakirə etdi. Ölkələri üçün ölməyi ən böyük rütbə hesab edən igid Osmanlı bəyləri qaçmaqdan, xristian-

larla vuruşub şəhid olmağı üstün tutdular.

Müşavirədə düşmən qüvvələrinin sayını öyrənmək üçün ömrü savaş meydanlarında keçən Hacı İlbəyi kəşfiyata göndərmək qərara alındı. Hacı İlbəyi ən güvəndiyi döyüşçülərini götürərək gizlincə xristian ordusunun düşərgəsinə gəldi. Xaçlı ordusu güc və qüdrətlərinə güvənərək sərxoş vəziyyətdə əylənir, şərab içir, mahnı oxuyurdular. Hacı İlbəyi onların bu qəflətindən istifadə etmək qərarına gəldi. Gecə yarısında əlində olan qüvvələri üç qola bölərək böyük gurultu çıxardaraq xristian ordusunun üzərinə hücum etdilər. Göyləri şərəfləndirən Allah-Allah nidaları, zurna və balaban səsləri ilə düşmənin üstünə atıldılar.

Hələ sərxoşluqdan tam ayılmış olmayan xaçlı ordusu nə baş verdiyini anlamayaraq qorxuya düşdülər. Gecə qaranlıqda panikaya düşərək bir-birini əzərək qaçmağa başlayan xaçlı ordusunun böyük əksəriyyəti Maritsa çayında bataraq boğulub öldülər. Hətta güya Macarıstan kralı Layoş da qaçaraq canını güclə xilas edə bilmişdi. Beləcə Osmanlı sultanı ona hələ kömək gəlib çatmadan xristianlar üzərində böyük qələbə qazanılmışdır. Bu şanlı zəfərdə daha çox serblər həlak olduğu üçün bu döyüşə “Sırpsındığı” (Serblərin məğlub olduğu yer) döyüşü adı verildi (7, 131).

Fikrimizcə, Osmanlı tarixində bu çür anlaşılmazlıqların yaranmasının səbəbi o dövrdə Osmanlı əsgərləri haqdakı rəvayətlərin əks-sədası ilə bağlıdır. Sultan I Murad fəthləri ilə bir zəlzələ kimi dayanmadan Balkan yarmadasını titrədirdi. 1371-ci ildə baş verən Maritsa döyüşündə Osmanlı qüvvələrinin qalib gəməsi türklər üçün Makedoniyaya gedən yolu açmış oldu (11, 85).

I Muradın silah yoldaşlarından olan Qara Timurtaş Paşanın 1386-cı ildə Nişi fəth etməsi ilə Osmanlı axınları Bosniyaya qədər uzanmış oldu (7, 68). Ədirnənin fəthi ilə Osman oğullarının Avropada qəti şəkildə yerləşməsi və axınların Bosniyaya qədər uzanmasını gören Serbiya şəhzadələri birləşərək 1388-ci ildəki Ploçnik döyüşündə osmanlıları məğlub etdilər və bu türklərin Balkanlarda məğlub olduğu ilk döyüş idi (7, 68).

Mənbələr I Kosova döyüşündəki Osmanlı qoşunundakı əsgərlərin sayını 60 min, xaçlı ordusunun sayının isə 100 min olduğunu göstərir (16, 95). Xristian əsgərlərinin sayı o qədər çox idi ki, “Göy üzü yerə çöksə nizələrimizlə onu saxlayarıq” deyər qışqırırdılar (5, 34).

Osmanlı bəylərindən biri xristianların sayının çox olduğunu görüb Qurani-Kərimin Əl Bəqərə surəsinin 249-cu ayəsində olan "Neçə dəfə olub ki, az bir dəstə Allahın izni (iradəsi) ilə çox bir dəstəyə qalib gəlib! Allah səbr edənlərdir!" kəlamını oxudu (16, 96). Murad Xüdəvəndigar Osmanlı sultanı olduqdan 29 il sonra, 28 iyun 1389-cu ildə xaçlı ordusu ilə Osmanlı ordusu Skopyenin şimalında Kosovo düzənliyində böyük bir döyüşə girişdilər (14, 167). I Kosovo döyüşü olaraq adlandırılan bu döyüşdə Osmanlı ordusu ilə Xristian Serbiya, Bosniya, Əflak (Valaxiya), Macar və Xorvat birləşmiş ordusu səkkiz saat davam edən bir savaşa başladılar. Xristian ordusu sonda ağır bir məğlubiyyətə uğradı (18, 33).

Fikrimizcə, I Kosovo döyüşünü Malazgird döyüşünə, Sultan I Murad Xüdəvəndigarı isə böyük Səlcuq sultanı Alp Arslana bənzətsək, yəqin ki, səhv etmərik. I Murad da ulu babası Alp Arslan kimi düşmənin çoxluğundan qorxmayıb onun üzərinə yürüdü və Allahın izni ilə böyük qələbə qazandı. Döyüşdən əvvəl, hamı yatdığı zaman I Muradın oyanıb, 2 rükət namaz qılaraq səhərə qədər böyük Allaha dualar etdiyini bir çox mənbələr qeyd edir (16, 96).

Böyük Allah onun bu dualarını eşidərək Osman oğullarına böyük qələbə nəsis etdi. Lakin bu böyük qələbənin sevinci I Muradın şəhid edilməsi ilə yas kədərinə qarışdı. Osmanlı və Bizans mənbələri I Kosova döyüşündə Murad Xüdəvəndigarın şəhid olmasını çox fərqli şəkildə izah edirlər. Osmanlı mənbələrinə görə, I Murad həmişəki kimi döyüş meydanını gəzərkən Serbiya despotu Lazar Xrebelyanoviçin kürəkəni olan Serbiya knyazı Miloş Obliçin hiyləgərcəsinə guya müsəlman olmaq niyyəti səbəbiylə I Murada yaxınlaşaraq yanında saxladığı xəncərlə onu ürəyindən vurduğunu bildirlər (4, 86).

Bizans və serb mənbələrinə görə isə Kosovo döyüşü başlar-başlamaz serb süvarilərinin hücumunda 12 nəfərlik bir qrup osmanlı ordusunun sırasını yarmağı bacarmış və elə bu süvarilərdən biri I Muradı öldürmüşdür (2, 72).

Qaynaqların qarışıqlı səbəbindən I Muradın sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi hələ də sirli olaraq qalır. Beləcə I Murad döyüş zamanı öldürülən tək və yeganə Osmanlı sultanı oldu. I Murad öldükdə onun daxili orqanları çıxarıldı və şəhid olduğu Kosova obasında dəfn edildi və üzərində bir türbə inşa edildi. Kosovada hələ də qalmaqda olan bu türbəyə “Meşhed-i Hüdəvəndigar” deyilməkdədir və çox sonralar serblər bu türbənin tam qarşısında 15 metr hündürlüyü olan Miloş Obliçin abidəsini tikmişdilər (3, 47).

Cənazəsi isə səltənət savı güdər səbəbiylə Kosovada yeni sultan I Bəyazidin əmri ilə çadırdə öldürülən oğlu Yaqub bəyin cənazəsi ilə birlikdə Bursaya gətirildi və Çekirgedeki türbədə basdırıldı (9, 83). Bu türbə ən çox ziyarət edilən türbələr sırasındadır və bu sətirlərin müəllifinə Bursada bu məzari ziyarət edib ruhuna rəhmət oxumaq şərəfi qismət olmuşdur.

Deməli ki, sultan I Murad Xüdəvəndigarın Osmanlı tarixindəki yeri heç də İstanbulu fəth edən Fateh sultan Məhməddən və Osmanlı imperiyasını ən qüdrətli səviyyəyə çatdıran sultan Süleyman Qanunidən az deyil.

Fikrimizcə, I Muradın dövründə Osmanlı imperiyasını genişlətməsini 3 mərhələyə bölmək olar.

- Frakiya və Bolqarıstanda Bizans imperiyasının hakimiyyətində olan yerlərin fəth edilməsi;

- Makedoniya və Serbiyadakı Osman oğullarının böyük qələbələri;

- Digər türk bəyliklərinin Osmanlı imperiyasına birləşdirilməsi ilə onların Anadoluya qədər genişlənməsi.

I Murad Balkan yarımadası ölkələrində İslamı yaydı, qatıldığı 37 döyüşün hamısında qələbə çaldı. Hətta onun hakimiyyəti illərində Osmanlının nüfuzu Almaniyaya qədər çatmışdı (45, 94-95).

Burada dediklərimiz, sözsüz ki, bu qüdrətli şəxsiyyətin və sultanın etdik-

lərinin yalnız çox kiçik bir qismidir. Bu mövzu ilə bağlı gələcək geniş tədqiqatlarımız isə hələ irəlidədir.

ƏDƏBİYYAT

1. AYTEKİN GEZİCİ. Osmanlı Tarihi. Tutku Yayınevi, 2013, 459 s.
2. ALFONSO DE LAMARTINE. Osmanlı Tarihi. Kapı Yayınları, 2008, 1088 s.
3. AHMET EFE. Gençler için Osmanlı Tarihi. Ankara: Akçağ Yayınları, 2014, 506 s.
4. AŞIKPAŞAZADE TARİHİ. "Osmanlı Tarihi 1285-1502", Hazırlayan Prof. Dr. Necdet Öztürk, Bilge. İstanbul: Kültür Sanat Yayınları, 2013, 706 s.
5. YAVUZ BAHADIROĞLU. Beylikten Hükümdarlığa Osmanlı Padişahları. Ankara: Panama Yayınları, 2016, 248 s.
6. HAMMER J.VON. Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, I-Cilt. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2014, 661 s.
7. ERHAN AFYONCU. Sorularla Osmanlı İmparatorluğu. İstanbul: Yeditepe yayınevi, 2014, 832 s.
8. ERDAL KÜÇÜKYALÇIN. Turna'nın Kalbi-Yeniçeri Yoldaşlığı ve Bektaşilik. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2012, 243s.
9. ZİYA NUR AKSUN. Beylikten Cihan İmparatorluğuna. İstanbul: Ötüken Neşriyat Yayınları, 2012, 432 s.
10. KADİR MISIROĞLU. Osmanlı Tarihi I cild. İstanbul: Sebil Yayınevi, 2013, 754 s.
11. KEREM ÇALIŞKAN. Herkes İçin Osmanlı, Günümüze Işık Tutan Derslerle Dolu 623 Yıl, İstanbul: Caretta Yayınları, 2016, 419 s.
12. LORD EVERSLEY, SIR VALENTINE CHIROL. Osmanlı İmparatorluğu (1288-1924). İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2014, 560 s.
13. MÜNECCİMBAŞI AHMED İBN LÜTFULLAH. Osmanlı Devletinin Kuruluş Tarihi (1299-1481), Metin, Notlar ve Çeviri Prof. Dr. Ahmet Ağırakça, Akdem Yayınları, 2014, 414 s.
14. NAMİK KEMAL. Osmanlı Tarihi. Ankara: Elips Kitap, 2013, 1156 s.
15. DR. ZİYA KAZIÇI. Osmanlı Devleti Tarihi. Kayıhan Yayınları, 2015, 534 s.
16. DR. MEHMET MAKSUDOĞLU. Osmanlı Tarihi 1289-1922. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011, 567 s.
17. DR. OĞUZ AYTEPE. Herkes İçin Osmanlı Tarihi. İstanbul: İnkılab Kitap Evi Baskı Tesisleri, 2011, 200 s.
18. REŞAD EKREM KOÇU. Osmanlı Padişahları. İstanbul: Doğan Kitap Yayınları, 2002, 508 s.
19. ROBERT MANTRAN. Osmanlı İmparatorluğu Tarihi. Çeviren: Server Tanili. İstanbul: Kültür Yayınları, III Baskı, 2016, 976 s.
20. SERDAR ÖZDEMİR. Osmanlı Devletinde Devşirme Sistemi. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2008, 275 s.
21. HISTORIA ÜNİVERSİTESİ. Osmanlı Tarihi. Çeviren Tutkun Alaca. İstanbul: Neden Yayıncılık, 2013, 527 s.
22. FATİH ERTÜRK M. Osmanlı İmparatorluğu. İstanbul: Kalipso Yayınları, 2014, 324 s.
23. ЧИРКОВИЧ С.М. Сербия в средние века. Белградское Издательство. 2009, 247 с.

ОСМАНСКАЯ ИМПЕРИЯ В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ МУРАДА ХУДАВЕНДИГАРА I

С.Ф.БАХШАЛИЕВ

РЕЗЮМЕ

Султан Худавендигар Мурад I был одним из самых могущих правителей Османской империи. Многие исследователи считают, что его заслуги как у султанов Мехмета II и Сулеймана Кануни были немаловажными. В последние годы его правления

пределы государства доходили до Германии. Он был известен и как правитель реформатор.

Ключевые слова: Мурад, Османская империя, турок, территория, власть

OTTOMAN EMPIRE DURING MURAD KHUDEVENDIQR'S REIGN

S.F.BAKHSHALIYEV

SUMMARY

Sultan Khudavendiqr Murad I was one of the leaders of the Ottoman Empire. Many researchers consider that his merits like those of of Sultan Mehmet II and Suleiman Qanuni were rather significant. In the last years of his reign the boundaries of the state reached Germany. He is prominent also as a leader-reformer in the history.

Key words: Murad, Ottoman Empire, Turkish, territory, power

UOT 94`16/18`

**XVI ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA HABSURQLARIN
OSMANLI İMPERİYASI İLƏ MÜNASİBƏTLƏRİNƏ DAİR**

N.B.MƏMMƏDOVA
Bakı Dövlət Universiteti
nazile.memmedova@hotmail.com

XVI əsrin birinci yarısında Avropanın beynəlxalq münasibətlərində aparıcı qüvvələrdən biri də Osmanlı imperiyası idi. Bu imperiyanın fəal xarici siyasəti Avropanın güclü dövlətlərini, xüsusilə Habsburqlar imperiyasını çox narahat edirdi. Hər iki imperiya arasındakı gərgin münasibətlər o dövrün diplomatik münasibətlərinə ciddi şəkildə təsir edən amil idi.

Açar sözlər: Avropa, Habsburqlar, Osmanlı imperiyası, diplomatiya

XVI əsrin 20-ci illərindən başlayaraq Avropa qitəsində Osmanlı fəthləri daha da genişləndi. Bunun üçün beynəlxalq vəziyyət də əlverişli idi. Əvvəla, Çaldıranda ağır zərbə alan Səfəvi dövləti şah İsmayılın vəfatından sonra (1524) daha da zəifləmişdi və hələ ki, böyük təhlükə deyildi. Alman imperiyasının, İspaniyanın və Fransanın isə başı İtaliya probleminə qarışmışdı. Balkan yarımadasının pravoslav əhalisinin Roma papalarının katolikləşdirmə siyasətinə qarşı etirazları da Osmanlı imperiyasının hərbi uğurlarına əlverişli şərait yaradırdı. Bundan əlavə, Avropada genişlənməkdə olan Reformasiya da osmanlıların hərbi uğurları üçün mühüm hadisə sayılmalıdır. Sultan Süleyman (1520-1566) alman lüterçilərini, Niderland gözlərini, fransız qugenotlarını, ispan morisklərini müdafiə edirdi (2, 225).

Süleyman Qanuni Belqradı (1521) və Rodosu (1522) fəth etdikdən sonra Osmanlı imperiyasının bütün hərbi qüvvələrini Macarıstan krallığına qarşı yeritdi. Bəzi tarixçilər (məsələn, Y.İvonin) hesab edirlər ki, türklərin macar kampaniyasını uğurla həyata keçirməsində Fransanın da böyük rolu oldu. Belə ki, 1525-ci il Paviya döyüşündə əsir düşmüş I Fransisk kömək üçün I Süleymana müraciət etdi və bu gələcək fransız-türk münasibətlərinin əsasını qoydu. Məlumatə görə, məhz macar maqnatı Francipani zəvvar paltarında İstanbula gəlib Fransiskin məktubunu sultana təqdim etmişdi.

1526-cı il avqustun 29-da Mohaç döyüşündə macar kralı II Layoşun hərbi qüvvələri darmadağın edildi və Buda şəhəri türklərin əlinə keçdi. Bununla da Mərkəzi Avropaya türklər üçün yol açıldı. Avstriya hersoqu Ferdi-

nand macar kralı II Layoşla qohumluğunu əsas tutaraq Macarıstan taxtına öz iddialarını irəli sürdü və kömək üçün qardaşı – imperator V Karla müraciət etdi (1, 25).

Bu zaman Macarıstanda daxili siyasi mübarizə gücləndi: Yanoş Zapol-yainin partiyası Ferdinanda qarşı çıxaraq öz liderlərini kral elan etdi. Belə bir vəziyyətdə Fransa Y.Zapolyaini sultanın vassalı olaraq tanıdı və 1528-ci ildə onunla Habsburqlara qarşı ittifaq müqaviləsi imzaladı. Elə həmin il fransızların sultanla danışıqları başladı. 1528-ci ildə bağlanan razılaşmaya görə, Misirdəki fransız və kataloniyalı tacirlərə və konsullara məmlüklər tərəfindən verilmiş imtiyazlar sultan tərəfindən təsdiqlənirdi. 1528-ci ildə Fransa-Türkiyə münasibətlərinin hələ özülü qoyulurdu (1, 25-26).

1529-cu ilin mayında sultan Süleymanın ordusu Almaniya-Avstriya blokuna qarşı yürüşə çıxdı. 1529-cu ilin sentyabrında türk ordusu Avstriyaya daxil olub Vyana mühasirəyə aldı, lakin 17 günlük mühasirədən sonra Avstriyanı tərk etdi. Kambre sülhünün bağlanmasından istifadə edən V Karl bütün hərbi qüvvələrini osmanlılara qarşı çevirə bildi. 1533-cü il iyunun 22-də İstanbulda imperiya ilə osmanlılar arasında «əbədi sülh» müqaviləsi bağlandı və Macarıstan faktiki iki dövlət arasında bölündü (5, s.146). Bu sülhdən cəmi 4 ay sonra – 1533-cü ilin oktyabrında Osmanlı dövləti Səfəvilərlə müharibəyə başladı. Müharibənin osmanlılar üçün əsas məqsədi – Ərəb İraqını ələ keçirmək və İran körfəzinə yol açmaq idi.

1534-cü ilin noyabrında Bağdad osmanlılar tərəfindən alındı. Ərəb İraqının ələ keçirilməsilə İran körfəzində Osmanlı-Portiqaliya ziddiyyətləri daha da kəskinləşdi. Digər tərəfdən, osmanlı qüvvələrinin Səfəvilərə yönəlməsindən istifadə edən imperator V Karl alman, italyan, ispan, portuqal, Niderland və Malta cəngavərlərindən ibarət 25 minlik səlibçi qoşunu və 500 gəmidən ibarət donanma ilə Şimali Afrikaya hücum etmiş (29 may – 21 iyul 1535) və Osmanlı hakimiyyəti altında olan Tunisi ələ keçirmişdi (6, 147). Bu səbəbdən, sultan Süleyman İstanbula dönməyə kimi V Karla qarşı müharibəyə hazırlaşmağa başladı.

Sultan, imperator V Karlın hərbi qüvvələrini iki cəbhəyə parçalamaq üçün İtaliya müharibələrindən istifadə etmək qərarına gəldi. Bu isə Osmanlılarla Fransanın yaxınlaşmasını və ilk fransız-türk müqaviləsinin bağlanmasını doğurdu. Hesab olunur ki, müqavilə 1536-cı il fevralın 18-də imzalanmışdır. Bəzi məlumatlara görə, Fransa ilə Türkiyə arasında həmin tarixdə gizli müqavilə (ittifaq müqaviləsi) də bağlanmışdır. 1536-cı il müqaviləsində Fransa, katolik dünyası ilə Türkiyə arasında vasitəçi və qəyyum funksiyalarını öz üzərinə götürərək Roma papasını, İngiltərə və Şotlandiya krallarını bu müqaviləyə qoşulmağa çağırırdı.

1536-cı il müqaviləsinin gizli şərtlərinə görə, Türkiyə və Fransa alman imperiyasına qarşı eyni vaxtda hərbi əməliyyatlara başlamalı idi (1,s.27). Həqiqətən həmin razılaşmadan az sonra – 1536-cı ilin oktyabrında türk donanması Cənubi İtaliya sahillərində hərbi əməliyyatlara başladı və 1537-ci ilin mayında

türklər Apuliyaya qoşun çıxardı. Lakin Fransa verdiyi vədin əksinə olaraq Şimali İtaliyada hərbi əməliyyatlara başlamadı. Əksinə, osmanlıların hərbi uğurlarından istifadə edib Savoyya hersoqluğunu V Karldan aldı. Nəticədə türk donanması təkbaşına birləşmiş Avropa donanması ilə döyüşə girib 1537-ci ilin iyulunda Messina boğazında məğlub oldu (4, 147). Türklər Cənubi İtaliyada hərbi əməliyyatları dayandırmalı oldu.

1540-cı ildə Türkiyə ilə Avstriya Habsburqları arasında Macarıstan uğrunda yenidən müharibə (1540-1547) başladı. Bu müharibə gedişində Habsburq diplomatiyası 2 istiqamətdə fəaliyyət göstərməli oldu: 1) Alman protestant knyazlarının Fransa ilə birləşməsinə mane olmaq; 2) 1541-ci il Əlcəzair kampaniyasında məğlub olandan sonra türklərlə sülh danışıqlarına cəhd göstərmək. Bu sonuncusu ilə bağlı imperator öz səfiri Gerxard Veltviki 1545-ci ilin mayında İstanbula göndərdi. Uzun sürən danışıqlardan sonra, 1547-ci il iyunun 19-da Ədirnədə Osmanlı-Habsburq sülhü bağlandı (1, 18). Sülhə papa, Fransa və Venesiya da qoşuldu. 5 il müddətinə bağlanan Ədirnə müqaviləsinə görə, tərəflər bir-birilərinə hücum etməmək öhdəliyini götürürdülər.

Bu illərdə türklər Avropa cəbhəsində də böyük fəallıq nümayiş etdirmirdilər, baxmayaraq ki, 1553-cü ilin fevralında fransız kralı II Henri ilə sultan Süleyman arasında bağlanan ittifaq müqaviləsinə görə, Türkiyə Fransaya V Karlla müharibə aparmaqdan ötrü öz donanmasını 2 il müddətinə (300 min dukat müqabilində) verəcəyini vəd etmişdi, lakin bu planın həyata keçməsi real deyildi.

1555-ci il Auqsburq sülhünün imzalanması ilə V Karlın imperiyasının iki qola – Avstriya və İspaniya Habsburqlarına ayrılması ilə türklərin əsas zərbəsi Mərkəzi Avropada Avstriyanın üzərinə düşməli idi. Lakin ibadət azadlığı əldə edən protestant knyazlar indi türklərə qarşı yeni imperator I Ferdinanda böyük məmnuniyyətlə yardım etməyə hazır idilər. Başqa sözlə desək, Osmanlı təhlükəsi Avstriyanın siyasi konsolidasiyasını möhkəmləndirirdi, bu isə Mərkəzi və Qərbi Avropa ilə Porta arasında qüvvələr nisbətini dəyişməyə bilməzdi.

1555-ci mayın 29-da Səfəvilərlə Türkiyə arasında Amasya sülhünün imzalanması Avstriyanı narahat etdi və Auger Buzbaxın başçılığı ilə Amasyaya gələn Avstriya səfirliyi 1555-ci ilin iyununda sultana sülh təklif etdi (2, 256). Həmin vaxt Amasyaya fransız səfirliyi də gələrək Habsburqlara qarşı ittifaq təklif etdiyindən, sultan Süleyman Avstriyanın sülh təklifini rədd etdi. Artıq 1555-ci il iyunun 26-da türk donanması fransızlara yardım göstərmək məqsədilə İtaliya və İspaniya sahillərinə yan aldı, İtaliya müharibələri yenidən qızışdı.

Lakin V Karlın rəsmən imperator taxtından əl çəkməsi (24 fevral, 1558), ingilis kraliçası Mariya Tüdorun vəfatı (noyabr, 1558) və nəhayət, 1559-cu ilin aprelinə Kato-Kambrezi sülhünün imzalanması Fransa ilə Osmanlı imperiyası arasında münasibətlərin xarakterini dəyişdi. Əvvəla, İtaliya müharibələrinin başa çatması ilə Fransa-Habsburq münaqişəsi arxa plana keçdiyindən, Osman-

lılarla ittifaq artıq vacib deyildi. İkincisi, müharibələrin uğursuzluqla nəticələnməsi Fransanın daxilində münaqişələri kəskinləşdirdi və tezliklə qugenot müharibələrinə (1562-1594) gətirib çıxardı, bu səbəbdən də Fransa XVI əsrin sonunadək Avropa siyasətindəki fəallığından əl çəkdi və Şərqi siyasətində də əhəmiyyətli rol oynamadı. Digər tərəfdən, İngiltərənin Osmanlı imperiyası ilə sıx əlaqələrinin başlanması da Fransanın Türkiyə ilə əlaqələrini zəiflətdi.

Sultan Süleymanın vəfatından sonra hakimiyyətə gələn sultan II Səlim (1566-1574) yenidən Avropa cəbhəsində fəallığı bərpa etmişdi. O, Osmanlı imperiyasının bütün hərbi qüvvələrini Venesiyaya qarşı yönəltmək üçün əvvəlcə Səfəvi dövləti tərəfindən təhlükəsizliyini təmin etdi: 1568-ci il fevralın 16-da Ədirnəyə gəlmiş Səfəvi elçisi Şahqulu xanla aparılan danışıqlar nəticəsində II Səlim Amasya sülhünü yenidən təsdiqlədi (3, 259). Növbəti gün – fevralın 17-də Osmanlı imperiyası ilə Avstriya arasında da sülh bağlandı və sülhə görə, iki imperiya arasında Transilvaniya uğrunda gedən hərbi əməliyyatlar dayandırıldı. II Səlim Fransanı da öz tərəfinə çəkmək məqsədilə 1569-cu il oktyabrın 18-də fransızlara yeni ticarət imtiyazları verdi. Yalnız bundan sonra Osmanlı imperiyası Kiprə qoşun yeridərək (15 may 1570-ci il) Venesiya ilə müharibəyə başladı (5, 243).

Venesiya 1571-ci il mayın 25-də papa və İspaniya ilə «Müqəddəs Liqa» yaratdı. Liqanın donanmasına Malta, Genuya və Savoyya gəmiləri də daxil oldu və bu donanma 1571-ci il oktyabrın 7-də türkləri Lepantoda ağır məğlubiyyətə uğratdı. Lakin tezliklə müttəfiqlər arasında ixtilaf başladığından, Venesiya müharibəni davam etdirə bilmədi. 1573-cü il martın 7-də Venesiya ilə Türkiyə arasında bağlanan sülh müqaviləsinə görə, Kipr Osmanlı imperiyasının tərkibinə qatıldı (1, 28).

Beynəlxalq münasibətlərdə baş verən dəyişikliklər, o cümlədən 1588-ci ildə «Məğlubedilməz Armada»nın darmadağın edilməsi, İspaniyanın Atlantikada mövqeyinin zəifləməsi, 1578-1590-cı illər Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin türklər üçün uğurla başa çatması Türkiyənin əsas diqqətini Avstriyaya yönəldir.

Habsburqların Osmanlı imperiyası ilə gərginləşən münasibətləri özünü yeni müharibədə tapır. Belə ki, 1592-ci ildə yeni Osmanlı-Avstriya müharibəsi (1592-1606-cı illər müharibəsi tarixi ədəbiyyatda daha çox 15 illik müharibə kimi tanınır) başlayır. Müharibə Macarıstan və Balkanlar uğrunda gedirdi. Əvvəlki Habsburq-Osmanlı müharibəsindən fərqli olaraq, indi Fransa Avstriyanın planlarına müsbət baxırdı – bu da ilk növbədə İngiltərənin Osmanlı imperiyasında mövqeyinin güclənməsi ilə bağlı idi. Avstriya hökuməti Roma papası, Transilvaniya, Moldaviya, Valaxiya ilə ittifaq bağladı, Fransadan böyük yardım aldı və Səfəvilərlə də əməkdaşlığa başladı.

Yeri gəlmişkən, Səfəvi hökmdarı Şah Abbas isə 15 illik müharibədə Habsburqları müdafiə edərək, bir tərəfdən, bu müharibənin mümkün qədər uzanmasını istəyir, digər tərəfdən, Osmanlılarla baş verə biləcək müharibəyə hazırlaşır. 1603-cü ildə başlayan yeni Səfəvi-Osmanlı müharibəsində Avropa dövlətləri müşahidəçi qalması üstün tutdular və hətta Praqada imperator II

Rudolf Səfəvi diplomatları ilə danışıqlar apardığı bir vaxtda Osmanlılarla da sülh danışıqlarına başladı (2, 346).

1606-cı il noyabrın 11-də Sitvatorokda (Jitvatorok kimim tanınır - Macarıstan) 10 il müddətinə Osmanlı-Avstriya sülhü bağlandı. Sülhə görə, Transilvaniya hər iki dövlətin asılılığına düşürdü, Osmanlı imperiyası Avstriyadan aldığı 30 min dukat illik xəracdan imtina edirdi. Bunun müqabilində Avstriya Habsburqları Osmanlılara birdəfəlik 200 min dukat təzminat ödəməli idi. Bu müqavilədə Avstriya monarxi ilk dəfə imperator olaraq sultan tərəfindən tanınırdı (4, 247).

1612-ci ildə Osmanlı imperiyası Səfəvilərlə də sülh bağlamağa məcbur oldu: noyabrın 26-da İstanbulda bağlanan sülhə görə, hər iki dövlət arasında sərhədlər 1555-ci il Amasya sülhünə müvafiq bərpa edildi. İlk dəfə Səfəvi-Osmanlı müharibələrində təşəbbüs Səfəvilərin əlinə keçdi. Osmanlıların Cənubi Qafqazı ələ keçirmək, Xəzər dənizi və İran körfəzində möhkəmlənmək cəhdi puça çıxdı.

Bir-birinin ardınca uğursuzluqlara düçar olan Osmanlı imperiyası Avropa dövlətlərinə böyük güzəştlərə getməli oldu. 1604-cü ildə Fransa, 1606-cı ildə İngiltərə, 1612-ci ildə Hollandiya Türkiyədən kapitulyasiyalar aldı (1, 32).

Ən böyük güzəştləri isə Habsburqlar aldı. Belə ki, 1615-ci ildə bağlanan Vyana müqaviləsilə, Avstriya təbəələrinə Osmanlı mülklərində sərbəst ticarət hüququ verildi, gömrük haqqı isə 3 %-ə endirildi, katoliklərə kilsə tikməyə icazə verildi. 1615-ci ildə Venesiya da eyni imtiyazları aldı.

Otuzillik müharibənin (1618-1648) başlaması ilə «Osmanlı problemi» arxa plana keçdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Gözəlova Y.H. Beynəlxalq münasibətlər tarixi (XVI-XVII əsrin birinci yarısı). Bakı, 2006, 47 s.
2. Mahmudov Y.M. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı, 2006, 414 s.
3. Roberts J.M. Avropa tarixi. İstanbul, 2010, 321 s.
4. Roberts J.M. Dünya tarixi. I cilt. İstanbul, 2010, 276 s.
5. Ивонин Ю.Е. У истоков европейской дипломатии Нового времени. Минск, 1984, 290 s.
6. Хрестоматия по истории средних веков. М., 1950, т.3, 250 s.

О ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ МЕЖДУ ГАБСБУРГАМИ И ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИЕЙ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XVI ВЕКА

Н.Б.МАМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

В первой половине XVI века Османская империя была одной из главных движущих сил в международных отношениях Западной Европы. Активная внешняя политика турецкой империи сильно беспокоила сильных государств Европы, в частности, Габсбургов. Напряженные отношения между двумя империями являлись основным фактором, серьезно влияющим на дипломатические отношения того времени.

Ключевые слова: Европа, Габсбурги, Османская империя, дипломатия

**THE OTTOMAN-HABSBURG RELATIONS
IN THE 1st HALF OF THE XVI CENTURY**

N.B.MAMMADOVA

SUMMARY

In the 1st half of the XV century, Ottoman Empire was one of the driving forces in the international relations of Western Europe. Active external policy of the Turkish Empire disturbed strong states of Europe, and namely, Habsburgs. The strained relations between the two empires were seriously affecting the diplomatic relations of those ages.

Key words: Europe, Habsburgs, Ottoman Empire, diplomacy

UOT 94`19/...`

11 Sentyabr Terror Akti və ABŞ-ın İraq Siyasəti**N.C.ƏSƏDOV***Azərbaycan Dillər Universiteti**n_asadov@mail.ru*

11 sentyabr terror aktından sonra ABŞ-ın xarici siyasəti təhlükəli və təcavüzkar xarakter aldı. Bu siyasətin ilk qurbanları Əfqanıstan və İraq oldu. Məqalədə ABŞ-ın İraqa təcavüzkarlıq siyasətindən bəhs olunur.

Açar sözlər: İraq, müharibə, işğal, terrorizm, nüvə silahı

2001-ci ilin 11 sentyabrında ABŞ-da baş verən terror hadisəsinin nəticələrini şərh edərkən qərribə bir təzad yaranır. Sanki, ABŞ bu hadisənin baş verməsini səbirsizliklə gözləyirmiş. Bu qənaətə gəlməyimizin əsas səbəblərindən biri məhz 11 sentyabrdan sonra ABŞ-ın xarici siyasətində təcavüzkar xarakterli tədbirlərin görünməmiş dərəcədə artması və “antiterror əməliyyatları”, “sülh və demokratiyanın bərpası” adı altında mürtəcə siyasət yeritməsidir. Bu siyasət özünü daha cox İraq müharibəsində göstərdi. Belə ki, Əfqanıstanın işğalından sonra Buş administrasiyası diqqətini İraqa yönəltdi. 2002-ci ilin yanvarında Konqresə göndərdiyi məktubda C.Buş İran, İraq və Şimali Koreyanı “şər üçbucağı” adlandırmışdı. O, bu ölkələri KQS (kütləvi qırğın silahları) əldə etməkdə, terrorçuları müdafiədə və “əl-Qaidə” təşkilatı ilə əlaqə saxlamaqda günahlandırır.

Adları çəkilən “şər oxu” dövlətlərindən Buş administrasiyası ilk hədəf kimi İraqı seçdi. Mütəxəssislər bunu iki amillə izah edirlər: Şimali Koreyaya nisbətən İran və İraq ABŞ üçün daha əhəmiyyətli olan bölgədə (dünya neft ehtiyatlarının böyük bir qisminin yerləşdiyi İran körfəzində) yerləşirdi və İranla müqayisədə İraq daha zəif idi. Eyni zamanda birinci körfəz müharibəsində (1991) İraq təcavüzkar dövlət imici qazanmışdı və beynəlxalq dayaqları xeyli zəifləmişdi.

İlk növbədə ABŞ konkret olaraq İraqı BMT TŞ-nin 687 və 715 sayılı qətnamələrinin tələblərini pozaraq KQS əldə etməkdə və 1998-ci ildən bəri BMT-nin İraq üzrə xüsusi komissiyasının monitorinq aparmasına icazə verməməkdə ittiham edirdi. Rəsmi Vaşinqton Bağdadın sözügedən silahların hazırlanması istiqamətində intensiv fəaliyyətini ifşa edən faktların geniş icti-

maiyyətdə təqdim olunacağı barədə bəyanat da vermişdi. İraq tərəfi isə bu ittihamları rədd edir və haqlı olaraq Ağ evi İraq neftinə susamaqda ittiham edirdi.

2002-2003-cü illərdə İraq məsələsinin BMT TŞ-da aktiv müzakirəsi başlandı. Belə ki, 2002-ci il oktyabrın 7-də xalqa ünvanlanmış müraciətində İraqın nüvə proqramını reallaşdırmaq ərəfəsində olduğunu qeyd edən ABŞ prezidenti S.Hüseyn rejimi qarşısında qısa müddətdə yerinə yetirilməsi tələb olunan 5 məsələ qoymuşdu:

1. İraqda KQS olduğunun etiraf edilməsi və onların məhv edilməsi;
2. Beynəlxalq terrorizmi müdafiə siyasətinə son qoyulması;
3. Mülki əhalinin təqiblərinə son qoyulması;
4. BMT-nin müvafiq sanksiyalarından yayınaraq qeyri-qanuni neft ticarəti ilə məşğul olmaq siyasətindən imtina edilməsi;
5. Körfəz müharibəsi dövründən əsirlikdə saxlanılan bütün hərbi əsirlər haqqında məlumatların bəyan edilməsi, xüsusilə də İraq həbsxanalarında saxlanıldığı güman edilən ABŞ təyyarəçisinin taleyinə aydınlıq gətirilməsi [3].

C.Buş həm də bildirmişdi ki, məsələyə BMT müdaxilə etməlidir və Kofi Annanın təşkilatından “İraq üzrə kəskin qərar” gözləyir. Eyni zamanda o qeyd etmişdi ki, “Əgər BMT İraqı tərksilah edə bilməsə, bu halda ABŞ-ın həmin vəzifəni yerinə yetirəcəyi labüdləşir” [3].

Bunun ardınca 2002-ci il oktyabrın 11-də ABŞ Konqresi İraqa qarşı güc tətbiqinə icazə verən qətnamə qəbul etdi. Qətnamədə prezident Buşun məsələni həll etmək üçün göstərdiyi diplomatik səylər dəstəklənir, eyni zamanda prezidentə ABŞ milli təhlükəsizliyini İraqdan gələn təhlükədən müdafiə etmək üçün lazım bildiyi vaxt ABŞ silahlı qüvvələrindən istifadə etmək səlahiyyəti verirdi.

Sentyabr ayından etibarən isə BMT TŞ-da İraqla bağlı debatlar başlandı. 8 həftəlik gərgin müzakirələrdən sonra 2002-ci il noyabrın 8-də İraqla bağlı 1441 sayılı qətnamə qəbul olundu. Qeyd edək ki, 2002-ci ilədək BMT TŞ-ı İraqla bağlı 16 qətnamə qəbul etmişdi və bu sayca 17-ci qətnamə idi. BMT TŞ-nın bütün 15 üzvü, o cümlədən tərkibində yeganə ərəb dövləti olan Suriya da sözügedən qətnamənin lehinə səs verdilər [9].

1441 sayılı qətnamə tərəflərdən (BMT və İraq) aşağıdakı öhdəliklərin konkret müddətlərdə yerinə yetirilməsini tələb edirdi: noyabrın 15-dək İraq qətnamə ilə razılaşdığını və yerinə yetirəcəyini bəyan etməlidir, noyabrın 18-də beynəlxalq təftişçilər qrupunun başçıları olan Məhəmməd Əl-Baradei və Hans Bliks Bağdada gəlməlidir. Dekabrın 8-dək rəsmi Bağdad KQS və onunla bağlı müvafiq sənədləri təftişçilərə təqdim etməlidir. Nəhayət, dekabrın 23-də beynəlxalq müşahidəçilər İraqın təftişinə başlamalıdırlar. Qətnamənin tələblərinə əsasən təftişçilər İraq ərazisində lazım bildikləri bütün obyektlərə, o cümlədən prezident saraylarına qeyri-məhdud daxil olmaq və yoxlama aparmaq hüququna malik idilər. 21 fevraldan gec olmayaraq təftişçilər İraqda fəaliyyətlərini başa çatdırmalı və TŞ qarşısında müvafiq hesabatla çıxış etməli idi [10].

Noyabrın 10-da Qahirədə keçirilən Ərəb Dövlətləri Liqasının (ƏDL) toplantısında 1441 sayılı qətnamə “böhranın tezliklə həllini istəyən hər kəsin”

qələbəsi kimi dəyərləndirilmişdi. Noyabrın 12-də isə İraq parlamenti sözügedən qətnamənin İraqın müstəqilliyi və suverenliyinə qarşı yönəldiyini əsas gətirərək beynəlxalq təftişçilərin Bağdada buraxılmaması haqqında qərar çıxartdı. Qərbdə İraq parlamentinin bu qərarının “siyasi tamaşa”dan başqa bir şey olmadığı bildirilirdi. Onlar qeyd edirdilər ki, diktatura rejimində qanunverici hakimiyyət icra hakimiyyətinin əlavəsi funksiyasını yerinə yetirir. Parlamenti belə bir addım atmağa məcbur etməklə S.Hüseyn hakimiyyətin qanunvericilik qanadının öz hərəkətlərində azad olduğunu göstərmək və beləliklə də, diktator olmadığını beynəlxalq ictimai fikrə çatdırmaq istəyirdi. Noyabrın 14-də parlamentdən fərqli olaraq S.Hüseyn beynəlxalq təftişçilərin İraqa gəlməsinə razı olduğunu bəyan etdi [11].

2002-ci il noyabrın 18-də BMT inspektorları təftişlər üçün İraqa yola düşdülər. MAQATE rəhbəri Məhəmməd Əl-Baradei və BMT-nin Müşahidə, Nəzarət və İnspeksiya komissiyasının sədri Hans Bliksin başçılıq etdiyi heyət İraqın KQS-na malik olub-olmamasını araşdırmağa başladılar. Artıq 2002-ci il dekabrın əvvəllərində İraq malik olduğu silahlar haqqında 12000 səhifəlik bəyanat təqdim etdi. Amma sənədi nəzərdən keçirən BMT inspektorları, ABŞ, Fransa, İngiltərə və digərləri sənəddə İraqın malik olduğu bütün kimyəvi və bioloji maddələrin göstərilmədiyi qənaətinə gəldilər [4].

2003-cü il yanvarın 16-da inspektorlar İraqın əvvəllər siyahıya daxil etmədiyi 11 boş kimyəvi başlıq tapdılar. İnspektorlar bu başlıqların yeni olduğunu bəyan etsələr də, İraq tərəfi bu başlıqların köhnə olduğunu və unutqanlıq nəticəsində siyahıya daxil edilmədiyini bildirdilər. Bu insidentə baxmayaraq, 2003-cü il yanvarın 27-də inspektorlar İraqın onlarla praktik səviyyədə əməkdaşlıq etdiyini bildirdilər. Amma onlar qeyd edirdilər ki, İraq hələ də birtərəfli şəkildə tərkisilah şərtini qəbul etmədiyini göstərmir [6].

14 fevralda isə Hans Bliks TŞ-na öz hesabatını təqdim etdi. O hesabatında İraqın inspektorlarla daha aktiv əməkdaşlıq etmədiyini bildirirdi. Bununla yanaşı Bliks İraqın malik olduğu sibir xorası və VX qazlarının ehtiyatlarını məhv etmədiyini bildirməsinə skeptik yanaşırdı. Çünki İraq tərəfi bu məhvə dair heç bir fakt gətirə bilmirdi. O isə Ərəb dünyasının ən yaxşı təşkilatlanmış ölkələrindən biri olan İraqın belə bir halla bağlı heç bir faktının olmamasının qəribə olduğunu bildirirdi. M.Əl-Baradei isə İraqın nüvə silahı proqramına malik olmasına inanmadığını bildirirdi [8].

2003-cü il fevralın 24-də ABŞ, Böyük Britaniya və İspaniya TŞ-na İraqa bağlı yeni qətnamə layihəsi təqdim etdilər. Bu qətnamə layihəsi İraqın ona verilən son şansdan (1441 sayılı qətnamə) da yararlanmadığını bildirir və qəbul olunacağı təqdirdə İraqa qarşı hərbi əməliyyatların başlanmasına yaşıl işıq yandırır. Sənəd böyük diskussiyalara səbəb oldu. Sənəd ətrafında və ümumiyyətlə İraqa hücumla bağlı TŞ daimi üzvlərinin mövqeləri belə idi:

-**ABŞ** – ABŞ tərəfi iddia edirdi ki, İraq BMT inspektorları ilə əməkdaşlıq etmir və 1441 sayılı qətnamədə nəzərdə tutulan öhdəlikləri yerinə yetirmir. 1441 sayılı qətnamə İraqın dərhal və birtərəfli qaydada tərkisilahını nəzərdə tutsa da,

qətnamədən bir neçə ay keçməsinə baxmayaraq İraq hələ də tərksilahlıq olunmayıb. Bununla razılığını da ifadə etmir. Ona görə də qüvvə tətbiqi qaçılmazdır. ABŞ İraqın həm də terrorçu təşkilat olan “əl-Qaidə” ilə əlaqələrə malik olduğunu bildirirdi.

-Böyük Britaniya – BMT TŞ-da ABŞ-ın əsas müttəfiqi idi. T.Bleyer ABŞ-ın İraq siyasətini tamamilə dəstəkləyirdi. Bu isə nəinki ölkə daxilində, hətta leyborist partiyası daxilində də etirazlara səbəb olmuşdu.

-Fransa – Fransa tərəfi İraqın KQS-na malik ola biləcəyini istisna etməsə də, ABŞ və Böyük Britaniya tərəfindən hazırlanmış və İraqa hərbi müdaxiləni nəzərdə tutan istənilən qətnaməyə veto qoyacağını bildirmişdi. Ölkənin XİN De Villpen bildirmişdi ki, müharibə probleminin həllinin ən pis variantıdır.

2003-cü il fevralın 14-də TŞ-da çıxış edən De Villpen tez tələsik müharibəyə əl atmanın 3 mühüm nəticələrini göstərmiş, belə bir addımın onsuzda qeyri-stabil olan bu regionun stabilliyi üçün ağır olacağını bildirmişdi. O qeyd edirdi ki, müharibəni udduqdan sonra sülhü də qurmaq lazımdır. Əgər müharibə olsa, Yaxın Şərqdə bu olduqca çətin olacaqdır. O, təftişlər vasitəsilə real nəticələrin əldə olunduğunu, yəni inspektorların İraqda olmasının bu ölkənin öz silah proqramını dayandırmasına səbəb olduğunu hesab edirdi. De Villpen kəşfiyyatın hələ də Bağdadın “əl-Qaidə” ilə əlaqələrini sübut etmədiyini bildirmişdi.

-Rusiya – Rusiya XİN-i İgor İvanov bildirmişdi ki, İraqdakı müharibəyə haqq qazandıracaq heç bir sübut yoxdur. 27 yanvarda BMT inspektorlarının İraqın inspektorlarla əməkdaşlıq etməsinə baxmayaraq, tərksilahlıq məsələsinə açıq şəkildə münasibət bildirmədiyini deyəndən sonra Rusiyanın mövqeyində dəyişiklik nəzərə çarpmağa başladı. Belə ki, indi rəsmi Moskva İraqda vəziyyətin dəyişməyəcəyi təqdirdə ABŞ-ı müharibədə dəstəkləməyinə dair ehyamlar vurmağa başlamışdı. Bununla belə, Putin bildirirdi ki, ABŞ hər hansı hərbi aksiyanı təkbəşinə həyata keçirməməli, BMT TŞ ilə birgə fəaliyyət göstərməlidir.

-Çin – Çinin mövqeyi Fransaya yaxınlığı ilə seçilirdi. Onlar da məsələnin BMT çərçivəsində həllinin tərəfdarı idilər.

Almaniya həmin vaxt TŞ-na rəhbərliyi həyata keçirirdi. Kansler Şröyder Fransa prezidenti Jak Şirakla görüşünə bildirmişdi ki, müharibənin qarşısını almaq üçün hər şeyi edəcəklər [12].

Beləliklə, TŞ-da İraqdakı hərbi əməliyyatların əleyhdarı olan Fransa, Almaniya və Rusiyadan ibarət üçbucaq formalaşmışdı. Çin də onların mövqeyini müdafiə edirdi. Eyni zamanda NATO daxilində də Fransa, Almaniya və Belçika müharibənin əleyhinə idi.

Qeyd edək ki, müharibənin əleyhdarları içində Fransa mövqeyinin sərtliyi ilə seçilirdi. Analitiklər bunun siyasi deyil, daha çox iqtisadi amillə bağlı olduğunu qeyd edirdilər. Belə ki, Total, Fina, Elf kimi fransız şirkətləri İraqın neft sənayesinə külli miqdarda investisiya qoymuşdu.

Almaniyaya gəlincə, II Dünya Müharibəsindən sonra ilk dəfə idi ki, AFR

ABŞ-ın xarici siyasətinə qarşı bu cür kəkin mövqe nümayiş etdirirdi. Qeyd edək ki, AFR məhz ABŞ-ın əvvəlcə maddi, sonra isə iqtisadi yardımları hesabına dirçəlmişdi. İstər soyuq müharibə, istərsə ondan sonrakı dövrdə (indi İraqı nəzərə almasaq) AFR ABŞ-ın ən çoxsaylı hərbi kontingentinin yerləşdiyi ölkə olmuşdur. ABŞ-ın Əfqanıstandakı antiterror əməliyyatlarını dəstəkləyən rəsmi Berlinin İraq məsələsində bu mövqeyini 3 amillə əlaqələndirirlər:

1. İraq ətrafında müzakirələr AFR-dəki parlament seçkiləri ilə eyni vaxta düşmüşdü. Ölkə əhalisinin böyük əksəriyyəti İraqdakı müharibənin əleyhdarı idi. Bunu nəzərə alan Sosial-Demokratların namizədi Şröyder antimüharibə mövqeyi tutmuş, bu da onun qalib gəlməsində böyük rol oynamışdı. Analitiklər hesab edirlər ki, əgər İraqla bağlı məsələ seçkilərdən əvvəl və ya sonraya təsadüf etsə idi, bəlkə də, rəsmi Berlinin mövqeyi bir qədər fərqli olardı.

2. Bəziləri bunu Almaniyanın dünyadakı nüfuzunu bərpa etmək cəhdi ilə əlaqələndirirlər.

3. Digərləri isə iqtisadi amili ön plana çəkirlər. Belə ki, Almaniya İraqın əsas ticarət tərəfdaşlarından biri idi və ən azı 80 alman firması İraqla ticarətə cəlb olunmuşdu [1, 36].

Beləliklə, irəli sürülən qətnamə layihəsinin lazımı dəstəyi almayacağı aydınlaşdıqda o geri götürüldü.

2003-cü ilin martında C.Buş “artıq diplomatiyanın çarəsiz qaldığını və ABŞ-ın İraqı KQS-dan azad etmək üçün “arzu edənlərin” koalisiyası ilə hərəkət edəcəyini bildirdi. Ardınca 2003-cü il martın 17-də ABŞ, Böyük Britaniya və İspaniya tərəfindən “Azor bəyannaməsi” imzalandı. Sənəddə S.Hüseynə ölkəni tərk etmək üçün 48 saat vaxt verilirdi [7].

Sənəddə o da göstərilirdi ki, “S.Hüseyn rejimi bu gün region və bütün dünya üçün təhlükə törədir. Beynəlxalq ictimaiyyət 12 il müddətində İraq rəhbəri ilə olan konflikti (İraqın tərsiləh edilməsi və KQS istehsalından imtina edilməsi, mövcudların isə məhv edilməsi) diplomatik yolla həll etməyə çalışmışdır. Sonuncu belə bir cəhd BMT TŞ-nin 1441 sayılı qətnaməsi olmuşdur. Amma S.Hüseyn 1441 sayılı qətnamə də daxil olmaqla TŞ-nin digər qətnamələrinə də məhəl qoymamışdır.

İraq xalqı S.Hüseyn tərəfindən əsir alınmışdır. Onun tərəfindən ölkənin təbii sərvətlərinin qeyri-səmərəli istifadəsi nəticəsində ölkə inkişafda digər sivil ölkələrdən geri qalmışdır. Belə şəraitdə biz İraq xalqına yeni İraq yaratmaqda kömək edəcəyik. İraq ərazisində yaşayan bütün xalqlar azad, firavan həyat sürməyə layiqdir.

Biz terrorizmin bütün növləri ilə mübarizə aparacağıq və heç vaxt İraqın terrorçuların sığınacağına çevrilməsinə imkan verməyəcəyik.” Bəyannamədə istənilən hərbi müdaxilənin müvəqqəti olacağı və bunun əsas məqsədinin KQS-nin məhvi, təhlükəsizliyin təmini və İraqın yenidənqurulması üçün şərait yaradılması olduğu qeyd olunurdu. Beynəlxalq ictimaiyyəti İraq xalqının gələcəyi naminə onlara qoşulmağa çağırırdılar.

2003-cü il martın 20-də Bağdad vaxtı ilə 5:34-də koalisiya qüvvələri

İraqda hərbi əməliyyatlara başladı. General Tommi Frenksin başçılıq etdiyi hərbi əməliyyatlar “İraqın azadlığı” şrifti altında həyata keçirilirdi. Müharibənin ilk mərhələsi isə şok və titrətmə adlanırdı. Hərbi əməliyyatlar nəticəsində aprelin 9-da Bağdad ələ keçirildi və S.Hüseynin 24 illik hakimiyyətinə son qoyuldu. 10-11 apreldə İraqın digər iri şəhərləri olan Kərkük və Mosul ələ keçirildi.

Az sonra çoxmillətli koalisiya tərəfindən müvəqqəti hökumət quruldu. 2003-cü il aprelin 21-də fəaliyyətə başlayan bu hökumət 2004-ci il iyunun 28-dək fəaliyyət göstərdi. Bu hökumətə 2003-cü il mayın 11-dək ABŞ hərbiçisi Cey Qarner başçılıq edirdi. Sonra C.Buş onun yerinə Pol Bremeri təyin etmişdi.

2003-cü il mayın 1-də C.Buş San Diyeqodan bir neçə mil aralıda fəaliyyət göstərən Linkoln adlı təyyarə daşıyan gəmidəki çıxışında missiyanın yerinə yetirildiyini bəyan etdi. Bununla faktiki olaraq o, ABŞ-ın İraq silahlı qüvvələri üzərində qələbəsini elan etdi. Əslində bu qələbə formal xarakter daşıyırdı. Belə ki, koalisiya qüvvələrinin müdaxiləsi İraqlıların müqavimətinə səbəb olmuşdu. Müqavimət Bağdad, Əl-Anbar, Salah Əd-Din şəhərlərində daha güclü idi. Hər gün ölkədə baş verən partlayışlar onlarla iraq lının ölümünə səbəb olurdu [13].

C.Buşun qələbəsini elan etməsinə baxmayaraq, ölkədə hərbi əməliyyatlar davam etdirilirdi. S.Hüseyn isə hələ ələ keçirilməmişdi. O, 2003-cü il dekabrın 13-də “Qırmızı sübh” əməliyyatının gedişində Tikrit yaxınlığında ələ keçirildi. İraq məhkəməsi tərəfindən insanlıq əleyhinə cinayətlərdə təqsirli bilinən S.Hüseyn 2006-cı il dekabrın 30-da edam edildi. Qeyd edək ki, S.Hüseynin edamının müsəlmanların müqəddəs Qurban bayramına təsadüf etməsi bir çox müsəlman ölkələrində etiraz səbəb olmuşdu [5].

ABŞ hərbi qüvvələri 2011-ci ilin dekabrın 18-də İraq ərazisini tərk etdi. [2] Vaşinqton bundan sonra ölkədəki varlığını dünyadakı ən böyük səfirliyi vasitəsilə təmin edəcəkdə. Bu səfirlikdə ümumilikdə 15000 nəfər çalışacaq, 157 nəfər hərbiçi isə onların təhlükəsizliyini təmin edəcəkdə.

İraq müharibəsi ABŞ-ın XXI əsr Yaxın Şərq siyasəti üçün sınaq meydanı oldu. İraqa hücumla Buş, dünyada ABŞ-a rəqib ola biləcək və ya ona qarşı çıxma biləcək dövlət və ya dövlətlər qrupunun sadəcə bəyanatlarla kifayətləndiyini göstərmiş oldu. İraq müharibəsi BMT, NATO, Aİ, ƏDL, Şanxay qrupu və digər təşkilatlar Rusiya, Çin, Fransa, Almaniya və s. kimi dövlətlər üçün də bir sınaq oldu. Bu müharibə ABŞ və NATO-nun dünya siyasətindəki inhisarını sübut etdi. İraq həmçinin “Böyük Yaxın Şərqin demokratikləşdirilməsi və əsas amerika n dəyərlərinin yayılması” üçün də, dolayısı ilə Genişləndirilmiş Yaxın Şərq Layihəsinin (GYŞL) reallaşdırılması üçün də ilk addım oldu.

İraq müharibəsi eyni zamanda Yaxın Şərqdə böyük cəhdlər hesabına qorunub saxlanılan sabitliyi pozdu və bəşəriyyəti III dünya müharibəsi təhlükəsi ilə üz-üzə qoydu.

ƏDƏBİYYAT

1. Вахіšov М. “Бeynəlxalq münasibətlər tarixi” (1918-2003). Bakı: Şirvanəşr, 2004, 416 s.
2. Irak'taki 9 yıllık savaş bitti! / <http://www.haberturk.com/dunya/haber/697327-iraktaki-9-yillik-savas-bitti>
3. Михайлов С.А. Иракский фактор в трансатлантических отношениях // США - Канада: экономика, политика, культура. 2004, № 10, с. 37-54
4. Burkeman Oliver and Julian Borger. “War critics astonished as US hawk admits invasion was illegal in Washington” // *The Guardian*, Thursday 20 November 2003, <http://www.guardian.co.uk/uk/2003/nov/20/usa.iraq1>
5. Iraq War (2003- present) /1, http://en.wikipedia.org/wiki/Iraq_War
6. Junmovic and IAEA *Iraq inspection reports, jan 2003* / <http://www.mideastweb.org/inspectionreports.html>
7. Mario de Queiroz. Azores Summit, a Declaration of War on UN, March 17, 2003 by Inter Press Service / <http://www.commondreams.org/headlines03/0317-08.html>
8. The Status of Nuclear *Inspections in Iraq: 14 February 2003* / <http://www.iaea.org/.../2003/ebsp2003n005.shtml>
9. United Nations Security Council Resolution 1441 / http://en.wikipedia.org/wiki/United_Nations_Security_Council_Resolution_1441
10. United Nations Security Council and the Iraq War / http://en.wikipedia.org/wiki/United_Nations_Security_Council_and_the_Iraq_war
11. UNMOVIC IAEA Press Statement on Inspection Activities in Iraq, 24 February 2003 / http://www.un.org/depts/unmovic/new/documents/baghdad_press_briefings/february/UNMOVIC%20IAEA%20on%20Inspections%2024%20Feb.pdf
12. U.S.-Iraq Status of Forces Agreement / http://en.wikipedia.org/wiki/U.S.%E2%80%93Iraq_Status_of_Forces_Agreement
13. 2003 Invasion of Iraq / http://en.wikipedia.org/wiki/2003_invasion_of_Iraq

ТЕРАКТ 11 СЕНТЯБРЯ И ПОЛИТИКА США В ИРАКЕ

Н.Дж.АСАДОВ

РЕЗЮМЕ

После теракта 11 сентября 2001 года внешняя политика США приобрела опасный и агрессивный характер. Первыми жертвами такой политики стали Афганистан и Ирак. В статье подробно рассмотрено вторжение и захватническая политика США в Ираке.

Ключевые слова: Ирак, война, оккупация, терроризм, ядерное оружие

SEPTEMBER 11 TERROR ACT AND IRAQ'S POLICY OF USA

N.J.ASADOV

SUMMARY

After September 11, 2001 terror act in USA the foreign policy of USA bore a dangerous and aggressive character. The first victims of this policy became Afganistan and Irag. The article deals with the intrusion of USA into Iraq and USA's aggressive policy.

Key words: Iraq, war, occupation, terrorism, nuclear weapon

UOT 94(479.24)**AZƏRBAYCAN MUSIQİSİ XVIII ƏSR QAYNAQLARINDA****Z.R.İSLAMOVA***Bakı Dövlət Universiteti**ayxan.islamli@gmail.com*

Təqdim edilmiş məqalə Şərq musiqisinin baza rolunu oynamış Azərbaycan musiqisinin XVIII əsr tarixinə həsr edilmişdir. XVIII əsrə məxsus tədqiq edilmiş yerli və əcnəbi müəlliflərin əsərlərinin hər birində milli musiqimizə dair xeyli miqdarda dəyərli materiallara rast gəlinmişdir. Tarixi nöqtəyi-nəzərdən bu dövr musiqisinin araşdırılmadan kənar qalmasını nəzərə alaraq həmin ilkin mənbələrdə incəsənətimizə, xüsusilə musiqimizə və musiqi alətlərimizə dair qeydlərin bir yerə toplanaraq müqayisələr aparılmasına cəhd edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Səfəvilər, Şərq, XVIII əsr, musiqi, incəsənət

Azərbaycan dünyanın ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi ümumbəşər sivilizasiya tarixində xüsusi yer tutur. Ən qədim dövrlərdən öz mədəniyyəti və incəsənət nümunələri ilə seçilən yurdumuz özünəməxsus musiqisi və çalğı alətləri ilə dünya incəsənət tarixində yüksək pillələrdə yer almışdır. Mədəniyyətin güzgüsü hesab edilən, incəsənətin özəyini təşkil edən musiqimiz bütün dövrlərdə Şərq musiqisinin pik nöqtəsində durmuşdu. Azərbaycan musiqisi, Azərbaycan muğamı əsrlər boyu Şərqdə yaranan musiqinin baza rolunu oynaya bilmişdi. Bunu nəinki, arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş musiqi alətləri, o cümlədən tarixi, ədəbi, linqvistik, etnoqrafik, miniatür mənbələr də sübut edir [6, 4-5]. Bunun sübutunu Azərbaycanda olmuş əcnəbilərin, səyyah və diplomatların yol qeydləri, gündəlikləri, raportlarında da izləmək mümkündür. Azərbaycan mədəniyyətinə, incəsənətinə dair məsələlər daima ölkəmizə gələn əcnəbi səyyah və tacirlərin diqqətini cəlb etmiş, öz əsərlərində bu barədə geniş məlumatlar vermişdilər. Əcnəbilər öz təsvirlərində Azərbaycan musiqisinə olan heyranlıqlarını gizlətmir, əksinə incəsənətimizi, musiqimizi incəliklərinə qədər təsvir etməyə səy göstərmişdilər.

Əcnəbi dövlət nümayəndələrinin səyahətnamələrində və yol gündəliklərində Azərbaycan incəsənətinə və musiqisinə dair qeydlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə, müasir dövrdə mənfur qonşularımızın bizim musiqi alətlərinə göz dikərək oğurlamaq cəhdlərinin qarşısını almaq məqsədilə musiqimizə, ümumiyyətlə, incəsənətimizin bütün sahələrinə dair tədqiqatların aparılması, göstərilən mənbələrin aşkarlanaraq incəsənətimizə dair bütün qeyd

və məlumatların elmi dövriyyəyə cəlb edilməsi tarix elminin qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir. Onu qeyd etməliyik ki, XVIII əsr Azərbaycan musiqi tarixi məsələsi ayrıca tədqiqat obyektini kimi mədəniyyətə və tarixə dair tədqiqatların yalnız bir hissəsi araşdırılsa da, xüsusi tədqiqat predmeti olaraq tədqiq edilməmişdir. A.Mustafayevin əsərində musiqi alətlərinin təsnifatı, hazırlanma üsulları göstərsə də, tarixi yönümdən təəssüflər olsun ki, çox cüzi materiala rast gəlinir [5, 30-36]. XVIII əsr diplomatik missiya sənədləri və bu dövrə dair əsərlər əsasında bu problemin araşdırılmasına ilk dəfədir ki, cəhd olunur. Azərbaycan musiqisi haqqında materiallar XVIII əsr diplomatik missiya sənədlərində fraqmentlər şəklində verilsə də, bu araşdırmada onların bir yerə toplanaraq təhlil edilməsinə cəhd edilmiş və bu dövrdə yerli, xarici müəlliflərin əsərlərindəki qeydlər ilə müqayisələr aparılmışdır.

XVIII əsr diplomatik missiya sənədlərinin təhlili həmin dövrdə Azərbaycanda mövcud siyasi-iqtisadi, həmçinin sosial münasibətlərin dərinədən öyrənilməsində, ölkəmizin təhsil sistemi, elm, memarlıq və incəsənət sahələri haqqında olan təsəvvürlərimizi daha da genişləndirir və bir çox yeni xüsusiyyətlərin üzə çıxarılmasına şərait yaradır. Bu dövr qaynaqların öyrənilmədən Azərbaycan musiqisinin Şərq dünyasında yerini və rolunu müəyyənləşdirmək bir qədər çətin olardı. XVIII əsr mənbələrinin özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, məhz bu dövr qaynaqlarında siyasi-iqtisadi məsələlərlə yanaşı, mədəni sahələr də geniş öyrənilmiş və musiqi sahəsinə olan maraqdan irəli gələrək musiqi alətlərinin geniş təsviri verilmişdi.

İslam dininin qəbul edilməsi isə Şərq mədəniyyətinin bütün sferalarına təsir etmişdir və əlbəttə ki, dini təsir musiqidən də yan keçməmişdir. Dini musiqi zəminində yaranan mahnılar əsas etibarilə ülvü məhəbbət və gözəlliyi təəssüm etdirirdi. İngilis tədqiqatçısı C.Malkolm Səfəvi dövrü musiqisini qiymətləndirərək qeyd edir: Farslar musiqini elm hesab edir, lakin görünür, onlar musiqidə çox irəliyə gedə bilməmişdirlər. Bununla belə, onların qamma və musiqi qeydləri (notları-Z.İ.), o cümlədən müxtəlif janrlı-şəhvani, qəmli, sevincli, döyüşkən musiqiləri vardır, avaz bir sıra çalğı alətlərinin müşayiəti ilə ifa olunur. Onların musiqisi xoş olsa da, həmişə monoton olur” [10, 390]. Avropa tədqiqatçıları coğrafi baxımdan antik ədəbiyyatlardan qaynaqlanaraq Qafqaz və Orta Şərq ərazilərini Persiya kimi adlandırmış, bu səbəbdən də yanlış olaraq əhalisinin əksəriyyətini türklər təşkil edən Azərbaycan Səfəvi dövlətini Persiya kimi, burada yaranmış musiqini isə “fars musiqisi” kimi qiymətləndirmişdilər. Avropalıların yalnız olaraq “fars” kimi adlandırdıqları Azərbaycan musiqisi öz həznliliyi və rəngarəngliyi ilə səyyahların və Azərbaycana gəlmiş əcnəbilərin diqqətini özünə daima cəlb edə bilmişdi. Dövrün səyyah gündəliklərindəki məlumatlara əsasən əcnəbi elçilərin qarşılanması zamanı musiqi havaları çalınır, müxtəlif musiqi alətlərinin sədaları ilə müşayiət olunurdu. Səfəvi hökmdarı Şah Sultan Hüseyn (1694-1722) tərəfindən xarici dövlət nümayəndə və elçilərinin qəbulu zamanı həyata keçən ziyafətin geniş təsvirini verən Rusiya diplomatik heyətinin üzvü olan C.Bel “bütün ziyafət

boyu bir-birilə harmoniya təşkil edən bir çox musiqi alətlərindən mahnı çalındığını..., bu musiqinin müşayəti ilə ən yüksək dini vəzifəni tutan şəxs Qurandan ayələri fasiləsiz oxuyurdu”-deyə bildirir. Davamında Rusiya diplomatik missiya heyətinin həkimi, cərrah C.Bel qeyd edir ki, “hələ də musiqi çalınır, Sədr oxumağa davam edir, başqa hər bir şey çox səssizdir” [1, 93,105]. Bu məlumata əsasən dinimiz ilə musiqinin vəhdətini izləyirik. Eyni zamanda, C.Belin bu qeydi musiqiyə və oxunan Quran ayələrinə hörmət əlaməti olaraq iştirakçıların səssizliklə dinləməsi əcnəbilərdə marağa səbəb olmuşdu. İngilis tədqiqatçısı C.Malkolm qeyd edir ki, “fars” mahnılarının bəziləri çox gözəldir, yerli mövzulara həsr olunubdur... Bütün məclislərdə mahnı ifa edilir və ən məşhur şairlərin qəsidələrini bu ifalara daxil edə bilirlər [10, 393]. Qeyd edilən hər iki müəllifin Səfəvi dövrü musiqisi haqqında olan fikirlərini nəzərə alaraq onu qeyd etməliyik ki, dini mahnı, mərsiyələrlə yanaşı, məclis və ziyafətlərdə musiqinin müşayəti ilə müxtəlif şairlərdən şeir və qəsidələr oxunur, şeir məclisləri təşkil olunurdu. Bu məlumatlar Azərbaycanda elmə, biliyə, mədəniyyət və incəsənətə verilən yüksək qiymətin göstəricisi kimi qəbul edilə bilər. İngilis general-mayoru C.Malkolm qeyd edir ki, Fars (Səfəvi-Z.İ.) hökmdarları həmişə musiqiçilərə yüksək dəyər vermiş, onlara yüksək imtiyazlar verilmiş, hörmət əlaməti olaraq öz ziyafətlərində və ordu düşərgələrinin yaxınlıklarında yer vermişdilər [10, 406]. Hərbi qənimət olaraq musiqiçilərin əsir edilməsi tarixi tədqiqatlarda öz geniş əksini tapmışdır. C.Malkolm qeyd edir ki, Nadir şah tərəfindən Hindistandan gətirilmiş zəngin qənimət içərisində ən başlıcası sənətkar və musiqiçilər idi [10, 36].

Musiqi üçün tikililərdən danışarkən C.Belin qeydlərinə diqqətlə yanaşsaq, görərik ki, o Təbrizi təsvir edərkən yazır: “Burada bir neçə yaxşı tikilmiş məscid vardı ki, əzəmətli minarə və sütunlarından namaz vaxtı molla camaatı ibadətə çağırır. Həmçinin, Şamaxıda olduğu kimi, Təbrizdə musiqi üçün hündür tikilidə səhər və axşam mahnı çalınır [1, 78-79]. Rusiya diplomatik missiya nümayəndəsi kimi gizli olaraq bütün gördüklərini və eşitdiklərini öz gündəliyinə qeyd etmək kimi təlimat alan C.Belin musiqi üçün xüsusi binalar tikilməsi, evlərdə daima musiqi sədalarının eşidilməsi məsələləri xüsusi qeyd edilmişdir. Çünki əhalinin savadlılıq dərəcəsi kimi musiqi və incəsənətə olan maraq və hörməti ilk olaraq Avropalılar tərəfindən yüksək dəyərləndirilir.

Tədbirlər zamanı musiqi çalınması, üç gün-üç gecə bayram edilməsi kimi adətin olması məsələsi rus səfirliyinin digər nümayəndəsi A.Lopuxinin qeydində öz əksini tapmışdır: “şah həzrətlərindən xalatın gəlişinə sevinən sultan (Şamaxı hakimi-Z.İ.) şeypur çalmağı və qaval vurmağı əmr etmiş, üç gün dayanmadan gecə və gündüz çalmışdılar. Həmin xalat ilə birgə şah musiqiçisi də gəlmişdir ki, burada ona böyük hörmət olunur” [122, 15]. Şah tərəfindən mükafatlandırılan sultanın bayram etməsi və şah saray musiqiçisinə hörmət əlaməti olaraq cəngi çalınması o dövrün ənənələrinin göstəricisi kimi qəbul edilə bilər. Bunları Peterburq sarayı tərəfindən Qafqazın öyrənilməsi üçün göndərilən alim S.Qmelinin də qeydlərində izləyə bilərik. S.Qmelin Gilan

hakimi Hidayət xanın sarayında olarkən onların şərəfinə ziyafət verilmiş və burada “bütün məclis boyu musiqi çalındığı”, Novruz bayramının təsviri zamanı isə müəllif tərəfindən “küçələrdə musiqi çalındığını və müxtəlif rəqslər oynadıldığını” qeyd etmişdir [12, 400-401, 426].

Xanlıqlar dövründə də vacib şəxslərin qarşılınması zamanı musiqidən istifadə edilməsi adət-ənənəsi davam edirdi. “Mərhum Pənah xan Fətəli xanın and-amanına, övladına və qohumlarını göndərməsinə inanıb, İbrahimxəlil ağanı bir neçə kətxuda ilə Fətəli xanın ordusuna yola saldı. Fətəli xan bu xəbəri eşitcək sevindi. Övladından bir neçə nəfəri onu qarşılamaq üçün göndərdi. İbrahimxəlil ağanı hörmət, təntənə və çalğı ilə ordugaha gətirdilər [7, 134].

Yürüş zamanı musiqi sədalarının çalınması məsələsi də XVIII əsr mənbələrində izlənilmişdir. Azərbaycanın böyük tarixçisi A.Bakıxanov qeyd edir ki, Pyotr Nizami yürüş və əsgəri musiqi ilə qalaya (Dərbəndə -Z.İ.) daxil oldu [4, 97]. C.Kuk Səfəvi ordusundan danışarkən hərbi musiqi haqqında qeydlər etmişdir. “Günəş batdıqdan sonra farslar (Səfəvi əsgərləri – Z.İ.) uzaq məsafədən belə eşidilməsi mümkün olan uzun şeypurdan vahiməli və qorxuducu səslər çıxarırlar” [11, 234-235]. Həm də ingilis səyyahı olan C.Kuk öz qeydlərində yazır ki, Əmir Ruslan xan “onları mehribanlıqla dəvət edib, bizim baş gözətçimizə əmr verdi ki, sərdar bir general olaraq təmtəraqa, musiqi, təbil və nağara sədaları ilə qarşılınmalıdır [11, 329].

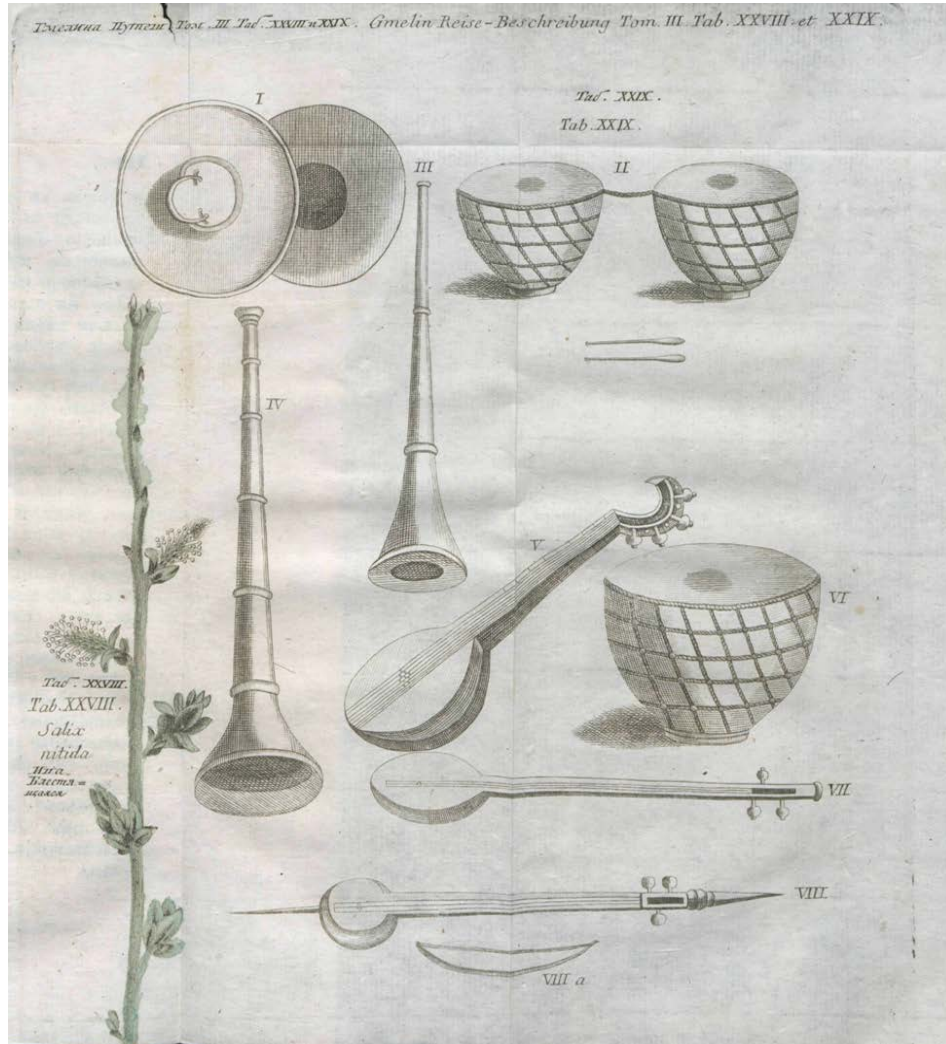
Ümumiyyətlə, musiqi ənənələrimizə heyran olan əcnəbi diplomat və səyyahlar öz sənədlərində musiqi alətlərimizin adlarını qeyd edir, onları geniş surətdə təsvir etməyə çalışırdılar. Rusiya diplomatik nümayəndəliyinin hərbiçi üzvü olan A.Lopuxin tərəfindən yerli musiqi alətlərinin adının çəkilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir ki, onun bu maraqlı qeydi yuxarıda verilmişdir. Digər diplomatik missiya sənədlərində musiqi alətlərinin adları çəkilmişdir ki, bunlardan bir neçəsini misal göstərə bilərik. A.Volinski səfirliyinin digər nümayəndəsi olan C.Bel qeyd edir ki, 1717-ci il yanvarın 27-də Ərdəbili tərk edərək Miyanəyə doğru hərəkət edərkən bir mil aralıda Qaracın adlı kəndə çatırlar. Burada onları xristian keşiş və digər xristianlar qarşılayırlar. Beləki, burada yaşayan az qism xristianlar arasında öz həmdinlərinin qarşılınması adəti vardı. Qarşılayanlardan biri uzun dirəkdə bəzədilmiş çarmıx qaldırılmış, digərləri zurna, qaboy, dəf və başqa musiqi alətlərində ifa edir, bir və ya iki şəxs isə iki mis nazik plitələri bir-birinə vurmaqla himn və ya zəbur (mədh və dualardan ibarət olan kitab-Z.İ.) oxuyurdular [1, 83-84].

C.Bel Şamaxını təsvir edərkən belə yazmışdı: “Şəhərdən kənarında dağın başında, zirvədə çoxlu pəncərə və şüşələri olan böyük tikili vardı. Burada hər gün günəşin çıxması və batması vahiməli səs çıxaran şeypur, qaval, qaboy və dūdükdən ibarət musiqi alətləri ilə müşayət olunur. Deyilənlərə görə, bu adət Böyük İsgəndər qədər qədimdir” [1, 66; 14, 396]. 1717-ci ildə Şamaxıda olan C.Belin müxtəlif səslər ifa edən musiqi alətlərinin adlarını çəkməsi, onların tarixini e.ə. IV əsrə aid etməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məlumatların öz təsdiqini digər qaynaqlarda da tapması Azərbaycanın musiqi tarixinin

mənbə məlumatlarının zənginləşməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Digər rus hərbiçisi F.Soymonovun da təsvirlərində qədim musiqi alətlərimizin adı çəkilir, onun yazdığına əsasən, Astara körfəzində yerli rəisin qonağı olarkən “musiqiçilər dəmir qolbaqlar asılmış əla qaval ilə çalmağa və oxumağa başladılar. Bəy dedi ki, o (qaval-Z.İ.) adlı-sanlı Sasani şahı Ənuşirəvanın dövründə düzəldilmişdi” [9, 123]. Qavalın milli musiqi alətimiz kimi səsləndirilməsi XIX əsrdə Qafqazda olan A.Dümanın səyahətnaməsində də öz təsdiqini tapır. Müəllif Dağıstanda -Vladiqafqazda olarkən qeyd edir ki, “bu vaxt qonşu otaqda ney və Azərbaycan qavalı səslənirdi” [2, 100]. Qədim musiqi alətinin məhz “Azərbaycan qavalı” kimi adlandırılması tariximiz üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şamaxıda musiqi məclisində olan fransız səyyahı və yazıçısı A.Düma buranı belə təsvir edir: “Musiqi dəsgahı ikiyə bölünmüş nəhəng yumurtaya oxşayan, dəmir ayaqlar üzərinə qoyulmuş bir əbildən, eynən bizimki kimi qavaldan, qədim tibisinə oxşayan neydən, mizrabla çalınan, mis simli tar və nəhayət, bir dəmir ayağı olan, dəstəyi musiqiçinin sol əlində fırlanan kamançadan ibarət idi; kamança çalınanda adama elə gəlirdi ki, yay simləri yox, simlər yayı axtarıb tapırdı.” [2, 224]. Böyük mütəfəkkir tərəfindən milli musiqi alətlərimizin adının çəkilməsi və təsvir edilməsi tarixi baxımdan xüsusi əhəmiyyətlidir.

S.Qmelin Azərbaycanda olarkən müxtəlif bölgələrdə olmuş və ümumi olaraq yerli əhalinin, yəni xalqımızın müxtəlif musiqi alətlərinin adını çəkib təsvirini vermişdir. “Onların tütək, şeypur, kaman, qaboy, arfa, nağara, düdük və s. musiqi alətləri vardır. Məclisin havasından asılı olaraq bu və ya digər alətdən istifadə edirlər”. Ardınca alim kamançanın tam təsvirini verir: üç və ya dörd simli olub, alətin baş tərəfində simlərin sayına uyğun alətin səs telini tənzimləyən burğusu vardı. Alətin aşağı hissəsi 3-4 barmaq enliyində dairəvi formada olur, üzəri dəri ilə örtülür. Bu alət kiçik ucluq və ya metal dəstəklə qurtarır. Ardınca tütəyin təsvirini verən S.Qmelin onun barmaqla çalındığını bildirir. Sonra arfaya bənzər küt üçbucağa bənzər simli alətin - qanonun təsvirini verir. Digər alətlərin, o cümlədən nağara, qoşa nağaraların təsvirini verir, ardınca şeypurları uzun, qısa, əyri və düz olmaqla bir neçə növünün olduğunu qeyd edir. Sənətkarlar musiqi alətlərini ucuz, eyni zamanda daş-qaşla, mirvari ilə bəzəməklə baha, nəfis də hazırlaya bilirlər [12, 438]. Milli musiqi alətlərimizin tarixinin qədim dövrlərdə gedib çıxması və müasir dövrdə belə onlardan geniş istifadə olunması təqdirəlayiq bir haldır.

Şək.1. S.Qmelinin təsvir etdiyi musiqi alətləri (Гмелин С.Г. Путешествие по России для исследования всех трех царств в природе, ч.III. СПб., Изданием Императорской Академии Наукъ, 1785, 737 с. Сѣх.438)

Azərbaycan xalqının həyatında və məişətində musiqi əsrlər boyu mühüm rola malik olmuş, öz hiss və həyəcanlarını musiqi ilə bildirmişlər. Həyatımızın bütün sahələrinə siraət edən musiqinin məişətimizdə rolunu XVIII əsr diplomatik missiya sənədlərindəki qeydlərdə də görə bilərik. C.Belin əsərində Şərq və xüsusilə Azərbaycan xalqının müalicə metodlarından geniş danışılmış və belə bir maraqlı məlumat da vardır ki, onlar (həkimlər-Z.İ.) xəstə adamı bəzən öz istəyi ilə musiqinin sədaları altında yerə yıxılanadək rəqs etməyə məcbur edirlər [1, 93]. Böyük maraq doğuran bu fikir müasir biologiya elminin mühüm nəticələri ilə üst-üstə düşür, beləki, müasir dövrdə musiqinin insan beyninə, o cümlədən musiqinin sədaları altında rəqs edərək idman və fiziki

hərəkətlərin insan orqanizminə müsbət təsiri artıq sübut edilmişdir. Musiqinin xalqımızın həyatındakı rolunu yerli qaynaqlarda da izləyirik: "Məhəmməd bəy basqınlardan və öz vətəninin sərhədlərini qorumaqdan çox az hallarda boş vaxt tapırdı. Bu işlərdən asudə olduğu zamanlar isə musiqi çaldırıb iki toppuzla idman edir və cıdırı çıxırdı" [7, 200].

Qadınların Azərbaycan Səfəvi dövlətinin mədəni-ictimai həyatında nə dərəcədə rol oynadığını diplomatik missiya və səyyah gündəliklərindən izləyə bilərik. Əvvəla onu deyək ki, hələ 1571-1572-ci illərdə Şah I Təhmasibin (1524-1576) və 1685-ci ildə Şah Süleymanın dövründə (1667-1694) məhkəmənin qərarı ilə şərab, eyni zamanda qadın musiqiçi və rəqqasələr qadağan edilmişdir [3, 32]. S.Qmelin qadınların bütün ictimai işlərdə olduğu kimi, "musiqi və əyləncələrdən tamamilə kənar qaldıqlarını" qeyd edir [12, c.440]. İngilis tədqiqatçısı A.Nyuman öz əsərində 1703-1707-ci illərdə bir neçə dəfə İsfahanda olmuş K.de Byuinin fikirlərinə əsasən belə bir məlumat vermişdir ki, rəqqasələrin rəsmi ziyafətlərdə əvvəlki kimi iştirakı qadağan edilmişdir. Davamında C.Belin qeydini verir: "qadınlar məclisdə ancaq şərbət paylayırlar" [3, 237]. Lakin Səfəvi sarayında siyasi ictimai həyatda rol oynayan, eyni zamanda tarixən qadına olan mühüm hörmət və ehtiramı nəzərə alaraq qadınların musiqidən kənar qaldıqlarından deyil, sadəcə islam və şəriət qaydalarına uyğun olaraq onların əyləncələrinin gizlədilməsi, əcnəbilərin gözlərindən kənar qalması kimi qəbul edə bilərik. Marşal fon Biberşteyn musiqi festivallarından danışarkən qeyd edir ki, qız və qadınlar orada iştirakdan məhrum ola bilərlər, burada onların üzvləri gizlədilir və kor musiqiçi tapılır ki, onları heç kimin görmədiyi yerdə öz musiqisi ilə əyləndirsin [15, 51].

Biz bunun təsdiqini, qadınların musiqidən heç də uzaq olmadığını sübut edən digər bir faktı da qeyd etmək istərdik. Bunu Aleksandr Dümanın Qafqaza səyahətnaməsində izləyə bilərik. A.Düma Terek çayı yaxınlığında olarkən qeyd edir: "Biz orada bir yox, iki qadın gördük. Sən demə, ikinci qadın polismeysterin (hakim-Z.İ.) xanımının baldızı imiş və o da bu fürsəti əldən buraxmaq istəməmiş, "Qraf Monte-Kristo" və "Üç müşketyor"un müəllifini görmək niyyətilə lap obaşdan ora gəlibmiş. Hər iki xanım fransızca yaxşı danışdı. Onlardan biri – polismeysterin arvadı gözəl musiqiçi idi; o, pianonun arxasına keçdi və gözəl rus romanslarından bir neçəsini və əlavə olaraq, Lermontovun "Qornaya verşina"sını oxudu... Əlbəttə ki, söhbət azərbaycanlılardan gedir" [2, 46]. Cəmi yarım əsr sonra fransız dilini mükəmməl bilib, musiqi alətində təkmil surətdə dünya klassiklərinin əsərlərinin çalınması əsrlər boyu qadınların musiqi ilə yaxından maraqlanması və tanışlığından xəbər vermirmi?!

Bütün bu deyilənləri nəzərə alaraq dini bayraq altında yaradılmış Səfəvilər dövlətində rəsmi dövlət məclislərində və ziyafətlərdə musiqi sədaları eşidilsə də, bunun nisbətən, din çərçivəsində həyata keçməsi qənaətinə gəlmiş olur. Lakin bu o demək deyil ki, Azərbaycan Səfəvi dövlətində musiqili əyləncələr qadağan edilmişdir, çünki bayram və şənliklər ta qədimdən müxtəlif musiqi sədaları ilə müşayət olunmuşdur. Müxtəlif xalq bayramları, toylarda, el

şənliklərində əcnəbi qonaqların qarşılınması zamanı və onlara verilən ziyafətlərdə, saray məclislərində el nəğməkarları, peşəkar saray musiqiçiləri fəaliyyət göstərir və öz çıxışları ilə yaddaşlarda qalırdılar.

Azərbaycan musiqisi XVIII əsrdə dinin təsirinə məruz qalsa da, öz rəngarəngliyini qoruyub, saxlaya bilmişdi. XVIII yüzillikdə simli, nəfəs və zərb alətləri ilə zəngin olan Azərbaycan musiqi mədəniyyəti yüksək ifaçılıq məharətinə malik xanəndləri, rəqqasələri ilə xüsusilə seçilirdi. Yerli salnaməmiz olan Qarabağnamələrdə bu barədə qeyd olunur: “Şuşa şəhəri... keçən əsrlərdə bu şəhər sənət, ədəbiyyat, incəsənət, xüsusilə musiqi sahəsində Cənubi Qafqazda ən mühüm və demək olar ki, birinci yer tutmuşdur [8, 77-78].

Beləliklə, təhlil olunan ingilis, rus və yerli qaynaqların hər biri XVIII əsrdə Azərbaycan musiqisinin inkişafından xəbər verir. Bu mötəbər mənbələrdə müəyyən dövrdə siyasi, ideoloji məsələlərdən irəli gələrək musiqi sənətinin məhdudlaşdırılması görünə də, bu heç də incəsənətin mühüm qolu olan musiqinin tənəzzülü demək deyildir. Bu qaynaqlarda musiqi alətlərinin adlarının, hazırlanma texnologiyalarının, hifz edilməsi isə tariximiz üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövrdə bu mənbə məlumatlarının aşkarlanaraq elmi dövriyyəyə cəlb edilməsi vacib məsələlərdəndir. Musiqi alətlərimizin, musiqi ilə bağlı ənənələrimizin xarici dövlət nümayəndələri tərəfindən təsviri və yüksək qiymətləndirilməsi isə Azərbaycan tarixinin tədqiqində yeni istiqamətlərin yaranmasının zəruriliyini göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. A Journey from St Petersburg in Russia, to Ispahan in Persia, with an Embassy from his Imperial Majesty, Peter The First, To The Sophy of Persia, Sheikh Hussein, 1715, v. I. pp357
2. Aleksandr Düma. “Qafqaz”. Bakı: Qafqaz, 2010, 496 s.
3. Andrew j. Newman. Safavid Iran Rebirth of a Persian Empire. Paperback edition published in 2009 by I.B. Tauris & Co Ltd. London. pp281
4. Bakıxanov A. Gülüstan-i İrəm. Bakı: Elm, 1991, 256 s.
5. Mustafayev A.H. Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi (etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat). Bakı: BDU, 2009, 420 s.
6. Nəcəfzadə A.İ. Azərbaycan idiofonlu çalğı alətləri (orqanoloji-tarixi tədqiqat). Bakı: MBM, 2010, 280 s.
7. Qarabağnamələr. I kitab. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 216 s.
8. Qarabağnamələr. III kitab. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 248 s.
9. Qarayev E.T. F.İ.Soymonovun “Xəzər dənizini və orada həyata keçirilən Rusiya işğallarının, imperator böyük Pyotrun tarixinin bir hissəsi kimi təsviri” adlı səyahətnaməsi Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi. Bakı: ADPU, 2006, 141 s.
10. The History of Persia, from the Most Early Period to the Present Time: by Major-General Sir John Malcolm, G.C.B., K.L.S.,Governor of Bombay. in 2. v. II. London: John Murray, Albemarle-Street. 1829
11. Voyages and Travels through the Russian Empire, Tartary and Part of The Kingdom of Persia. By John Cook, M. D. At Hamilton. In Two Volumes. v. II. Edinburgh: 1770
12. Гмелин С.Г. Путешествие по России для исследования всех трех царств в природе, ч.III. СПб.: Иждивением Императорской Академии Наук, 1785, 737 с.
13. Лопухин А.И. Журнал путешествия через Дагестан 1718 г. //История, география и

- этнография XVI-XIX вв. Архивные материалы. М.: Восточная литература, 1958, с.6-58
14. Путешественники об Азербайджане. Под редакцией Э.М.Шахмалиева. т. I, Составил З.И.Ямпольский. Баку: Академия Наук Азербайджанской ССР, 1961, 425 с.
15. A General, Historical, and Topographical Description of Mount Caucasus. With a Catalogue of Plants Midigenous to the Country. In 2 Volumes. Translated from the Works of Dr. Reineggs and Marshal Bieberstein, by C. Wilkinson. With a map and plates. v. I. London: 1807, pp. 407

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ МУЗЫКА В ИСТОЧНИКАХ XVIII ВЕКА

З.Р.ИСЛАМОВА

РЕЗЮМЕ

Представленная статья посвящена истории азербайджанской музыки восемнадцатого века, которая сыграла фундаментальную роль в музыке Востока. В каждом из изученных произведений отечественных и зарубежных авторов восемнадцатого века, есть значительное количество ценных материалов о национальной музыки. В первоисточниках имеются ценные сведения об азербайджанской музыке и музыкальных инструментах. В статье характеризуется общее состояние азербайджанской музыки и музыкальных инструментов в указанный период.

Ключевые слова: Азербайджан, Сефевиды, Восток, XVIII век, музыка, искусство

AZERBAIJANI MUSIC IN THE 18TH CENTURY SOURCES

Z.R.ISLAMOVA

SUMMARY

The paper deals with the history of the 18th century Azerbaijani music which played a fundamental role in the music of East. Every 18th century work by local and foreign authors includes a considerable number of valuable materials of national music. The primary sources comprise valuable information about Azerbaijani music and musical instruments. The article describes the general state of Azerbaijani music and musical instruments in this period.

Key words: Azerbaijan, Safavids, East, 18th century, music, art

UOT 94 "04/15" ; 902:911

TATAR MƏDƏNİYYƏTİNİN NADİR İNCİSİ

A.Ə.MEHDİYEVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ayten-69@mail.ru

Türk xalqlarının yaratdığı mədəniyyət abidələri arasında Qız qalaları mühüm yer tutur. Geniş bir arealda yayılan Qız qalaları bir-birini təkrar etmir, hər birinin öz tarixi, memarlıq xüsusiyyətləri və inşa texnikası vardır. Bu abidələr arasında Kazan Kremlində inşa olunmuş Suyumbikə qülləsi diqqəti cəlb edir. Kazanın sonuncu hökmdarı olan Suyumbikənin şərafinə inşa edilən bu abidə müasir dövrdə də öz möhtəşəmliyi, daşdığı funksiya və inşa sirrinin sona qədər açılmaması ilə xarakterikdir.

Açar sözlər: Qız qalası, tatar mədəniyyəti, Kazan, Suyumbikə, abidə

Orta əsrlər tarixində müxtəlif tarixi abidələr inşa olunmuşdur. Bu abidələrin tarixinin araşdırılması bir çox hadisələri daha dərinlən anlamağa, eyni bir mədəniyyətin daşıyıcılarının min kilometrə məsafəyə yayılmasına baxmayaraq, öz qədim kökləri və inamlarını qoruyub saxlaması və s. qanunauyğunluqları ortaya çıxarmağa şərait yaratmışdır. Qədim türk xalqlarının yaratdığı bu xüsusiyyətləri özündə əks etdirən abidələrdən biri Qız qalalarıdır. Onların harada və hansı zaman kəsiyində inşa edilməsindən asılı olmayaraq, vahid qanunauyğunluq əsasında meydana gəlməsi diqqəti cəlb edir. Qız qalalarına türk xalqlarının yaşadığı geniş bir arealda rast gəlmək mümkündür. Bu abidələrin xarakterik cəhətlərindən biri onların bir-birini təkrar etməməsi hesab olunmalıdır. Yaxın bir məsafədə inşa olunan Qız qalaları ilə bağlı məlumatlar belə fərqlidir. Bu baxımdan Kazan Kremlinin daxilində yerləşən Suyumbikə qülləsi (qalası) diqqəti cəlb edir. Bu abidə Kazan Qız qalası kimi də tanınmışdır.

Kazan şəhəri paytaxta çevrildikdən sonra regionda mühüm rol oynamağa başladı. Kazan xanlığının dövlət idarəçiliyinə kişilərlə yanaşı qadınlar da cəlb olunmuşdu. Artıq XVI əsrin birinci yarısında şahzadə Qauxarşad və xan arvadı Suyumbikə kifayət qədər mürəkkəb bir şəraitdə dövləti idarə etmişdilər. Kazan xanlığında, əsasən, xanın böyük arvadı xan ocağının qoruyucusu hesab olunurdu. Çingizilər və Cucilərin hakimiyyəti dövründə yeni xan seçilənə qədər hakimiyyət məhz həmin qadına tapşırılırdı. Onlardan biri də Suyumbikə ol-

muşdur. Suyumbikənin adı ilə bağlı Qız qalası dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır.

1531-ci ildə Kazan xanlığında baş vermiş çevrilişdən sonra Səfa-Gəray müvəqqəti hökumət əvəz etmişdir. Şahzadə Can - Əlinin xan elan olunması Moskva ilə yeni bir müqavilənin imzalanması ilə nəticələnmişdir. Cəmi 15 yaş olan xanın dövründə dövləti onun adından şahzadə Qauxarşad idarə etmişdir. 1533-cü ildə Moskva knyazı III Vasilinin vəfatından sonra burada müvəqqəti hakimiyyət İvan Qroznının anası Yelena Qlinskayaya keçmiş və bununla regionda yenidən qüvvələr nisbəti dəyişmişdir. Həmin il Can-Əli öldürülmüş, hakimiyyətə qayıdan Səfa-Gəray onun arvadı ilə evlənərək “xan ocağı”nı tutmuşdur (2, 98). 1546-cı ildə o, yenidən hakimiyyətdən devrilmiş və Moskvanın dəstəyi ilə xalq arasında böyük nüfuza malik olmayan Şah-Əli Kazanın yeni xanı elan edilmişdir. Lakin cəmi bir aydan sonra Səfa-Gəray noqay və kırımlılarla birgə hakimiyyəti geri qaytarmağa müvəffəq olmuşdur. 1549-cu ildə xanın gözlənilmədən vəfatından sonra hakimiyyət azyaşlı varisi Utyamış və onun regenti Suyumbikəyə keçmişdir (5, 35). 1551-ci ildə Suyumbikə azyaşlı oğlu ilə birlikdə iki dövlət arasında sülhün təminatçısı kimi Moskvaya göndərilmişdir. 1552-ci ildə isə Kazan hökmdarı İvan Qroznının qoşunları tərəfindən tutulmuşdur.

Kazanın son hökmdarı Suyumbikə haqqında əfsanələr yaranmışdır. Kazan Kremlində onun adı qülləyə verilmişdir. Suyumbikə qülləsi Kazanın mənavi simvolu və tarixi qürur obyektini hesab olunur. Bu abidənin qeyri-adi pilləli konturu Kazanın memarlıq simvoluna çevrilmişdir. Yeddi yaruslu, qırmızı kərpicdən tikilmiş qüllənin hündürlüyü 58 metrdir. Birinci yarusda tağşəkilli keçid mövcuddur. Keçid sonradan komendant evinə çevrilmiş Xan həyatına girmək üçün istifadə edilmişdir. Dördlük və səkkizlik sxem üzrə inşa edilmiş qüllə çadıra oxşayan gözətçi qülləsi – fənər və onun üstündə şpillə (binanın təpəsində uzun mil) tamamlanır. Qüllənin üst dördlük və birinci səkkizliyində kərpicdən tavan inşa olunmuşdur (2, 98).

Suyumbikə qülləsinin qeyri-adi arxitekturası onun inşa edildiyi dövr barədə müxtəlif fikirlər doğurmuşdur. Bu abidənin xanlıq dövründən qalmış yeganə tikili olması haqqında mülahizələrə də rast gəlmək mümkündür. Qüllə iri ölçülü bişmiş kərpicdən inşa olunmuşdur. O, öz oxundan əyilmiş formada. Müasir dövrdə bu əyilmə təxminən 2 metrə qədərdir. Qüllənin aşağı yarusu girişin üzərində birləşən silindirik qübbə ilə birləşdirilmişdir. Hər bir pilonun (naxışlı sütun) daxilində maili tağlı dəhlizlər və yuxarıya doğru pillələr yerləşdirilmişdir. Şərq və qərb fasadlarında pilonların iki dekorativ sütunu vardır (8, 142).

1914-1916-cı illərdə qüllənin əyilməsi ilə əlaqədar olaraq bərpa işləri aparılmışdır. Aşağı yarusu geniş polad bandajla möhkəmləndirilmişdir. Bu prosesin tağ səviyyəsində aparılması abidənin xarici görkəmini bir qədər dəyişdirmişdir. Abidədə bərpa işləri 1958, 1970 və 1980-ci illərin sonunda da aparılmışdır (8, 143).

Yazılı mənbələrdə Suyumbikə qülləsinin inşa tarixi barədə heç bir məlumat saxlanılmamışdır. XVII-XVIII əsrlərə aid kartoqrafik sənədlər araşdırılarkən bir cəhət diqqəti cəlb etmişdir. Müxtəlif rəssamlar bu qüllənin təsvirini, əsasən, Kazanka çayı tərəfdən götürməyə üstünlük vermişdilər.

Suyumbikə qülləsinin inşa tarixi XVII – XVIII əsrin əvvəllərinə aid edil-sə də, müasir dövrə qədər bu məsələ ətrafında mübahisələr davam etmişdir. Bu Kazan Kremlinin tarixi ilə bağlı məsələlərin sona qədər öz həllini tapmaması ilə bağlı olmuşdur. Qüllənin Şərq və Qərb memarlıq ənənələrini özündə birləş-dirməsi abidə haqqında müxtəlif əfsanə, fərziyyə və ehtimalların yaranmasına səbəb olmuşdur. Sonuncu Kazan hökmdarı Suyumbikənin Kazanın fəthindən sonra bu qüllədən özünü atması haqqında əfsanə tarixi mənbələrdə öz əksini tapmamışdır. Kazan şəhərinin işğalından bir il əvvəl onu tərk edən Suyum-bikənin qüllədən özünü atması həqiqətə uyğun deyildir.

Suyumbikə qülləsinin inşa səbəblərindən biri kimi XVIII əsrin əvvəllə-rində Rusiyada vəziyyətin son dərəcə gərgin olmasını göstərmək mümkündür. Ölkənin apardığı müharibələr heç də həmişə uğurla nəticələnmişdi. Moldovada aparılan hərbi kampaniya uğursuzluqla nəticələnmiş və hətta çarın əsir alınması təhlükəsi yaranmışdır. 1705-ci ildə Don kazakları üsyan qaldıraraq, ataman Bulavin beş il Don sahillərində ağalığ etmişdir. Başqırdlar Yelabutu və Zainski tutaraq Kazanın 30 verstliyinə qədər gəlib çatmışdılar. Tatarlar bu üsyana qoşulacağı təqdirdə, Rusiyanın şərqində bir strateji məntəqə kimi Kazanın itirilməsi, daha sonra bütün cənub rayonlarının Rusiyadan ayrılması təhlükəsi yaranmışdır. Bu səbəbdən XVIII əsrin əvvəllərində Kazanın möhkəmləndiril-məsinə xüsusi diqqət yetirilmiş, şəhər divarları ətrafında yeni istehkamlar tikilmiş və Kreml möhkəmləndirilmişdi. Bununla əlaqədar olaraq Kremlin ən yüksək hissəsində gözətçi məntəqəsi kimi Suyumbikə qülləsinin inşa edilməsi güman olunur. Bu qüllədən 50 verstlik bir məsafənin nəzarətdə saxlanması mümkün idi. Çox güman ki, Suyumbikə qülləsi daxili müdafiə sisteminin bir elementi kimi inşa edilmişdir (8, 144). Lakin bu fərziyyənin çatışmayan cə-hətləri də vardır. Belə ki, daxili müdafiə sistemi haqqında heç bir məlumat sax-lanılmamışdır. Həmin sistemin qalıqları tədqiqat işləri aparılarkən belə ortaya çıxmamış və Suyumbikə qülləsinin güman edilən tikili ilə bağlılığı aşkar olun-mamışdır. Qüllənin özülü çox dərin qazılmamış və bu səbəbdən onun əyilməsi baş vermişdir. İnşa xüsusiyyətlərinə görə Suyumbikə qülləsi rus qala və qül-lələrinin əsas cəhətlərinə malik olmamışdır. Bu abidə tatar memarlığının əsas cəhətlərini özündə birləşdirmiş və daha çox Kazan xanlığının xarakterik xüsusiyyətlərini əks etdirmişdir. Suyumbikə qülləsinin Moskva Kremlindəki Borovitsk qülləsi ilə müqayisə edilməsi elmi cəhətdən əsaslandırılmamışdır.

Kazan tarixi ilə məşğul olan XIX əsr tarixçisi S.M.Şpilevski tatarların Sumbekə (Suyumbikə) qülləsinə xüsusi əhəmiyyət verdiklərini qeyd etmişdir. Müəllifin fikrincə, abidə ya çar Aleksey Mixayloviç, ya da imperatritsa Anna İohannovnanın dövründə inşa edilmişdir. Belə ki, Kazan xanlığının bütün abi-dələrini məhv edən IV İvanın bu abidəni saxlaması alimə inandırıcı görün-

məmişdir. Onun fikrincə, qüllənin tikintisində bəzi elementlərin tatar memarlıq üslubuna uyğun gəlməməsi bu fikri təsdiqləyir. Eyni zamanda o, qüllə ilə yanaşı yerləşən kilsənin yenidən inşası zamanı qüllə və kilsənin eyni bir özül üzərində qurulması və həmin ərazidə Aleksandr Mixayloviçin dövrünə aid sikkələrin tapılması faktını da diqqətdən qaçırmamışdır.

Tatarlar bu abidə ilə bir çox inamlarını bağlamışdılar. Onlar qüllənin üzərində qoyulan şpilin qızıl olması və burada qədim əlyazmaların yerləşdirilməsinə inanmışlar. Müəllifin məlumatına görə, 1830-cu ildə şpil çıxarılmış, onun misdən olması və daxilinə əlyazmanın qoyulmaması bəlli olmuşdur. Bəzi müsəlmanlar cümə günləri buraya namaz qılmağa gəlir və inanırdılar ki, qüllənin altında kəllə sümüyündən su qaynayan müqəddəs dəfn olunmuşdur (9, 7-9).

Eyni zamanda Suyumbikə qülləsi tatar xanlarına məxsus sarayın bir hissəsi, Suyumbikə tərəfindən inşa etdirilmiş bir tikili, Suyumbikənin həyat yoldaşı Səfa-Gərayın dəfn olunduğu yer, Moskvaya göndərilmək üçün Suyumbikənin tutulduğu məkan və s. kimi xatırlanır. Kazan universitetinin adyunktı, Həştərxan xalq məktəblərinin direktoru M.S.Rıbuşkin “Kazan şəhərinin qısa tarixi” adlı əsərində Kreml qüllələri haqqında məlumat verərkən 1774-cü ildə Puqaçov üsyanı zamanı bu abidələrin əksəriyyətinin zədələndiyini bildirmiş, lakin Spass, Taynisk və Pyatniski kimi tikililərin qorunub saxlanıldığını göstərmişdir. Kazanla yaxından tanış olan müəllif əsərində Suyumbikə qülləsinə heyranlığını gizlətməmiş, onun “həddən artıq böyük və eyni zamanda çox yaşayışlı bir tikili” olduğunu bildirmişdir (12). M.S.Rıbuşkinin məlumatına əsasən, Suyumbikə qülləsinin əsasının qoyulması haqqında iki mülahizə mövcuddur. Bu məlumatları analiz edən müəllif bildirmişdir ki, abidənin əsasının qoyulması və inşası tatarların dövrü, abidənin üzərinə dövlət gerbinin qoyulması isə imperatrissa Anna İohannovnanın hakimiyyəti illərinə aiddir (2, 98). Eyni zamanda müəllif qüllənin tatarlara aid olmasına bir qədər şübhə edərək qeyd etmişdir ki, Kazanın tutulması zamanı tatarlara məxsus abidələr dağıdılmışdır. Lakin bu fikir sona qədər doğru deyildir. Belə ki, Kazanın alınmasından sonrakı dövrə aid mənbələr, xüsusilə Rusiyada vergi alınan obyektlərin siyahısı tərtib olunmuş dəftərlərdə tatarlara məxsus abidələrin dağıdılmaması, yalnız onların adlarının dəyişdirilməsi bildirilmişdir. O, Suyumbikə qülləsinin tatarlara məxsus olmasını yerli əhəlinin həmin abidəyə öz hüququnu bildirməsi və onu müqəddəs sayması ilə də əsaslandırılmışdır (2, 99). Yerli əhəlinin yadellilər tərəfindən tikilmiş abidəyə belə münasibət bəsləməsi inandırıcı görünə bilməz.

1971-1978-ci illərdə prof.A.X.Xalikov tərəfindən daha qədim təbəqələrin tapılması məqsədilə Kazanda geniş tədqiqat işləri aparılmışdır. Bu məqsədlə qədim muzey kolleksiyaları və N.F.Kalininin apardığı qazıntı işlərinə müraciət edən tədqiqatçı türk-monqol yürüşlərinə qədərki dövrə aid edilən çoxlu material aşkar etmişdir. Zalantova dağı və Kaban şəhərciyində aparılan qazıntı işləri nəticə vermədikdə, Kazan Kremlində tədqiqat işlərinə başlanıldı. İlk dəfə olaraq burada bulqar dövrünə aid edilən təbəqə açıldı. 1976-1978-ci illərdə A.X.Xalikov, onun əməkdaşları A.Q.Muxamadiyev və L.S.Şavoxin Suyum-

bikə qülləsi və Tezis çuxuru rayonunda apardıqları axtarış işləri zamanı Kazan şəhərinin qədim müdafiə divarlarının qalıqlarını aşkara çıxardılar (8, 108-109). Aparılan tədqiqat işləri zamanı aşkar edilən ağ daşdan tikilmiş müdafiə istehkamlarının Volqa Bulqar dövləti ilə Vladimir-Suzdal knyazlığı arasında münasibətlərin kəskinləşməsi zamanı inşa olunması fikri irəli sürülsə də, məsələnin bu cür qoyuluşu etimadsızlıqla qarşılandı. 1995-2000-ci illərdə Kazan Kremlinin şərq hissəsində oxşar ağ daşdan tikilən müdafiə istehkamlarının aşkar olunması bu fikri təsdiq etməklə yanaşı, buradakı tikililər və ya onların qalıqlarının daha qədim dövrə aid edilməsinin doğru olduğunu göstərdi.

Suyumbikə qülləsinin yaxınlığında xan ailəsinə məxsus məqbərənin yerləşməsi 1977-ci ildə aparılan qazıntılarla təsdiqlənmişdir. Qüllədən qərbə doğru dördədən artıq ağ daşdan tikilmiş məqbərə aşkar olunmuşdur. Bununla əlaqədar tədqiqatçı A.X.Xalikov həmin qüllənin XII əsrdən əvvələ - daha erkən dövrə şamil edilən bir bünövrənin üzərində tikildiyi fikrini irəli sürmüşdür. Tikilinin altından 1240-cı ilə aid bulqar sikkəsi aşkar olunmuşdur. A.X.Xalikovun məlumatına əsasən, XII əsrdən əsas qoyulan bu tikilinin, əsasən, gözətçi qülləsi kimi qüymətləndirilməsi doğru olardı. Suyumbikə qülləsinin təsvirinə Fra Mauronun xəritəsi (1459), Kazanın tutulmasında iştirak edən knyaz Kurbskinin məlumatı (1552), vergi alınan obyektlərin siyahısı tərtib olunmuş dəftərlər və A.Olearinin qravüründə (XVII əsr) rast gəlmək mümkündür (2,101).

XX əsrin 90-cı illərinə qədər sovet tarixşünaslığında Suyumbikə qülləsinin XVII əsrdə rus memarları tərəfindən hərbi xarakter daşıyan gözətçi qülləsi kimi inşa edilməsi konsepsiyası qəbul olunmuşdur. Tatar alimləri isə onun mənşəyini bulqar memarlığı ilə bağlayır və kərpicdən inşa olunan bu qüllənin təkmilliyini rüslərə qədər regionda aparıcı rol oynayan arxitektura ənənələri ilə əlaqələndirirlər (2,101). Belə ki, X-XIII əsrlərdə Volqa Bulqar dövlətinin şəhər və kəndlərində monumental daş tikililər üstünlük təşkil etmişdir. Bu dövrdə şəhərsalma ənənələri formalaşır və bulqar şəhərləri öz ölçüləri ilə fərqlənirdi (6, 79). Tikililər arasında taxta və daşdan inşa olunanların bəziləri dövrümüzə qədər saxlanmışdır (4, 146). Bulqar dövrü memarlıq abidələri üçün onların böyük ölçülü olması, geniş bir ərazini əhatə etməsi, ciddi dəyişikliklərin tətbiq olunması və s. səciyyəvi xüsusiyyətlər xarakterik olmuşdur. Yurd formalı arxaik tikililər mövcud idi. Türk-monqolların hücumları nəticəsində bir çox şəhər və yaşayış məntəqəsi dağıdılsa da, faktiki olaraq, XIII əsrin ortalarında Monqol imperiyası parçalanmış və onun yerində yaranan dövlətlərdən biri Qızıl Ordanın tərkibinə Volqa Bulqar dövləti, Qıpçaq çöllərinin qərb hissəsi, Şimali Qafqaz, Krım və s. ərazilər daxil olmuşdur (3, 57-58). Bundan sonra tatar etnosunun formalaşdığı ərazidə 120-dən artıq şəhər inşa olunmuş və ya bərpa edilmişdir. Şəhərlərin daha çox eninə inkişaf etməsi bu dövrdə artıq xarici təhlükənin olmaması və feodal separatizminin inkişafına şərait yaradılmaması məqsədilə müdafiə xarakterli tikililərin inşa edilməməsi ilə bağlı olmuşdur (10). Feodal ara müharibələri zamanı, xüsusilə XIII-XIV əsrlərdə tatarların şimala doğru miqrasiyası güclənmiş və bu zaman formalaşan yerli

mədəniyyətə səlcuq, osmanlı, rus və b. mədəniyyətlər böyük təsir göstərmişdir (1). Bulqar dövləti ilə müqayisədə tatar dövləti zəif olduğuna görə, burada monumental tikililərin inşası artıq arxa plana keçmişdir.

Qeyd olunan faktları nəzərə alsaq, Suyumbikə qülləsi kimi möhtəşəm bir abidənin inşa olunması ilə bağlı müəyyən suallar ortaya çıxır. Qızıl Orda dövlətində monumental tikililərin inşasının arxa plana keçməsinə nəzərə alsaq, o zaman belə bir qüllənin tikintisini hansı səbəblərin şərtləndirdiyi məlum olmur. Faktiki olaraq, Volqa Bulqar dövlətindən sonra türk-monqol yürüşləri və feodal ara müharibələri dövründə bu tip tikililərin inşa edilməməsi, onun tikildiyi və ya fundamentinin qoyulduğu dövrün müəyyən edilməsində çətinlik yaratmışdır. Digər tərəfdən, Kazan Kremlinin artıq inşa olunduğu bir dövrdə yenidən gözetçi qülləsi kimi möhtəşəm bir abidənin ucaldılmasına zərurətin haradan meydana gəlməsi sual doğurmuşdur. Regionda heç bir üsyanın olmadığı və narazılıqların baş vermədiyini bir dövrdə Suyumbikə qülləsinin nə məqsədlə inşa olunması sona qədər məlum deyildir. XVII əsrdə Blaqoveşensk kilsəsi və onun hündür zəng qülləsi mövcud olduğu bir dövrdə tatar memarlıq ənənələrini özündə əks etdirən və inşası böyük bir vəsait tələb edən gözetçi qülləsinin tikintisi inandırıcı görünür. Rusiya dövlətinin yeritdiyi siyasət də belə bir tikilinin inşasına şərait yaratmırdı.

Suyumbikə qülləsinin inşası ilə bağlı tatar alimlərinin mülahizəsi diqqəti cəlb edir. Belə ki, Kazanın tutulması zamanı şəhərin bir çox memarlıq abidəsinin dağıdılması nəzərə alınarsa, rusların göstərilən tikilidən yan keçməsinin səbəbləri haqqında tarixi mənbələr məlumat verməmişdir.

Suyumbikə qülləsi ilə bağlı daha bir mülahizə mövcuddur. Ona əsasən, 1487-ci ildə uzunmüddətli ara müharibələrindən sonra Moskva knyazı III İvanın köməyi ilə Məhəmməd Əmin Kazanda hakimiyyətə gəldi. Təxminən 21 il hakimiyyətdə olan Məhəmməd Əmin ölkədə ara müharibələrinə son qoymaqla yanaşı, öz maarifçiliyi, ədəbiyyat və incəsənəti himayə etməsi ilə şöhrət qazanmışdır. Moskva üçün də əlverişli namizəd hesab olunan Məhəmməd Əmin xanın dövründə Moskva çarı “Böyük Bolqar knyazı” titulu qəbul etmiş və Kazana vergi ödənilməsinə dayandırmışdır. Güman edilir ki, gənclik illərini Moskvada keçirən Məhəmməd Əmin əslən Boloniyadan olan italyan memar Aristotel Fioravantin rəhbərliyi ilə Moskva Kremlinin tikintisinin şahidi olmuşdur (11). Volqaboyu xalqlarının tarixi üzrə tanınmış tədqiqatçı M.Q.Xudakov göstərirdi ki, Məhəmməd Əmin III İvanın sarayında olarkən bu hadisələri görmüşdür (7, 41). Güman ki, şahidi olduğu hadisələr gənc xana təsir etmiş və o, hakimiyyətə gəldikdə oxşar tikinti işləri aparmışdır. Bu səbəbdən Şərqi və Qərbi memarlığına xas xüsusiyyətlərə malik olan Suyumbikə qülləsi kimi monumental bir abidə meydana gəlmişdir. Qüllənin memarlıq xüsusiyyətlərinə diqqət yetirdikdə burada İtaliya Kvatroçentosunun təsiri hiss olunur. Bu əsasda Moskva Kreml kompleksini inşa edən italyan memarları tərəfindən qüllənin yaruslarının tikilib başa çatdırılması fikri irəli sürülmüşdür. Bu işə tikilidə müsəlman Renesansı ilə yanaşı, Avropa İntibahına məxsus cəhətlərin

olduğunu da göstərmişdir. Ona görə də bu abidə San-Stefanoda Kalvari çevrəsi və Boloniyada Pyansa Macore qülləsi ilə müqayisə edilir, onun tikintisində Aristotel Fioravanti və ya onun şagirdlərindən birinin iştirak etdiyi güman olunur (2, 103). Bu fərziyyənin təsdiq edilməsi üçün R.Buxarayev Boris Qodunovun hakimiyyəti illəri və qeyd olunan dövrdə istifadə olunan kərpicləri müqayisə edərək Suyumbikə qülləsinin XVII əsrdə inşa olunması fikrini inkar etmişdir. Kərpiclərin ölçüsü, kimyəvi tərkibi və s.-nin öyrənilməsi onların bulqar dövrü tikinti materiallarına daha çox bənzədiyini göstərmişdi.

Suyumbikə qülləsi 1486-1490-cı illərdə italyan memarlarının layihəsi əsasında yenidən bərpa olunmuşdur. Bu abidə IV İvan Qroznı Kazanı tutduğu zaman dağıdılmamışdır. Sonuncu fərziyyəyə əsasən, italyan qüllələri yalnız gözətçi, hərbi və parad xarakteri daşımamış, eyni zamanda yaşayış üçün də yararlı olmuşdur. Bu baxımdan qeyd olunan nəzəriyyənin tərəfdarları Suyumbikə qülləsinin Lombardiya mənşəli bir tikili olmasına üstünlük vermiş, qədim rus memarlığında ona oxşar heç bir tikili tanımamış və bu tikilini İntibah dövrü abidəsi kimi qiymətləndirmişlər.

Beləliklə, Suyumbikə qülləsi qədim köklərə malikdir. Bu abidə qədim bulqar tikinti ənənələrini qoruyub saxlayır. Türk-moңqol yürüşləri zamanı dağıntılara məruz qalmış, Kazan xanlığının inkişaf etdiyi dövrdə yenidən bərpa olunaraq xanlığın simvoluna çevrilmişdir. Müxtəlif fərziyyələrlə bağlı olan bu qüllədə müəyyən dövrlərdə bərpa işləri aparılmış, müxtəlif təsirlərə məruz qalmasına baxmayaraq, bu abidə öz ilkin əhəmiyyətini itirməmişdir. Yazılı mənbələrin məhvi bu abidənin dəqiq inşa vaxtının müəyyən edilməsinə imkan verməmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Архитектурные стили //http://gov.cap.ru/hicrarhy_cap.asp?page#/
2. Бухараев Равиль. Сказ о Казани. Жизнеописание тысячелетнего города в десяти песнях. Санкт-Петербург: АО «Славия», İstanbul: APA EURASIA, Büyükdere Cad.no 19, 2005, 294 с.
3. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. М.-Л.: АН СССР, 1950, 505 с.
4. История Татарской АССР. С древнейших времен до Великой Октябрьской Социалистической Революции. Т.1. Казань: ТАТКНИГИЗДАТ, 1955, 550 с.
5. История Татарской АССР. Казань: Таткнигоиздат, 1980, 256 с.
6. Смирнов А.П. Волжские болгары. Москва: Издание Государственного Исторического Музея, 1951, 278 с.
7. Смирнов М.Г. Очерки по истории Казанского ханства. Изд. 3-е., допол. М.: ИНСАН, Совет по сохранению и развитию культур малых народов СФК, 1991, 320 с.
8. Сокровища культуры Татарстана. Историческое наследие. Культура и искусство. Вып. 5. Москва: Издание Научно-информационного издательского центра, 2004, 592 с.
9. Указатель исторических достопримечательностей г. Казани. Составлен Ординарным Профессором С.М.Шпилевским. Казань: Университетская типография, 1873, 66 с.
10. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
11. <http://tatarica.narod.ru/cult/library/book/Kazanhanligi/index.htm>
12. <http://www.history-kazan.ru/kazan-v-chera-segodnya-zavtra/peshkom-v-istoriyu/kazanskij--bibliofil/>

РЕДКОЕ СОКРОВИЩЕ ТАТАРСКОЙ КУЛЬТУРЫ

А.А.МЕХТИЕВА

РЕЗЮМЕ

Девичьи башни занимают особое место среди памятников культуры тюркских народов. Девичьи башни, которые раскинулись по огромному ареалу, неповторимы, каждая из которых имеет свою историю, архитектурные особенности и технику сооружения. Башня Сююмбике, сооруженная в Казанском Кремле, привлекает особое внимание среди других памятников архитектуры. Этот уникальный памятник, сооруженный в честь последней правительницы Казани Сююмбике, характеризуется своей неповторимостью, грандиозностью, обладанием определенных функций и таинственностью сооружения, которая не раскрыта и по сей день.

Ключевые слова: Девичья башня, татарская культура, Казань, Сююмбике, памятник

RARE TREASURE OF TATAR CULTURE

A.A.MEHDIYEVA

SUMMARY

Maiden Towers occupy a special place among the monuments of culture of the Turkish peoples. Maiden Towers which are widely spread are unique and each of these monuments has its own history, architectural and characteristic features, and construction techniques. Suyumbike Tower, which was constructed in Kazan Kremlin, attracts the special attention among different monuments of architecture. This unique monument, constructed in the honor of the last governor of Kazan Suyumbike, is characterized with its original features, grandiosity, possessing of special characteristics and mysterious construction, that is not disclosed up today.

Key words: Maiden Tower, Tatar culture, Kazan, Suyumbike, monument

UOT 94`16/18`**1821-1830-cu İLLƏRDƏ OSMANLI İMPERİYASINA QARŞI
YUNANLARIN ÜSYANI ZAMANI İNGİLTƏRƏNİN MÖVQEYİ****G.E.SƏDRƏDDİNOVA**
Bakı Dövlət Universiteti
muhammed.sadraddin@mail.ru

1821-1830-cu illərdə Osmanlı imperatorluğuna qarşı baş vermiş yunan üsyanı Avropa dövlətlərinin dəstəyini qazandı. İngiltərə əvvəlcə diplomatiya yolu ilə yunanlara müstəqillik qazandırmağa çalışırdı. Böyük dövlətlərin hərbi müdaxilələri nəticəsində Osmanlı imperatorluğunun zəifləməsinə istəməirdi. Bu məqamda Rusiya ilə aparılan siyasi rəqabət də mühüm rol oynayırdı. Çünki İngiltərə, yunanları Rusiyanın əlinə vermək istəməirdi. Hətta İngiltərə yunanları öz tərəfinə çəkmək üçün onları maliyyə yardımı ilə təchiz etdi və iki generalını Pelopennesə yunan silahlı qüvvələrə rəhbərlik etmək üçün göndərdi. Yunanların müstəqillik uğrunda müharibəsi nəticəsində Yunan dövləti nəhayət 1830-cu ildə London Protokol çərçivəsində tanındı. Uğurlu siyasət yeridən İngiltərə hökuməti öz mövqeyini yeni yaradılmış dövlətdə möhkəmlədə bildi.

Açar sözlər: Yunan üsyanı, İngiltərənin dəstəyi, Corc Kanning, Osmanlı

Yunanların Bizans imperatorluğunu yenidən qurmaq məqsədləri 19-cu əsrin əvvəllərində Etniki Eterya adlı gizli cəmiyyətin çoxşaxəli siyasəti nəticəsində daha qabarıq şəkildə ortaya çıxmışdı. Daha sonra Rusiyanın gizli və həlledici dəstəyi ilə özünə müəyyən siyasi istiqamət seçib Osmanlı imperatorluğuna qarşı üsyana təkan vermişdi. 1821-1830-cu illəri əhatə edən bu siyasi və hərbi qarşıdurmada Avropa dövlətlərinin böyük rolu olmuşdu. Üsyana gizli şəkildə başçılıq edən Rusiya, bundan başqa Fransa, üsyanın başlanğıcında Rusiyanın qarşısında mövqe tutub daha sonra ona dəstək olan İngiltərə, Osmanlı ilə eyni taleyi yaşamaq istəməyən Avstriya dövləti hər biri ayrı-ayrılıqda bu yunanların müstəqillik uğrunda mübarizələrinə təsir edən dövlətlər idi.

Pelopennes üsyanında da eynilə tarixi birləşmə hadisələrin gedişatına uyğun olaraq gerçəkləşdi, İngiltərə və Rusiya Fransanı da öz tərəflərinə çəkərək Osmanlı dövlətinin qarşısında mövqe tutdular [3, 253]. Müxtəlif səbəbləri olan bu üsyanı ərsəyə gətirən səbəblərdən üçünü qeyd edək: a) Fransa inqilabı nəticəsində Osmanlı imperatorluğunda azlıq təşkil edən cəmiyyətlər arasında yayılan milli şüurun inkişafı; b) Təpədənli Əli paşanın bu üsyanı irəli çəkməsi; c) Fənər Yunan Patriarxlığının Mora yunanları üzərində inqilabçı

təşviqləri [2, 66].

İngiltərə Osmanlı imperatorluğunun ərazi bütövlüyünü qorumaq məqsədi ilə yunan üsyanına ilkin olaraq qarşı çıxdı. Hətta üsyan başlamazdan əvvəl yunanların Pelopennesdə böyük bir üsyan hazırlığı içərisində olduqları barədə Babıaliyə xəbər vermişdi [8, 42]. Bu üsyanla bağlı İngiltərəni qorxudan digər səbəblərə hərəkətin Rusiyanın üsyana başçılıq etməsi və üsyanla bağlı Aralıq dənizindəki ingilis dəniz ticarətinin geriləməsi idi.

Yunan üsyanı uzandıqca İngiltərənin narahatçılığı artırdı. İngilislər Osmanlı dövləti ilə yanaşı, yunanlara da diplomatik yaxınlıqlar göstərməyə başladı. İngiltərə hökumətini və ictimaiyyətini yunanlara tərəf çəkən başlıca amil Etniki Eterya cəmiyyətinin fəaliyyətləri olmuşdu. Bundan başqa, İngiltərəni yunanlara tərəf çəkən əsas iki səbəbi qeyd etmək lazımdır. Birincisi, yunanlardan öz mənfəətləri naminə istifadə edən Rusiyanın həlledici rolunu öz əlinə keçirmək idi. İkincisi isə hələ əvvəlcədən İngiltərəyə düşmən münasibət göstərən Yanya valisi Mehmet Əli paşanın Pelopennes və Kritə rəhbərlik etməsinin qarşısını almaq idi [9, 26-27].

İngiltərə külli miqdarda hərbi ləvazimat, əsgər və pul yardımını göstərir, üsyançılar da hər baxımdan getdikcə daha da güclənirdilər. Müstəqillik mübarizəsi verən yunanlara, İngiltərə, 70 milyon sterlinq verərək əllərindən gələni əsirgəməyəcəklərini açıq şəkildə bildirmiş oldu [5, 204-205].

İngiltərədə yunanpərəstlərin simvolu, köhnə Ellin mədəniyyətinin və ədəbiyyatının pərəstişkarı, şair və yazıçı Lord Beron idi. Yazıları ilə təkcə İngilis ictimaiyyətinə deyil, Avropanın əhəmiyyətli təbəqələrinə də təsir göstərmiş Beron döyüşdə iştirak etmək məqsədilə 1823-cü ildə Yunanıstan yarımadasına getdi. Ancaq altı ay sonra xəstələnərək Misolongidə vəfat etdi. Bundan başqa admiral Lord Kokran və General Çörçill də yunan meyilli olan məşhur ingilislər idi [13, 183]. Həmin dövrün ingilis yazıçıları öz yazılarında daha çox türk və müsəlman düşmənçiliyi məsələsi üzərində dayanırdılar. Türklərin Avropadan çıxarılması fikrinə üstünlük verildiyi bu yazılardan biri, tanınmış din adamı olan Tomas Hyugesin üsyan ərəfəsində gəzdirdiyi Yunanıstanı təsvir edən "Səyahətnamə" əsəri idi. Hyugesin "dünyanı çirkləndirən və insanlıq üçün təhlükə ünsürü" olaraq gördüyü türklərin yox edilməsinin bir insanlıq vəzifəsi olduğu istiqamətindəki düşüncələri türklərə olan düşmənçiliyi açıq şəkildə ortaya qoyurdu [6].

Avropa ictimaiyyətində yunanlara verilən dəstək və yaxınlıq sürətlə böyüyərək mütəşəkkil bir hala çevrildi. Bu dəstəyi artırmaq məqsədilə Avropanın bəzi önəmli mərkəzlərində, hətta Amerikada yunan dostluq cəmiyyətləri qurulurdu. Yunanların lehinə təbliğat aparan və maddi dəstək toplayan bu dərnəklər, döyüşmək üçün Yunanıstana getmək istəyən könüllülərə də bələdçilik edirdilər [7, 337].

Mətbuatın aktiv dəstəyinə baxmayaraq, London Yunan Dostluq Cəmiyyəti digər korporasiyalardan bir qədər sonra, 1823-ci ilin mart ayında quruldu. Lord Beron başda olmaqla aralarında çoxlu sayda əhəmiyyətli şəxslərin olduğu

bu dərnək maddi dəstək əldə etməkdə digərlərindən geridə qalırdı. Belə ki, yaradılmasından 6 ay sonra New Yorkdakı dərnək, London dərnəyinin bir il yarım vaxt ərzində topladığından daha çox yardım əldə etmişdi [11, 51]. Digər tərəfdən, yunanlara 800.000 sterlinq məbləğində borc veriləcəyi haqında məlumatlar yayılmışdı [6]. İnqilabçı Yunan hökuməti üçün beynəlxalq kreditin toplanması təşəbbüsləri ilə önə çıxan dərnək eyni zamanda İngiltərə hökumətini də kömək etmək üçün sıxışdırırdı.

İngilis könüllüləri arasında digər əhəmiyyətli şəxsiyyətlər Admiral Kokran və Genaral Çörç idi. İngilis ordusunun bu təcrübəli zabıtləri yunanların quru və dəniz qüvvələrində əhəmiyyətli hərbi vəzifələrə malik idilər [5, 209-210].

Üsyanın davam etdiyi bir vaxtda İngiltərə yaradılmış yeni Yunan hökumətini rəsmi şəkildə tanımış və bu hökumətlə siyasi əlaqələrə girməyə başlamışdı. Belə ki, Rusiya çarı Aleksandr 1824-ci ildə, yunan məsələsini müzakirə etmək məqsədi ilə böyük dövlətləri Peterburqda bir konfransa dəvət etdi. Lakin London hökuməti konfransın əvvəlində Rusiyanın fikirlərini öyrənmək istədi. Rusiya, Əflak və Boğdanın statusuna oxşar, üç avtonom bölgədən ibarət vahid Yunanıstan dövlətinin yaradılmasını təklif etdi. Konfransın qərarlarını qəbul etmədiyi təqdirdə Babiâliyə qarşı hərbi müdaxilə tətbiq ediləcəkdə. İngiltərə şiddətlə hərbi müdaxilənin əleyhinə çıxırdı. Çünki yaradılacaq yeni bir Yunanıstanın Rusiyanın əlaltısına çevriləcəyini açıq şəkildə görürdü. İngiltərə nümayəndəsi təklifləri qəbul etməyərək konfransa qatılmağı rədd etdi [4]. Həmçinin, Osmanlı dövlətinin daxili məsələlərinə müdaxilə etdiyi üçün Rusiya hökumətinə qarşı etiraz etdi. Konfrans, Peterburqun gizli qalmış bütün fikirlərini yunanların qarşısında aşkara çıxartmış oldu. Belə olduqda, Rusiyaya qəzəblənən yunanlar, İngiltərə Xarici İşlər naziri Lord Kanningə müraciət edərək, İngiltərənin dəstəyini tələb etdilər [10, 74]. Onlar yunan tacını taxıb Yunanıstan taxtına çıxacaq liderin İngiltərə tərəfindən göndərilməsini istəyirdilər. Bu şəkildə Osmanlı dövlətinin də hər cür təzyiq və hücumlarından qurtulmuş olacaqdılar.

Rusiya çarı Aleksandr vəziyyətə başqa bir tərəfdən yanaşaraq, İngiltərənin müdaxiləsi ilə dəyişməkdə olan siyasi vəziyyəti öz xeyrinə döndərmək niyyətində idi. İngiltərə hökuməti isə dövlətin iqtisadiyyatı üçün həyatı əhəmiyyət daşıyan Hindistana ticarət yolunun təhlükəsizliyi barədə düşünürdü. Bununla əlaqədar, Osmanlı dövlətinin ərazi bütövlüyünün qorunması prinsipini müdafiə edirdi.

1822-ci ilin avqust ayında Xarici İşlər naziri vəzifəsinə keçən Corc Kanning yunanlara meyilli olması ilə tanınırdı. O, Şərqi Aralıq dənizində yaranan bu problem qarşısında daha təsirli bir siyasət yeridilməsi qənaətində idi. Ölkənin əhəmiyyətli təbəqələrinin də daxil olduğu yunan meyilli ictimai dairələr hökumətə daha çox təzyiq göstərirdilər. Digər tərəfdən, üsyanla əlaqədar iflasa uğrayan ingilis dəniz ticarəti Aralıq dənizində küllü miqdarda itki verirdi [3, 264]

Kanning düşünürdü ki, yunan üsyanı xristianların mübarizəsi halına gəlib çıxmışdı və bu mübarizəyə liderliyi Rusiya öz üzərinə götürmüşdü [9, 27].

Yunanlar müvəffəqiyyət əldə etdikdən sonra Peterburqun himayəsi altında yaranacaq yeni müstəqil Yunanıstan dövlətinin İngiltərənin bölgədəki siyasi və iqtisadi maraqlarına zidd olacağı aydın idi. Çünki bu dövlət vasitəsi ilə Rusiyanın Aralıq dənizinə çıxması qaçınılmaz idi. Buna görə, əgər bir Yunan dövlətinin qurulması qaçınılmaz idisə bu dövlətin yaradıcısı Rusiya deyil, İngiltərə olmalı idi.

1825-ci ilin sentyabrında yunanlar, İngiltərənin İstanbuldakı səfiri Stratford ilə görüşüb bu ölkənin himayəsinə girmək istədiklərini bildirdilər [9, 27]. Lakin səfir Osmanlı dövləti ilə bağlı mövqelərini dəyişməyəcəklərini bildirdi. Belə olduqda yunanlar, tezliklə sülhə nail olmaq üçün Kanninqdən Osmanlı dövləti ilə yunanlar arasında vasitəçilik etməsini istədilər. Rusiyaya qarşı təşəbbüsü əlində tutmaq istəyən İngiltərə bu təklifi qəbul etdi.

Kanninq məsələni əvvəlcə Babıali ilə yunanlar arasında həll etmək üçün 1825-ci ilin noyabr ayında hər iki tərəfə müraciət etdi. Onun fikrincə, Rusiyanın məsələyə bu dərəcədə müdaxilə etməsi 1815-ci il Viyana Konqresinin prinsiplərinə zidd idi [1, 24]. Bundan sonra 1826-cı ilin əvvəlində İstanbula gələrək sultandan yunanların imtiyazlarının artırılmasını istədi.

İngiltərənin vasitəçiliyində başqa amillərin də təsiri olmuşdu. Bunlardan birincisi, İbrahim paşanın Peloponnesdə hələ də döyüşdüyü barədə İngiltərədə dedi-qodular gəzməsi idi. İngilis ictimaiyyətinə heç olmadığı qədər təsir edən bu söz-söhbətlərə görə, guya yunanlar vəhşicəsinə öldürülməkdə idi, sağ qalan yunan əhalisi isə kölə vəziyyətində Afrikaya aparılacaqdı. Onların torpaqlarında isə, xüsusilə də Peloponnesdə, Misirdən gətiriləcək əhali məskunlaşdırılacaqdı. İkinci və daha əhəmiyyətli səbəb isə, vali Mehmet Əli paşanın Peloponnes və Kritdə məskunlaşması idi. Çünki Şərqi Aralıq dənizində hökmranlıq edən güclü bir Misir paşası ingilis maraqları üçün təhlükə yaradırdı [6].

Kanninqin Babıaliyə çatdırdığı məlumatlara görə, tam müstəqillik əldə etmək tələblərindən əl çəkən yunanlar, sultanın hakimiyyəti altında qurulacaq daxili müstəqilliyə razı idilər. Lakin Osmanlı hökuməti tərəfindən rədd cavabı aldıqdan sonra İngiltərə Rusiya ilə ortaqlıq fikrinə maraqla yanaşmağa başladı [2, 72].

1825-ci il dekabr ayının əvvəlində Rusiya çarı Aleksandr vəfat etdi. Onun yerinə qardaşı Nikolay keçdi. Yeni çar, Rusiyanın maraqlarını beynəlxalq əməkdaşlığa fəda etməyəcəyini hər fürsətdə biruzə verirdi.

Əslində çar Nikolay, yunan məsələsində İngiltərə ilə əməkdaşlıq etmək niyyətində idi. Osmanlı hökuməti ilə aparılan danışıqların hələ də bir nəticə tapmadığı bir vaxtda, 17 mart 1826-cı il tarixində Peterburq Babiâliyə yeni bir ultimatum verdi. Keçmiş müqavilələrlə Rusiyaya verilən öhdəliklərin yerinə yetirilməsini istəyən və yunan məsələsinə toxunmayan bu ultimatum, birmənalı şəkildə İngiltərə və Rusiyanın qarşılıqlı mənafelərinin diplomatik təzahürü idi [12].

Bu zaman İngiltərə özünü Yunan məsələsindən kənar da tutulduğunu hiss etdi və nəhayət, Rusiyanın müqavilə bağlamaq barədə təklifini qəbul etdi. Bu

məqsədlə də Vellinqtonu Peterburqa göndərirdi. Belə ki, hələ Akkerman müqaviləsi imzalanmamışdan əvvəl İngiltərə ilə Rusiya arasında 4 aprel 1826-cı ildə Peterburq protokolu imzalandı. Bu protokola görə: “Yunanlar Osmanlı dövlətindən vergi asılılığı olan tək bir muxtar dövlət halına gətiriləcək; Türklər Yunanıstandan çıxarılacaq; İngiltərə və Rusiya şəxsi mənfəətlərini kənara qoyub bu protokolu Osmanlı dövlətinə qəbul etdirəcəkdilər” [2, 72].

İngiltərə və Rusiya tərəfindən alınan bu ortaq qərar Yunanıstan dövlətinin yaradılması yolunda dövlətlərarası diplomatiya sahəsində atılan ilk addım oldu. Osmanlı dövlətindən gələn rədd cavabı isə Avropanın böyük dövlətlərinin Yunan məsələsində Osmanlı dövlətinə qarşı birləşmələrinə səbəb oldu.

Elə bu zaman Rusiya ilə Fransanın daha da yaxınlaşdığını görən İngiltərə, təşəbbüsü əldən verməmək üçün hər iki dövlət ilə danışıqlara başladı. Nəticədə bu üç aparıcı qüvvələr arasında 6 iyul 1827-ci ildə London müqaviləsi imzalandı. Bu müqaviləyə əsasən, müstəqil Yunanıstan dövləti yaradılacaqdı. Bundan əlavə, “Yunanlar həm Qitə Yunanıstanda, həm də adalardakı bütün türk mallarının sahibi olacaqdılar” [6].

Babıali müqavilənin şərtlərini qəbul etmədi. Müttəfiq donanmalar 1827-ci ilin oktyabrında Osmanlı və Misir donanmasının ən əhəmiyyətli bölgəsi olan Navarini mühasirəyə aldılar. Bir neçə saat içərisində də donanmanı darmadağın etdilər [4]. İngiltərədə yeni qurulmuş olan Vellinqton hökuməti əvvəlki iqtidarın Yunan məsələsinə yönələn səhv siyasətinin bir nəticəsi olaraq gördüyü bu hadisəni narazılıqla qarşıladı. Kabinetində Osmanlı hökuməti ilə danışıqlar aparan Vellinqton, "uğursuz bir hadisə" olaraq xarakterizə etdiyi bu hadisəyə görə Sultan Mahmuddan üzr istədi. Vellinqtonun əsl narahatçılığı, donanması yox edilən Osmanlı dövlətinin Rusiyaya qarşı bütövlüyünü qoruya bilməyəcək bir vəziyyətə düşməsi idi.

Rusiya - Osmanlı müharibəsi nəticəsində 1829-cu il 14 sentyabr Ədirnə sülh müqaviləsi ilə Osmanlı dövləti öz hegomonluğunu faktiki olaraq itirmiş oldu.

3 fevral 1830-cu ildə Londonda bir daha bir yerə gələn üç böyük dövlət (İngiltərə, Rusiya, Fransa) yeni bir protokol imzaladılar. 23 sayılı bu protokola əsasən Yunanıstan tamamilə müstəqillik əldə etmiş oldu. Ölkənin sərhədləri Aspro, Potamo sularına qədər təyin olundu. "Prins Leopold de Saks Koburq" Yunanıstan kralı təyin olacaqdı. Lakin Prins Leopold Yunan krallığını qəbul etmədi. Onun yerinə əvvəllər Rusiyada Xarici İşlər Nazirliyində müşavir vəzifəsində çalışmış olan Kapudistrya adlı rum əsilli biri gətirildi [2, 78].

Beləliklə, Yunanıstanın müstəqillik qazanmasında Avropa dövlətlərinin böyük təsiri olmuşdur. İngiltərə üsyanın əvvəlində Osmanlı dövlətini dəstəkləsə də sonralar həm ictimai, həm maddi dəstək, həm də döyüşə gedən ingilis könüllüləri ilə Yunanlara dəstək oldu. İngiltərənin siyasi xəttinin dəyişməsinin əsas səbəblərinə ingilis ictimaiyyətinin təzyiqləri və yeni yaradılacaq Yunanıstanı Rusiya kimi güclü dövlətin əlinə verməmək qorxusu daxil idi. Nəticədə İngiltərə öz istəyinə nail ola bildi.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahmet Lütfi Paşa. Tarih-i Lütfi, C: 1, Matbaa-i Amire. İstanbul, 1292, s.19.
2. Ali Kemal Meram. Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi. Tarih boyunca Türkler ve Dünya dizisi No 2. İstanbul: Kitap yayınları, 1969, 304 s.
3. Armaoğlu Fahir. 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi. İstanbul: Alkım yayınevi, 2006, 1152 s.
4. Başak Karacan Akın. Yunanistanın Kuruluşundan Günümüze Genel Dış Politikası. Yüksek Lisans Tez. T.C. Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü Sosyal Bilimler Enstitüsü. Gebze, 2006.
5. J.A.Marriot. The Eastern Question, Oxford, 1958, s. 204–205.
6. Erdal Çetintaş. Doğu Akdeniz Politikaları Çerçevesinde Avrupalı Devletlerin Yunan İsyanına Desteği; Kamuoyu Desteği, Diplomatik Destek, Silahlı Destek. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1132/13300.pdf>
7. Ferdinand Schevill, History of Balkan Peninsula, New York 1950, s.337.
8. Frank Edgar Bally. British Policy and the Turkish Reform Movement 1826-1853. Harvard University Press, 1942, s.42.
9. Kocabaş Süleyman. Hindistan yolu ve petrol uğrunda yapılanlar. Türkiye ve İngiltere. İstanbul: Vatan yayınları, 1985, 239 s.
10. Meral Bayrak, “Osmanlı Arşivleri Işığında Rum İsyanı Sırasında Avrupa Devletlerinin Tutumu”, Osmanlı, II, Ankara 1999, s.74.
11. MishaGlenny, Balkanlar 1804–1999, Çev. M. Harmancı, Sabah Kitapları, İstanbul, 2001, s.51.
12. Rıfat Uçarol. Rum isyanı ve Yunanistan devletinin kurulması (1821-1830). Məqalə.
13. Thomas Hughes, Considerations Upon the Grek Revolution’ danaktaran Sonyel, age, 183.

ВОССТАНИЕ ГРЕКОВ ПРОТИВ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ И ПОЗИЦИЯ АНГЛИИ

Г.Э.САДРЕДДИНОВА

РЕЗЮМЕ

Греческое восстание против Османской империи получила поддержку европейских государств в 1821-1830 гг. Англия первоначально пыталась достичь независимости греков с помощью дипломатии. Англия не хотела ослабление Османской империи в результате военного вмешательства великих держав. В это время играла большую роль политическое соперничество с Россией. Англия не хотела дать греков в руки России. Даже Англия, для того чтобы втянуть греков к своей орбите давала им финансовую помощь. Кроме этого Англия послала своих двух генералов в Пелопоннес для того, чтобы руководить вооруженными силами греков. В результате греческого восстания за независимость Греция была признана независимым государством Европы в 1830 году в рамках Лондонского протокола. В результате успешной политики Англии удалось укрепить свои позиции во вновь созданном государстве.

Ключевые слова: Греческое восстание, поддержка Великобритании, Джордж Каннинг, Османлы

**THE GREEK REVOLT AGAINST THE OTTOMAN EMPIRE
IN 1821-1830 AND POSITION OF ENGLAND**

G.E.SADRADDINOVA

SUMMARY

In 1821-1830 the Greek revolt against the Ottoman Empire got the support of the European countries. The United Kingdom initially tried to make the Greek gain independence through diplomacy. It did not want to weaken the Ottoman Empire as a result of the military intervention. At this point, the political competition with Russia also played a crucial role because the United Kingdom did not want to give Greeks into the hands of Russia. Even the United Kingdom, in order to get over the Greeks, had provided financial assistance for the Greek and sent two of its Generals to Morea to lead the Greek armed forces. As a result of Greek War of Independence, the Greek state was finally recognized under the London Protocol in 1830. British government was able to consolidate its position in this new state by a successful policy.

Key words: The Greek revolution, support of Britain, George Kanning, Ottoman

UOT 94(479.24)**İRAN MODERNLƏŞMƏ HƏRƏKATININ
İLK AZƏRBAYCANLI ZİYALILARI****Ə.H.ŞƏFİYEVƏ****AMEA ak. Z.M.Bünyadov ad. Şərqşünaslıq İnstitutu
afshanshafiyeva@yahoo.com**

XIX əsrin II yarısından etibarən Qərb mədəniyyəti ilə yaxından tanış olmağa başlayan İran ziyalıları İranın geriliyini görür və bunu aradan qaldırmaq üçün geniş ideoloji fəaliyyətə başlayırlar. İranın modern ideoloji hərəkatının aparıcı qüvvələri əsasən Azərbaycan ziyalıları idilər. Bu sahədə əməli addımlar atmış azərbaycanlı idoloqlar İranın tərəqqisinin əsas ictimai, siyasi, mədəni istiqamətlərini və həmin sahədə aparılmalı olan islahatların proqramını bu və ya digər şəkildə işləyib hazırlamışdılar.

Açar sözlər: İran, Cənubi Azərbaycan, modernizm, M.F.Axundov

XIX əsrin II yarısından etibarən avropalıların İrana gəlişi (müxtəlif imtiyazlarla bağlı), iranlıların Qərb ölkələri ilə bilavasitə təmaslarının genişlənməsi (ticarət, tələbə, təhsil, qəsbkarlıq və s.) və intensivləşməsi, əyan və zadəganların öz övladlarını Avropaya təhsilə göndərmələri Qərb mədəniyyəti ilə daha yaxından tanış olmağa imkan verir və mütərəqqi baxışlı ziyalıları İranın geriliyini aradan qaldırmaq üçün yollar aramağa sövq edirdi. Onlar hakim dairələr tərəfindən aparılan epizodik islahatların daha dərin və geniş şəkildə davam etdirilməsi, islahatların aparılmalı olduğu əsas sferaların müəyyənləşdirilməsi məqsədilə islahat proqramını işləyib hazırlamağa, başqa sözlə modernləşdirmə ideologiyasını formalaşdırmağa çalışırdılar. Vəliəhd, Azərbaycan valisi Abbas Mirzənin (1789-1833), Nəsrəddin şahın ilk sədr-əzəmi Mirzə Tağı xanın (1807-1852), Nəsrəddin şahın digər sədr-əzəmi Mirzə Hüseyn xan Sepəhsalar (1836-1881) və şahın özünün həyata keçirmək istədikləri islahatları nəzərə alsaq deyə bilərik ki, İranda modernləşdirmə prosesi modernləşdirmə ideologiyasından əvvəl meydana gəlmişdir. Başqa sözlə, əvvəlcə modernləşdirmə sahəsində əməli addımlar atılmış, daha sonra onun nəzəri-ideoloji bazası yaradılmağa başlamışdır. Modernləşdirmə prosesi tədricən İran ictimai həyatının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrildiyi kimi modernləşdirmə ideyası da İran ictimai fikrinin mühüm, hətta aparıcı ünsürü olmuş və modernləşmə ideoloqlarının formalaşmasına zəmin yaratmışdır.

Darülfünununun təsis edilməsi və Avropa dərsliklərinin tərcümə edilməsi, təsis edilmiş ilk qəzetin səhifələrində Avropa həyatının bəzi sahələri haqqında məlumatlar verilməsi, 1871-ci ildə Tərcümə və nəşriyyat mərkəzinin yaradılması və burada dərsliklərlə yanaşı tarix, coğrafiya və s. kitabların tərcümə edilərək çap olunması modernləşdirmə ideologiyasının formalaşmasına zəmin yaradırdı. İranlılar Avropa mədəniyyəti ilə yalnız Avropaya səfərləri zamanı və Avropa kitablarının tərcüməsi, yol qeydləri vasitəsi ilə deyil, həm də İranın özündə tanış olmaq imkanına malik idilər. Xarici ölkə səfirlikləri, konsulluqlar, müxtəlif yönümlü xarici şirkətlərdə çalışan iranlılar Avropa mədəniyyətinin müxtəlif ünsürləri ilə bilavasitə tanış olur, hətta onun normalarına uyğun davranışı mənimsəyirdilər. Həmin iranlılar öz gündəlik həyatlarında Qərb dövlətlərinin, insanların, mədəniyyətinin üstünlüklərini görürdülər.

İranın mütərəqqi əhval-ruhiyyəli siyasi xadimləri, ziyalıları İranın Avropadan geriliyinin səbəblərini araşdırmağa və həmin geriliyi aradan qaldırmaq üçün yollar axtarmağa və ya müəyyən islahatlar keçirməyə cəhd edir və ya da modernləşmənin zəruriliyini əsaslandırmağa, eyni zamanda modernləşmə proqramı irəli sürməyə cəhd edirdilər. Beləliklə, İranda modernləşmə ideologiyası və ideoloqları formalaşdı.

İran cəmiyyətinin bütün sahələrinin, o cümlədən siyasi sistemin modernləşdirilməsinin ilk ideoloqu iranlıların yekdil rəyinə görə M.F.Axundov idi. Elmi dünyagörüşə sahib olan M.F.Axundov çoxşaxəli fəaliyyəti ilə cəmiyyətin maariflənməsi sahəsində böyük işlər görmüşdür. O, özünü müsəlman, o cümlədən İran xalqının nümayəndəsi hesab edir və onların tərəqqisi uğrunda mənəvi-ideoloji mübarizə aparırdı. İrana xüsusi diqqət yetirən M.F.Axundov orada mövcud olan gerilik və nöqsanları müxtəlif vasitələrlə və geniş şəkildə tənqid edir, onun tərəqqi yollarını müəyyən etməyə çalışırdı. Mirzə Fətəli Axundov iranlı mütəfəkkirlər və dövlət adamları ilə məktublaşır, fikir mübadiləsi aparırdı. Onun daha çox yazdığı şəxslər Mirzə Mülküm xan, Mirzə Yusif xan Müstəşar od-Dövlə, Mirzə Cəfər xan Moşir od-Dövlə idilər [3].

Şərqi İran mövzusu onun fəlsəfi, siyasətşünaslıq, ədəbi, elmi fəaliyyətinin qırmızı xəttini təşkil edirdi. Bu sahədə onun məşhur «Kəmalüddövlə məktubları» əsəri xüsusi yer tutur. M.F.Axundov həmin əsəri çap etdirə bilməsə də, əlyazması şəkilində geniş yayılmasına nail olmuşdu. İranın mütərəqqi ziyalıları adı çəkilən əsərə böyük maraq göstərirdilər. O qeyd edirdi ki, şəxsən “məktubların 30 nüsxəsini İranın ictimai, siyasi xadimlərinə, ziyalılara göndərmişdir” [16, 53]. Qeyd edilən əsər hind şahzadəsi Kəmalüddövlənin İran şahzadəsi Cəlalidövləyə 3 məktubu və ondan aldığı bir cavab şəklində yazılmışdır. Məlum olduğu kimi, əsərdə Şərqi və İranın mövcud problemləri və onların həlli yollarından geniş şəkildə bəhs olunmuşdur. Əsərin ən əhəmiyyətli cəhəti konstitusiyalı monarxiya idarə formasının hərtərəfli təsviri və onun məziyyətlərini göstərməsidir. M.F.Axundov eyni zamanda iranlılarda yenilik və qüdrətli dövlət qurmaq hissini oyatmaq üçün onların qədim tarixə malik olduqlarını və bir zamanlar dünyanın ən qüdrətli dövləti olduğunu xatırlatmağı

vacib sayırdı. M.F.Axundovun əsas tənqid hədəflərindən biri Şərqdə hakim olan qanunsuzluq idi. O, müsəlman xalqlarının bütün problemlərinin mənbəyinin fanatizm və despotizmdə cəmləşdiyini vurğulayırdı [16, 53].

O yazırdı ki, despotun zülmünün təsiri və ruhani fanatizmi İranın zəifliyi və gücsüzlüyünə səbəb olmuşdur. Despotizm Şərq idarə forması olsa da hakimiyyətdə olanların cəmiyyətin siyasi sistemində heç bir dəyişikliyə yol verməməsi ilə daha da güclənirdi. Ona görə despotizmə görə məsuliyyət hakim dairələrin üzərinə düşürdü.

Fanatizm isə insanların düşünmədən doğru və yalan olan hər bir şeyə inanması və puç xəyallarda inadkarlıq göstərməsindən irəli gəlirdi [2, 129]. M.F.Axundov qanunsuzluğun ictimai-siyasi, sosial nəticələri haqqında deyirdi: “hər növ tənziat və qanun elmə əsaslandığı üçün, nə qədər ki xalq hamılıqla, kişili-qadınla, Prusda (Almaniya), Amerikada və digər Avropa ölkələrində olduğu kimi, elmə yiyələnməsələr tənziat və qanunları anlamayacaq (ölkədə qanun və parlamentin, qanunla, konstitusiyaya ilə idarə olunan dövlətin əhəmiyyətini başa düşməyəcəklər) və onu qəbul edib icra etmək iqtidarında olmayacaqlar. Belə olan halda islam ölkələri (padşahları) xalqı maarifləndirməmiş boş yerə zəhmət çəkib ölkələrində yeni tənziat və qanunların icrasına başlasınlar” [1, 14].

M.F.Axundov xalqının xilasını ədalətli qanunlarda, taleyüklü qərarların qəbul edilməsində görürdü. Şərqdə, xüsusən İranda isə heç bir qanun yox idi. “Divanxanada bir dənə də olsun qanun kitabı yoxdur. Nə bir günahın cəzası bəllidir, nə də bir savabın əcri, kimin ağılna nə gəlersə o hökmü də çıxarır” [14, 63].

M.F.Axundov qanunçuluq, qanunun hakimiyyəti, parlament təsis edilməsi, dinin siyasətdən ayrılması, ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi, mütləq hakimiyyətin tənqidi, təcrübi elmlərə əsaslanmağın zəruriliyini vurğulayırdı. M.F.Axundovun İranda modernləşmə ideologiyasının yaranmasına təsiri və iranlıların ona münasibəti barədə bir qeydi xatırlatmaq zəruridir.

İran İslam Respublikasında “Qərb mədəniyyətinin İrana hücumunda asılı ziyalıların rolu” rubrikasından üçüncü kitab Mirzə Fətəli Axundova həsr edilmişdir. Lakin şahlıq rejimi zamanı iranlı müəllif F.Adəmiyyətin M.F.Axundov haqqında yazdığı kitab «Əndişəhaye Mirzə Fətəli Axundzadə» şahın həyat yoldaşı Fərəhin başçılıq etdiyi Pəhləvi Fondunun mükafatına layiq görülmüş, Məhəmməd Rza şah isə həmin kitabın çapına icazə vermişdir [10, 78]. Bu qeydlər İranda M.F.Axundovun elmi, fəlsəfi, politoloji, bədii ədəbi irsinə böyük əhəmiyyət verildiyini göstərir.

İranda modernləşmənin ən görkəmli nümayəndələrindən biri də, liberlizmin ideoloqu hesab edilə bilən Mirzə Yusif xan Müstəşar od-Dövlə idi. Darülfünunda təhsil almış, 14 il Rusiyada (1853-1867), 3 il Fransada (1867-1870) diplomatik xidmətdə olmuş Mirzə Yusif xan sədr-əzəm Mirzə Hüseyn xan Səpəhsalar tərəfindən İrana dəvət olunaraq yeni təsis edilmiş Ədliyyə nazirliyinə müşavir təyin edilmiş, Ədliyyə nazirliyi və ədalətxana haqqında

qanunun hazırlanmasında yaxından iştirak etmişdir [21].

Mirzə Hüseyn xanın hüquqi islahatlar keçirmək təşəbbüsünü dəstəkləyən M.Y.Müstəşar od-Dövlə meydana gəlmiş münasib şəraitdən istifadə edərək özünün ən məşhur əsəri olan «Yek kəlməni» nəşr etdirmişdir.

Rusiyada xidmət edərkən həmin dövləti nümunə hesab edən, Fransaya gəldikdən sonra Rusiyanın həmin ölkədən çox geri qaldığını gören M.Y.Müstəşar od-Dövlə Avropa ölkələrini İran üçün nümunə kimi qəbul etmiş və Fransada «Yek kəlmə» əsərini yazıb başa çatdırmışdır [25]. Kitabın çapı İranda böyük marağa səbəb oldu və mənəvi (ideoloji) siyasi həyatın ən böyük hadisəsinə çevrildi. Çünki kitab «Qanun» məsələsinə həsr edilmişdi [21]. Əsasən Fransa Konstitusiyasının şərhindən ibarət olan «Yek kəlmə» əsərində Fransa konstitusiyasının 19 maddəsi səbt olunmuş və onlar Quran və şəriətdən gətirilən istinadlarla möhkəmləndirilmiş və izah edilmişdir. M.Y.Müstəşar od-Dövlə əsas diqqəti konstitusiyanın aşağıdakı prinsip və normalarına yönəltmişdi: hakimiyyətin bölüşdürülməsi; xalqın siyasi proseslərdə bilavasitə iştirakı; azadlıqlar; məhkəmə işləri [5, 55]. O, mülki qanunların dini qanunlardan üstünlüyünü vurğulayır və qanunun dəyişilən və reallığa uyğun olmasını vacib hesab edirdi. Onun fikrincə, qanun cəmiyyət üzvlərinin əmlak və həyatının toxunulmazlığını təmin etməlidir [5, 54].

Mirzə Yusif xan Müstəşar od-Dövlə «Yek kəlmə» əsərində konstitusiyalı rejimin strukturu, komponentləri, onların fəaliyyət mexanizmi və qarşılıqlı fəaliyyətinin geniş təsvirini vermişdir [5, 55].

Mirzə Yusif xan Müstəşar od-Dövlə siyasi hakimiyyətin ruhani hakimiyyətdən ayrılmasının zəruriliyi fikrini irəli sürmüşdür. Mirzə Yusif xan Müstəşar od-Dövlə ölkənin tərəqqisi üçün lazım olan digər tədbirlərdən də danışmışdır. O, sənətkarlığın, milli sənayenin inkişaf etdirilməsinin, elmin və elmi düşüncənin inkişaf etdirilməsi, proporsional vergi sistemi, cəhalət və xürafatın aradan qaldırılması, siyasi partiya və cəmiyyətlərin təşkilinin vacibliyini göstərirdi.

Bununla belə hüquqi dövlət ideyasının daşıyıcısı kimi M.Y.Müstəşar od-Dövlə belə hesab edirdi ki, tərəqqi və inkişafın əsasında qanun və qanunçuluq durur. Onun fikrincə, əvvəlcə qanun qəbul edilməli sonra islahatlara başlanılmalı, əks təqdirdə «tarixi hadisələrin gedişi bizi buna məcbur edəcəkdir» [5, 52]. İngiltərə və Fransa siyasi sistemlərini nümunə sayan, Fransa konstitusiyasının əsas maddələrini öz konstitusiyaya layihəsinə daxil edən M.Y.Müstəşar od-Dövlə belə nəicəyə gəlir ki, Şərqi xalqları Avropa xalqları kimi hüquqi qanunlar tətbiq etməyincə tərəqqi mümkün olmayacaqdır [5, 54]. O, müsəlmanların geriliyinin aradan qaldırılmasını onların «avropalaşması»nda görürdü, bunun üçün müsəlmanlar avropalılara yaxınlaşmalı, Avropa mədəniyyətini mənimsəməlidilər. O əmin idi ki, Şərqi xalqlarının qabaqcıl Avropa mədəniyyətini mənimsəmələri saati çatmışdır, bu mədəniyyət müsəlman Şərqiini sınırsızlaşdırmayacaq.

Beləliklə, Mirzə Yusif xan Müstəşar od-Dövlə «Yek kəlmə» əsərində siyasi sistemin modernləşməsinin liberal proqramını irəli sürmüşdür. Həmin

proqramın mahiyyətini Avropa mədəniyyətini mənimsəmək prinsipi təşkil edirdi. Mirzə Yusif xan Müstəşar od-Dövlə əslində demokratik, liberal prinsiplərin hakim olduğu bir cəmiyyətin təşkilinin proqramını irəli sürmüşdür. Bu proqramın İran şəraiti üçün ən gözlənilməz cəhəti dinin siyasətdən ayrılması və ruhanilərin dövlət işlərindən uzaqlaşdırılması, ümumiyyətlə ruhanilərin məhkəmə işlərindən uzaqlaşdırılması, məhkəmə hakimiyyətindən məhrum edilməsi tələblərini əhatə etməsi idi.

Belə ki, qeyd edildiyi kimi, Əli Məhəmməd Bab yeni «Müqəddəs Səltənət» çərçivəsində bəzi demokratik, liberal prinsiplər elan edirdisə, M.Y.Müstəşar od-Dövlə dinin və ruhanilərin hakimiyyətdən kənar olunması şəraiti çərçivəsində, yəni dünyəvi siyasi sistem çərçivəsində demokratik, liberal ideyalar irəli sürürdü. M.Y.Müstəşar od-Dövlə bütöv demokratik, liberal və dünyəvi sistemin proqramını irəli sürmüşdür. Lakin onun öz dövrü üçün radikal görünən ideyaları çoxları tərəfindən yəqin ki, mənimsənilə, «həzm edil»ə bilmədiyindən M.Y.Müstəşar od-Dövlənin adı Məşrutə hərəkatının ideya-siyasi yaradıcıları arasında demək olar ki, qeyd olunmur.

M.Y.Müstəşar od-Dövlədən sonra fəaliyyət göstərmiş digər modernləşdirmə ideoloqları siyasi sistemin modernləşdirilməsi məsələsində onun səviyyəsinə yüksələ bilməmişlər.

İranda modernləşmə ideyalarının yayılmasında cənubi azərbaycanlı maarifçi, Şimali Qafqazda yaşayıb yaratmış Mirzə Əbdürrəhim Talıbovun da (1834-1911) mühüm rolu olmuşdur.

M.Ə.Talıbov fəaliyyətə bir əməkçi kimi başlayaraq öz sahəsində uğura və müəyyən maddi təminatla nail olduqdan sonra 50 yaşlarından tamamilə yeni fəaliyyət sahəsinə – maarifçiliyə üz tutmuşdur. O, ilk növbədə təbiətsünaslıq elmləri sahəsində bilikləri başqalarına ötürmək ehtiyacı hiss edərək iranlıları həmin elmin sirləri ilə tanış etmək məqsədilə kitablar yazmağa başlamışdır. M.Ə.Talıbovun çap etdirdiyi ilk kitablar “Risaleye fizik” (Fizika traktatı. İstanbul. 1893); “Səfıneye Talibi ya Ketabe Əhməd” (Talibinin gəmisini və ya Əhmədin kitabı. 2 cildə, İstanbul.1894, 1895). “Risaleye heyətə cədid” (Yeni astronomiya traktatı, İstanbul,1895) sırf elmi məlumatları əhatə edir, hətta dərslik kimi nəzərdə tutulmuşdur.

İranda ictimai siyasi vəziyyət gərginləşdikdə, siyasi, mədəni canlanma yüksəldikcə və xüsusən Məşrutə (Konstitusiyaya) inqilabı başlandıqdan sonra M.Ə.Talıbov daha çox siyasi məzmunlu əsərlər nəşr etdirir və bir tərəfdən iranlıların siyasi şüurunun inkişafına yardım etməyə, digər tərəfdən Konstitusiyaya hərəkatının fəallığının və deputatların fəaliyyətini istiqamətləndirməyə çalışır. Onun “Məsəlikül-möhsinin” (“Yaxşılığın məsləkləri”.1905), «Məsail ol-həyat» (Həyat məsələləri. 1906), «İzahat dər xosuse azadi» (Azadlığa dair izahatlar. 1908), «Siyasətə Talibi» (Talibi siyasəti. 1911) adlı əsərləri Qərb mədəniyyətinə münasibət, siyasi liberalizm, sosial-demokratik ideyaların təbliği məsələlərinə həsr olunmuşdur [23; 17; 7].

M.Ə.Talıbovun Qərb mədəniyyətinə münasibəti «Məsail-ol-həyat»

(Həyat məsələləri) kitabında öz əksini tapmışdır. Müəllif ruhanilərin Qərb mədəniyyətinə münasibətinin araşdırılması formasından istifadə etmişdir. Əsərdə üç dini alim-ilahiyyatçı təsvir edilmişdir. Onlardan biri Qərbin yeni ideyalarını müsbət qiymətləndirərək müasir dünyanın qayda-qanunlarını mənimsəməyi lazım bilir. İkinci ilahiyyatçı müasirləşmə istiqamətində islahatların aparılmasının əleyhinədir. Üçüncü ilahiyyatçı isə ölkənin tam müasirləşməsi tərəfdarıdır.

Bununla, M.Ə.Talıbov ruhanilərin məhdud hissəsinin yeniləşməyə müxalif olduğunu nəzərə çarpdırmağa, ruhaniləri yeniləşməyə dəstək verməyə çağırmağa çalışırdı. M.Ə.Talıbovun mühafizəkar ruhanilərə münasibəti kəskin tənqidi xarakter daşıyırdı [11, 111]. O, həmçinin «şəriətin yeni şəraitə uyğun olan minlərlə əlavəyə ehtiyacı olduğunu» qeyd edirdi [12, 43].

M.Ə.Talıbov Qərb mədəniyyətinin mənimsənilməsinin vacibliyini Yaponiyanın nümunəsində əsaslandırmağa çalışaraq «Məsail ol-həyat» kitabında Yaponiya konstitusiyasının tərcüməsini vermişdir.

İngilis parlamentarizmini özünün ideali hesab edən [5, 53] M.Ə.Talıbov konstitusiyalı rejimin ətraflı şərhini vermişdir [5, 54]. O, konstitusiyadan danışarkən vurğulayırdı ki, konstitusiya padşahın və xalqın hüquqlarını aydın şəkildə müəyyən edən əsas qanundur [12, 104].

Qanunun əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirən M.Ə.Talıbov qeyd edirdi ki, qanun olmayan ölkədə ədalət və maraqlar da yoxdur, maraq olmayan yerdə mədəniyyət, mədəniyyət olmayan yerdə xoşbəxtlik də yoxdur [13, 86]. O belə hesab edirdi ki, xalqın siyasətdə iştirakı və qanunun hakimiyyəti iranlılarının bütün problemlərini həll edəcəkdir [11, 50]. Qısa şəkildə desək, M.Ə.Talıbov elmi biliklərin yayılmasına çalışır, azadlıq və qanunun hakimiyyəti ideyasını təbliğ edirdi. O, qərbin inkişafının sirrini elm, azadlıq və qanunun hakimiyyətində görürdü. M.Ə.Talıbov eyni zamanda milli adət-ənənələrin qorunub saxlanması tərəfdarı kimi çıxış edirdi [17].

M.Ə.Talıbovun modernləşdirmə fəaliyyətinə münasibət müxtəlifdir. Bəziləri belə hesab edir ki, o, «siyasi radikalizmə meyilli, sosial-demokrat məfkurəsinin tərcümanı» idi [20]. Digərləri belə hesab edir ki, M.Ə.Talıbov liberalları şəriətə əl gəzdirməkdən çəkindirirdi. O deyirdi: «Olmaya şəriətə əl gəzdirilə» [8, 10]. Halbuki rəsmi ideologiyada M.Ə.Talıbovun İslam dininə qarşı təbliğat apardığını, dünyəvilik, dinin siyasətdən ayrılması ideyasını müdafiə etdiyi ön plana çəkilir [14, 49-56].

Əslində M.Ə.Talıbov heç vaxt İslam dininin əsaslarını müzakirə obyektinə çevirməmiş, mənfəətpərəst ruhaniləri kəskin tənqid etmişdir [5, 67]. M.Ə.Talıbov maarifçilik və siyasi modernləşmə ideyalarının təbliği ilə XIX əsrin sonlarından məşğul olmağa başladığından onun kitabları İranda geniş yayılaraq Məşrutə inqilabının hazırlanmasında mühüm rol oynamışdır [9, 44]. Təsadüfi deyil ki, o, İranın ilk parlamentinə Təbrizdən nümayəndə seçilmiş, lakin ruhanilərin ona qarşı geniş təbliğatı nəticəsində parlamentin işində iştirak etməmişdi.

M.Ə.Talibovu geniş kütlənin maarifçisi, ziyalıların, modernləşmə tərəfdarları olan intellektualların ideoloqu adlandırmaq olar. Belə ki, onun «Azadlığa dair izahatlar» və «Talibinin siyasəti» əsərləri məhz bu intellektuallara ünvanlanmışdı.

İrənin modernləşməsi ideoloqlarından biri də cənubi azərbaycanlı Qafqazda və Türkiyədə yaşayıb yaratmış Zeynalabdin Marağayidir (1837-1910). Onun ictimai-siyasi və s. baxışları «İbrahim bəyin Səyahətnaməsi» adlı romanında [4] öz əksini tapmışdır.

Daha çox İrənin mövcud durumunu kəskin tənqid edən müəllif modernləşmə məsələsində M.Y.Müstəşar od-Dövlə və M.Ə.Talibova nisbətən daha mülayim və ziddiyyətli mövqe tuturdu.

O, mötədil konstitusiya islahatı uğrunda çıxış edir və parlamentə məşvərətçi orqan kimi baxırdı [5, 53]. Z.Marağayı konstitusiyalı monarxiya ideyasını müdafiə edir, eyni zamanda monarxin «xoşməramı»ndan da ümidini üzmürdü [5, 57]. Z.Marağayı ruhaniləri kəskin tənqid edir və eyni zamanda yazırdı: «Müqəddəs İslam dini bizə ədalət və bərabərliyi hökm edir» [5, 43]. O, yeniləşmə və tərəqqinin zəruriliyini yüksək qiymətləndirirdi. Onun fikrincə iranlılar elm və tərəqqiyə meyl etməsələr, dədə-baba qaydası ilə yaşamaqda davam etsələr, onların milli qürur və müstəqilliyi əbədi olaraq ayaqlar altında qalacaqdır [5, 59]. Z.Marağayı də Avropa mənəvi dəyərləri və nöqsanlı cəhətlərini qəbul etməyin əleyhinə çıxırdı, çünki bu, “milli ənənələrin itirilməsinə” səbəb olar [5, 67].

Z.Marağayinin əsəri də İrənda qadağan olunmuş kitablar sırasında idi. Bununla belə, bu əsərlər İrənda çox geniş yayılmış və Konstitusiya hərəkatının genişlənməsində mühüm rol oynamışdır.

S.Ə.Kəsrəvi yazırdı: ““İbrahim bəyin Səyahətnaməsi”nə gəldikdə deməliyəm ki, həmin əsərin dəyərini o kəslər bilir ki, onu o zamanlar oxumuşlar və oxucuda yaratdığı təsirləri yaxşı xatırlayırlar. O günlərdə əksər insanların həyatın acısına, zəmanənin zülmünə adət etdikləri bir zamanda... bu kitabı oxumaqla sanki yuxudan ayılırdılar. “İbrahim bəyin Səyahətnaməsi” iranlıların oyanışına güclü təkan verdi” [9, 45]. Nazim ol-İslami Kermani özünün əsasən 1904-1911-ci illəri əhatə edən xatirələrdən ibarət olan “Tarixə bidariyə iraniyan” adlı əsərində qeyd edir ki, “ “İbrahim bəyin Səyahətnaməsi” bütün kitablardan daha çox oxunan kitab idi. Gizli cəmiyyətlərdə onun kollektiv oxunuşu təşkil edilir və dinləyicilərə son dərəcə güclü təsir göstərirdi.”

Abdulla Mostoufi də öz xatirələrində qeyd edir ki, məşrutə məfkurəsinin formalaşmasında H.Z.Marağayinin “İbrahim bəyin Səyahətnaməsi”, M.Ə.Talibovun «Səfineyi Talibi ya Ketabe Əhməd» əsəri və Hindistanın (Pakistanın – Ş.Ə.) məşhur şairi İqbal od-Dövlənin risalələri əsas rol oynamışdır [26].

Həmin əsərlərin əhəmiyyətini düzgün qiymətləndirmək üçün belə bir fakta da diqqət yetirmək lazımdır ki, “İbrahim bəyin Səyahətnaməsi”ndə İbrahim bəyin Z.Marağayinin evində «Səfineyi Talibi ya Ketabe Əhməd»-i oxuduğu qeyd olunmuşdur [18].

Z.Marağayı əsasən İranda mövcud olan ictimai-siyasi durumu kəskin tənqid etmiş və bununla da mövcud vəziyyətin dəyişdirilməsinin zəruriliyini nümayiş etdirməyə çalışmışdır. Onun əsərinin təsir gücünü janr, üslub xüsusiyyətindən əlavə həm də müəllifin kəskin tənqidi ilə izah etmək olar.

Yuxarıda haqqında çox qısa məlumat verilən modernləşdirmə ideoloqlarının ideyalarını ümumiləşdirərək modernləşdirmə ideologiyasının əsas ünsürlərini aşağıdakı kimi qeyd etmək olar.

Modernləşdirmə ideologiyasının mərkəzi elementini siyasi sistemin modernləşdirilməsi ideyası təşkil edir. Siyasi sistemin modernləşdirilməsi qanunun hakimiyyətinin bərqərar olması ilə mümkün ola bilər. Siyasi sistemin modernləşməsi siyasi və hüquqi sahədə digər yeniliklərin meydana gəlməsini şərtləndirir.

Modernləşdirmə ideologiyasının mühüm ünsürlərindən biri də elmin və savadlılığın yayılması ideyasıdır. Elmin və savadlılığın yayılması yeni təsisatların meydana gəlməsini tələb edirdi.

Modernləşdirmə ideoloqları ayrıca bəhs etməsələr də yeniləşmənin digər daha mühüm sahələrinin: milli sənayenin, kənd təsərrüfatının, ticarətin, infrastrukturun yaradılması və inkişaf etdirilməsinin zəruriliyini vurğulayırdılar.

Nəticə: Beləliklə, modernləşmə ideoloqları İranın tərəqqisinin əsas ictimai, siyasi, mədəni istiqamətlərini və həmin sahədə aparılmalı olan islahatların proqramını bu və ya digər şəkildə işləyib hazırlamışdılar. Bu ideologiyanın əsas xüsusiyyəti qeyri-vesternləşmə və əsasən qeyri-liberal məzmunu malik olması idi. İranlıların ictimai, siyasi, mədəni şüurunun genişlənməsi, böyüməsi və inkişafının, bir sözlə, struktur və məzmun dəyişikliyinə yeganə mənbəyi modernləşdirmə ideoloqlarının yazıları deyildi. Modernləşmənin xüsusi fəaliyyət sahəsi, yəni ideologiya formasında meydana gəlməsi bir tərəfdən cəmiyyət qarşısında duran problemlərin xeyli kəskinləşməsi, digər tərəfdən həmin problemlərin həllində maraqlı olan sosial qüvvələrin formalaşdığını göstərirdi. Modernləşdirmə ideoloqları bir tərəfdən ümummilli maraqları əks etdirirdilərsə, digər tərəfdən formalaşmaqda olan yeni münasibətlər və sosial qüvvələrin maraqlarını ifadə edirdilər. İran cəmiyyəti öz problemlərini dərk edir, onun həlli yollarını arayır, müəyyən proqram irəli sürür, bu və ya digər dərəcədə onları həyata keçirməyə cəhdlər edirdi.

Hakim elitaya daxil olan mütərəqqi siyasi xadimlər, ziyalılar mövcud rejim çərçivəsində modernləşdirmənin zəruriliyi ideyasını təbliğ edirdilər. Bu hal, xüsusən ölkədə islahatlar aparıldığı illərdə geniş vüsət alır, lakin onların dayandırılması ilə zəifləyirdi. Deməli, bu da həmin fəaliyyətin xaricə keçirilməsinə və davam etməsinə səbəb olurdu. Başqa sözlə, XIX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq modernləşmə ideologiyası yaranmağa başlayır, təkmilləşir, genişlənir, inkişaf edirdi.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Axundov M.F. Kəmalüddövlə məktubları. Bakı: Elm, 1986. 200 s.
2. Axundov M.F. Əlifbəyi cədid və məktubat. Bakı: Azər nəşr, 1963, 137 s.
3. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar fondu. M.F. Axundovun arxivi. İnv. №99.
4. Marağayi Z. İbrahimbəyin səyahətnaməsi və ya təəssübkeşliyin bələsi. Bakı: Elm, 1982, 500 s.

Rus dilində

5. Бабаева Н. Из истории общественно - политический мысли Южного Азербайджана (последняя четверть XIX века – начало XX в). Баку, 1995, 80 с.
6. Иванов М.С. Очерки истории Ирана. М.: Государственное издательство политической литературы, 1952, 467 с.
7. Манафи М. Мирза Абдуррагим Талыбов. Баку: Язычы, 1996, 40 с.

Fars dilində

8. Acdani Lütfullah. Talıbov! Haşa ke dər şəriət dəst beberim İran, 1385.10s.
9. Əhməd Kəsrəvi. Tarixə məşrutıyyəte İran. Tehran, «Əmir Kəbir», 1364, 681s.
10. Behnam Cəmşid, İraniyan və əndişəyə təcəddod, Tehran, Bonyad, Fərzane ruz, 1371, 321s.
11. Talıbov Ə.R. İzahat dər xosuse azadi. Tehran, Mətbəeyi Mübarəkəye Şahənşahi 1325 h.q. səh.74.
12. Talıbov Ə.R. Məsail-ul həyat, Tiflis, 1906, Qeyrət, 151 s.
13. Talıbov Ə.R. Səfineye Talebi ya Ketabe Əhməd, İstanbul, 1312 h.q. 176 s.
14. Tarixə təhacome fərhanqiye qərb, nəqşə rouşənfekrane vabəste (4). Seyid Həsən Təğizade, Tehran, Moəssesəye fərhanqiye qədri vilayət, 1377, 236 s. şəkilli, foto nümunə.
15. Höccətüllah Əsil. Zəndəgi və əndişəye Mirzə Mülküm xan, Tehran, «Ney», 1376, 378 s.
16. Mənuçehr Kəlami Taha. Əndişəye qanunxahi dər İrane ğərne nuzdəhom. Tehran, tehran universiteti nəşriyyatı, 1352

İnternet

17. Əbdürrəhim Talıbov Təbrizi. Mobarezəye xəstəqınarəzire rahi azadi və nomayəndəye demokrasiyune əsrə məşrute. // www.azindad.net.
18. Əbdürrəhim Talıbov. // <http://www.tabrizinfo.com>.
19. Babism. // <http://en.wikifedia.org>.
20. Behdaştıye omumi der astaneye dourani meşrute. Əbdürrəhim Talıbov Təbrizi. // <http://www.fis-iran.org>.
21. Kia, Constitutionalism, economic modernization and Islam in the writings of Mirza Yousef khan Mostaşhar od-Dovle. // www.highbeam.com.
22. Mirzə Mülküm xan (1833-1908). www.qozaar.org (Motun-e klassik rubrikasında).
23. Mirzə Abdul Rahim Talıbov Təbrizi. 1834-1911. <http://en.wikipedia.org>.
24. Nəxostin nevestehayi demokrasixahaneyi farsı. www.qozaar.org.
25. Rişeyabiye əndişəye Mirzə Yusif xan Müstəşar od-Dövlə. <http://noorportal.net>.
26. Səyahətnəmeyi İbrahim beq. <http://fa.wikipedia.org>.

ПЕРВЫЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЫ МОДЕРНИЗАТОРСКОГО ДВИЖЕНИЯ В ИРАНЕ

А.Г.ШАФИЕВА

РЕЗЮМЕ

Начиная со II половины XIX века иранские интеллектуалы, начавшие знакомиться с культурой Запада, осознав отсталость Ирана, в целях её устранения, прикладывают усилия в сфере разработки идеологии. Ведущей силой модернизаторского идеологического движения, являлись в основном, азербайджанские интеллектуалы. Азербайджанские идеологи, предпринявшие практические усилия в данной сфере, в той или иной степени, явились разработчиками основных общественных, политических, культурных направлений, а также программы будущих реформ.

Ключевые слова: Иран, Южный Азербайджан, модернизация, М.Ф.Ахундов

FIRST AZERBAIJANI INTELLECTUALS OF MODERNIZATION MOVEMENT IN IRAN

A.H.SHAFIYEVA

SUMMARY

Since the second half of the 19th century Iranian intellectuals, who began to be closely acquainted with Western culture, having seen Iran lagging behind, began broad ideological activity to overcome it. The driving forces of modern Iranian ideological movement were the Azerbaijani intellectuals. Azerbaijani ideologists taking practical steps in this area, had also worked out the major social, political and cultural aspects of Iran's progress and the reform program in this area.

Key words: Iran, Southern Azerbaijan, modernization, M.F.Axundov

UOT 94(427:12)**AVROPA ÖLKƏLƏRİNDƏ
EMİQRASIYA SİYASƏTİNİN DİNAMİKASI****K.R.ƏLİYEVƏ***Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti*
aliyevakenul.r@gmail.com

Məqalədə Avropa ölkələrində emiqrasiya siyasətinin dinamikası ətrafı sərhl olunmuşdur. Eyni zamanda vurgulanmışdır ki, məhz Multikulturalizm siyasəti fenomeni əsasən miqrasiya məsələsi ilə bağlı Qərbl cəmiyyətlərində ortaya çıxmışdır. Məqalədə miqrasiya proseslərinin tarixin mərhələləri izah edilmişdir. Həm daxili miqrasiya və həm də xarici miqrasiya məsələləri təhlil edilmişdir. Məqalədə, həmçinin müasir dövrdə böyük miqrasiya problemlərinin ortaya çıxması dünyla miqyasında bu problemin bəsəriyyətin ağırlı pbobleminə cevrilməsi sərhl olunmuşdur. Həmçinin hazırda miqrasiya problemlərinin həlli yolları da göstərilmişdir.

Açar sözlər: multikulturalizm, miqrasiya, demokratiya, kəltür, paradiqma, postmodernizm, qloballaşma

Multikulturalizm siyasəti fenomeni əsasən emiqrasiya məsələsi ilə bağlı Qərbl cəmiyyətlərində ortaya çıxmışdır. Emiqrantlar bu və ya digər səbəblərdən başqa ölkə ərazisinə mühacirət edən və həmin ölkə ərazisində bəzi şərtlər (rəsmi dilin və ölkənin tarixinin öyrənilməsi, qanunlara hörmət edilməsi) əsasında müvəqqəti məskunlaşan (3-5 il) insanlardır.

XVII-XVIII əsrlərdən başlayaraq Qərbl ölkələri ərazisində daha intensiv şəkildə cərəyan edən miqrasiya proseslərini daxili və xarici olmaqla iki əsas mərhələyə bölmək olar:

1. Daxili miqrasiya – ETİ nəticəsində sənayenin yaranması və onun üzərində kapitalist istehsal münasibətlərinin formalaşması ilə əlaqədar ortaya çıxmışdır. Avropa daxilində kəndlilərin sənayenin inkişaf etdiyi şəhərlərə əmək miqrasiyası nəticəsində şəhərlərdə sonralar sivilizasiya fenomeni kimi səciyyələndirilən yeni sosial-mədəni mühit formalaşmışdır. Kənd mühitindən sənaye şəhərlərinə yerləşən insanlar tədricən urbanizasiya proseslərinin təsiri altında ənənəvi kəltürdən uzaqlaşmış və yeni sivilizasiya mühitinə inteqrasiya olunmuş və tədricən sivil insanlar kimi tanınmağa başlamışlar. Bu tarixi mərhələdə daxildə sivilizasiya ilə kəltürün toqquşması prosesi müşahidə olunmuşdur. Qərbl tarixi təkamülü kontekstində sivilizasiya elmi-texniki tərəqqini tərənnüm edirdisə, kəltür ənənəni, dini tərənnüm edirdi. Buna görə də sivilizasyon

inkişaf yeni ictimai şüur formasının və ictimai inkışaf səviyyəsinin nəzəri-konseptual əsaslarının formalaşmasını tələb edirdi. Nəticədə, Avropa mütəfəkkirləri avromərkəzçiliyə əsaslanan mütləq sivilizasiya nəzəriyyələrini ortaya qoymaqla yeni dövrün siyasi-ideoloji paradigmasını müəyyənləşdirdilər.

Avropa daxilində baş verən əmək miqrasiyası nəticəsində müxtəlif Avropa xalqları böyük sənaye şəhərlərində sivilizasiyanın universal kapitalizm və liberal dəyərlərində bir araya gələrək vahid millət kimliyini mənimsədilər. Onlar artıq etnik və dini kimliyi ilə deyil, siyasi milli kimliyi ilə tanınmağa başladılar. Sekulyarizm ideyalarına əsaslanan millət paradigması əsrlərlə Avropada davam edən katolik-protestant qarşıdurmasına, vətəndaş mühariblərinə son qoydu və onların birgəyaşılış formasını təmin etdi.

Modernizmin millətçilik paradigmasında millət fenomeni etnik kulturu və dini mənsubiyyəti özündə tədricən assimilyasiya edərək inteqrasiya edirdi. Milli inkışaf çərçivəsində etnik və dini kimliklər neqativ, vətəndaşlıq kimliyi isə pozitiv dəyərləndirilirdi. Burada kultürel inkışaf sivilizasyon inkışafın kölgəsi altında qalırdı. Bu isə, etnik və dini separatçılıq hərəkatlarının formalaşmasına və üzə çıxmasına şərait yaradırdı. Lakin Avropa xalqlarının irqi və dini bağlılıqları siyasi milli birliyin qorunub saxlanılmasında və inkışafında mühüm rol oynamış və oynamaqdadır.

2. Xarici miqrasiya – üç formada dəyərləndirilə bilər: Birincisi, avropalıların müstəmləkəçilik siyasəti nəticəsində başqa ərazilərə geosiyasi məqsədlərlə miqrasiyası; ikincisi, qul ticarəti nəticəsində zəncilərin Qərb ərazilərinə gətirilməsi; üçüncüsü isə, əsasən yoxsul dünya əhalisinin inkışaf etmiş Qərb ölkələri ərazilərinə əmək miqrasiyası.

- Qərb ölkələrinin yeni bazarlar əldə etmək məqsədilə Afrika, Asiya, Amerika, Avstraliya qitəsində həyata keçirdikləri müstəmləkəçilik siyasəti nəticəsində avropalıların qismən həmin ərazilərdə yerləşməsinə səbəb oldu. Avropadan Amerika və Avstraliyaya miqrasiya edən miqrantlar avtoxton əhaliyə qarşı genosid, diskriminasiya siyasəti tətbiq edərək ABŞ, Kanada, Avstraliya kimi miqrant dövlətlərini qurdular. Bəhs edilən dövlətlərin ərazilərində yerli avtoxton əhalinin nəinki kulturu, hətta fiziki varlığı avropalı miqrantlar tərəfindən yox edildi.

- Müstəmləkəçilərin Afrika ərazilərini ələ keçirməsi nəticəsində qul ticarəti geniş vüsət aldı və zəncilərin Qərb ölkələri ərazisində yayılmasına şərait yaratdı. Lakin zəncilər bütün hüquqlardan məhrum olan insanlar kimi, nə öz kultürləri ilə Avropa mədəniyyətinə təsir göstərə bildilər, nə də avropalaşa bildilər. Hətta quldarlığın aradan qaldırılmasından sonra da, Avropada hökm sürən irqçilik baxışları zəncilərin cəmiyyətə inteqrasiya olunmasına mane oldu. Savadsızlığın, yoxsulluğun, cinayətkarlığın ən çox yayıldığı kütlə arasında zəncilərin böyük fərqlə üstünlük təşkil etməsi bunun bariz nümunəsidir. Zəncilərin tədricən vahid millət paradigması çərçivəsində fransız, amerikan və ya ingilis millətinin ayrılmaz bir hissəsinə çevrilməsi prosesi ağırlı keçmiş və bu sahədə uğur əldə olunmamışdır. Mütəmadi şəkildə davam edən irqçilik

qarşıdırmaları problemin həll olunmadığını göstərir. Yəni, modernizmin vahid siyasi millət paradıqması müxtəlif irqlərin vahid bir millət formasında birləşməsini formal şəkildə və qismən təmin edə bilər. Bu baxımdan, Qərbdə zəncilərin varlığı siyasi millətçilik paradıqmasına ilk böyük zərbəni vurmuşdur.

- Qərb dövlətlərinin XVIII-XIX əsrlərdən başlayaraq Hindistan, Çin və Yaxın Şərq ərazilərində apardığı müstəmləkəçilik siyasəti nəticəsində baş verən global müharibələr, aclıq və yoxsulluq problemləri XIX-XX əsrlərdə Qərb ölkələrinə miqrasiyaların həcmi artırılmışdır. Xüsusilə İkinci Dünya Müharibəsindən sonra müsəlman ölkələrindən gələn miqrantlar üstünlük təşkil etmişdir. Dünyanın müxtəlif kültür və dinlərini təmsil edən insanların Qərb ölkələrinə əmək miqrasiyası nəticəsində formalaşan sosial-mədəni mühit milli siyasətin iflic olmasına şərait yaratdı. Çünki müxtəlif mədəniyyətləri təmsil edən miqrantlar diasporlarda, xüsusi qəsəbələrdə bir araya gələrək mövcud mədəniyyət daxilində öz “kültür adaları”nı yaratdılar. Hətta bu “kültür adaları”nda böyüyən uşaqların bir çoxu yaşadığı dövlətin dili və mədəniyyətindən bixəbər olurlar. Onların mənsub olduğu kulturu öyrənmələri üçün xüsusi məktəblər və kültür mərkəzləri yaradılır. Yəni siyasi millətçiliyin assimilyasiya siyasəti müxtəlif mənşəli avropalıların dini-irqi zəmində inteqrə olunmasına şərait yaradırdısa, fərqli din və irqlərə mənsub olan xalqları bir araya gətirə bilmədi. Bunun nəticəsində modernizmin siyasi millət paradıqması aktuallığını itirərək, yerini alternativ multikulturalizm siyasətinə verdi.

Avropaya miqrasiya prosesi əsasən son 60 ildə fərqli dinamikalar ilə davam etmişdir. Ən sürətli və sıx dinamika İkinci Dünya müharibəsindən sonra 50-60-cı illərdə müşahidə olunmuşdur. Çünki müstəmləkələrin dağılması, Avropada iqtisadi inkişafın yüksək həddə çatması və Avropada ucuz işçi qüvvəsinə ehtiyacın artması yoxsul müstəmləkə əhalisinin vaxtilə əsarətində olduğu Avropa ölkələrinə (dilinə bələd olduğu üçün) miqrasiyasına şərait yaratdı və bu proses 1973-cü ildə neft böhranı ilə bağlı olaraq qismən dayandı.

1975-ci ildə ATƏT ölkələri ilə bağlanan Helsink müqaviləsinə görə, emiqrantlar öz ailələri ilə birlikdə yaşamaq hüququna malik oldular və bu proses də emiqrantların sayının bir neçə dəfə artmasına səbəb oldu.

İkinci böyük miqrasiya dalğası 90-cı illərdən sonra başladı. Sosializmin çöküşü ilə Şərqi Avropa, keçmiş SSRİ ərazisinin insanları kütləvi şəkildə yerli münaqişələrdən qurtulmaq və kapitalist həyat xülyasına qovuşmaq üçün Avropaya axın etdi. Bunun ardınca 2001-ci il 11 sentyabr hadisələri və Yaxın Şərq ölkələrində başlanan müharibələr, “ərəb baharı” adı altında baş verən destruktiv hadisələr və onların törətdiyi antihumanist nəticələr müsəlmanların kütləvi şəkildə Avropaya axın etməsinə səbəb oldu. Bu axının əsas istiqamətləri Afrikadan Aralıq Dənizinə çıxmaqla İtaliya, Yunanıstan, İspaniya kimi ölkələrin ərazilərinə daxil olmaq və oradan da şengen müqaviləsinin verdiyi imkanlar çərçivəsində Avropanın daha inkişaf etmiş ölkələrinə yerləşmək, həmçinin Türkiyəyə daxil olmaq və oradan da Avropaya keçmək idi.

Liviya dövlətinin dağıdılması, miqrantların kütləvi şəkildə Avropaya

keçidində şərait yaratdısa, İraqın dağıdılması da İŞİD kimi radikal islam terrorçularının meydana çıxmasını təmin etdi. Qərbbə qarşı qisas hissi ilə yanan və haqsızlığa qarşı etiraz edən gənclər İŞİD, əl-Qaidə kimi terror təşkilatlarının sıralarını doldurdular. Bunun nəticəsi olaraq Avropa ölkələrində terror hadisələrinin sayı sürətlə artmağa başladı və Avropa ölkələri daxilində müsəlman emiqrantlarla yerli əhali arasındakı münasibətlər kritik həddə çatdı. Bu baxımdan, İngiltərənin və ABŞ-ın bir çox siyasətçiləri sonralar İraq və Liviyaya münasibətdə yanlış siyasət yürütdüklərini təsdiq etdilər.

Vaxtilə Avropaya gələn və bu ölkələrdə doğulan emiqrantların sayında bu günə nisbətdə ən azı iki dəfə artım müşahidə olunur. Onlar əsasən yerli avropalılardan öz din, kültür, dünyagörüşü ilə kəskin fərqlənən cənub xalqlarının nümayəndələridir. Son dövrdə emiqrantların arasında müsəlman emiqrantlar üstünlük təşkil edirlər. Onlar cəmiyyətin sosial, hüquqi, siyasi həyatına inteqrasiya olunmadan öz aralarında birləşib institutlaşırlar. Almanlar bu modeli “paralel cəmiyyət”, fransızlar isə “kommunitarizm” adlandırırlar. Bu lokal cəmiyyət daxilində öz kültür, din, iqtisadi ənənələrini yaşadır və gəldikləri ölkə, həmçinin müxtəlif Avropa ölkələrindəki diasporaları ilə əlaqələrini genişləndirirlər. Onlar yaşadıkları ölkənin siyasi proseslərində iştirak etsələr də, özlərini əcdadlarının dövləti ilə eyniləşdirirlər.

Bir çox tədqiqatçılar multikulturalizmin strateji və kulturoloji bir prinsip kimi qəbul edilmədiyini bildirib. Çünki Qərbdə uzun müddət əmək miqrasiyasında gələn emiqrantlara qastrabayterlər kimi baxmış və onların cəmiyyətə inteqrasiyası məsələsinə diqqət yetirməmişlər. Bütçədən ayrılan pul hesabına emiqrantların uşaqlarına öz doğma dilləri tədris olunurdu. Çünki hökumət emiqrantların nə vaxtsa geri dönəcəklərini ehtimal edirdi. Onlar emiqrantların yerini öz milli birliklərində görmürdülər. F. Fukuyama bununla bağlı olaraq yazır: “Hollandiyada və müəyyən dərəcədə Britaniyada azlıqların çoxluqların həyatına assimilyasiya olunmasına etiraz multikulturalizm adı altında gizlədilmişdir. Qoy sizin öz dininiz, məktəbiniz və birliyiniz olsun! Bizdən əl çəksəniz, biz də sizdən əl çəkərik.” F.Fukuyama mövcud vətəndaş qarşıdurması vəziyyətindən çıxış yolu kimi təklif edir ki, “Axır ki, mədəni assimilyasiya problemi ilə məşğul olmaq lazımdır. Ölkədə yaşayan azlıq millətin bir hissəsi olmaq üçün, onun əsas dəyərlərini qəbul etməlidir.” Lakin, öz etnik və dini identikliyi qorumağa çalışan tərəflərin yaşadığı mühit “konservativ multikulturalizm” və ya “mədəni fundamentalizm” kimi səciyyələndirilir [1, 93].

2010-cu ildən sonra Avropada multikulturalizm ideyası və onun siyasəti böhrana doğru istiqamətləndi. Bu dövrdə Almaniya, Fransa və Böyük Britaniya liderləri (A.Merkel, N.Sarkozi, D.Kameron) multikulturalizm siyasətinin böhrana uğradığını bəyan etdilər. Onları əsas narahat edən məsələ, Yaxın Şərqdən (həmçinin MDB, Şərqi Avropadan) gələn emiqrantlar və onların Aİ daxilində miqrasiyası idi. Bu məsələnin öz həllini tapmaması, Aİ-nin parçalanmasına səbəb oldu. 2016-cı ildə Böyük Britaniya referendum əsasında Aİ-dən çıxdı.

Multikulturalizmdən çəkinən siyasi liderlərin əsas qorxuları Aİ-da müsəlman emiqrantların artması və onların cəmiyyətə inteqrasiya olunmaması idi. Onların Avropa cəmiyyətində öz din və kultürünü sabit şəkildə qoruması və demoqrafik baxımdan inkişafı, digər tərəfdən avropalıların kollektiv kultür ənənəsindən və dinə bağlılıqdan məhrum olması, demoqrafik tənəzzülü bu qorxunun təməlinə dayanan əsas amillərdir. Bu səbəbdən, Avropada KİV-də islamafobiyanın yayılması, islam dininin və müsəlmanların terrorla əlaqələndirilməsi, Yaxın Şərqdə müsəlmanlara qarşı soyqırımı siyasətinin aparılması buradan irəli gəlir.

Hətta, bir çox tədqiqatçılar postmüstəmləkə dövründə emiqrantların könnüllü və ya məcburi səbəblər üzündən Avropaya kütləvi miqrasiyasını Avropanın işğal edilməsi kimi dəyərləndirirlər. Bu gün Avropa ölkələrinə Yaxın Şərqdən böyük bir miqrasiya axını davam etməsi, Avropanın modernist dəyərlərinin dağılmasına və onun qloballaşmanın təsirinə məruz qalmasına şərait yaradır. Avropa ölkələrində məskunlaşan emiqrantların diasporlarda, dini icmalarda təşkilatması və onların mənsub olduğu ölkələr və dini icmalar tərəfindən hərtərəfli dəstəklənməsi Avropa siyasətçilərini narahat edir.

Bu gün miqrasiya problemi bir çox ölkələri ciddi şəkildə narahat etməyə başlayıb. Bununla əlaqədar olaraq emiqrantların ölkəyə daxil olmasına məhdudiyyətlərin qoyulması, onların cəmiyyətdən təcrid olunması və ya assimilyasiya edilməsi istiqamətində bəzi tədbirlər həyata keçirilir. Lakin multikultural dəyərlər emiqrantların sosial-mədəni hüquqlarını müdafiə etdiyi üçün, bir çox Avropa siyasətçiləri ondan imtina etmək qərarına gəlmişdir. Çünki emiqrantların kultürel xüsusiyyətlərinə hörmətlə yanaşmağı və onların inkişafına şərait yaratmağı tələb edən multikulturalizm siyasəti əsrlərlə formalaşan yerli kultürün ortadan qalxmasına səbəb olur. Yəni multikultural mühitin inkişaf dinamikası tədricən yerli total kultürün digərləri ilə eyni səviyyəyə gəlməsinə və azlıqda qalmasına şərait yaradır. Bu isə, öz növbəsində modernizmin millətçilik ideologiyasına əsaslanan milli kultürün, milli dövlətin ortadan qalxmasına və onun liberal dəyərlərinin tədricən sıxışdırılmasına səbəb olur. Qərbin modernizm ilə bəşəriyyətə gətirdiyi liberal dəyərlər sistemi öz yerini qeyri-müəyyən postmodernist baxışlara təhvil verir. Bu baxımdan, ədalət, dövlət, millət kimi sosial anlayışlara yeni baxış tələb olunur.

Avropadakı emiqrantlara münasibətdə multukulturalizm siyasətinin tətbiqi etnik və etnokonfesional problemlərin həllinə nəinki şərait yaradır, hətta onların gərginləşməsinə imkan verir. Çünki etnik-dini qruplara kultür sərbəstliyinin verilməsi nəticəsində, onlar arasında dini radikalizm meyillərinin artdığı və ölkənin qanunlarına münasibətlərinin mənfi yöndə dəyişdiyi müşahidə olunur [2]. Bu Avropa siyasətçilərini narahat edir. Çünki kultürlər arasında müşahidə olunan kəskin fərqlərin uzun bir tarixi ənənələrə söykəndiyini və bununla bağlı şüuraltı səviyyədə dərin iz buraxan stereotiplərin varlığını nəzərə alsaq, burada kultürlərin toqquşması halını görə bilərik. Buna görə də multukulturalizm siyasəti yalnız kultürel qrupları öz seçiminə buraxmaq deyil,

onların arasında tolerantlıq mühiti yaratmaq üçün müəyyən mədəni tədbirlərin görülməsi vacibdir. Lakin, biz bunun əksinə olaraq Avropada islamofobiya siyasətinin günü-gündən artdığını və islam dininin, müsəlmanların terrorla eyniləşdirilməsi istiqamətində Qərbi KİV-də geniş təbliğatın aparıldığını görürük.

Burada bir ziddiyyət müşahidə olunur. Bir tərəfdən multikulturalizm siyasətindən bəhs olunur, digər tərəfdən sosial-kültürəl qruplar qarşı-qarşıya gətirilir. Deməli, multikulturalizm siyasəti bəzi siyasətçilərin əlində separatçılıq amili kimi də istifadə olunur. İmperiyaların “parçala, hökt et!” prinsipi bütün dövrlər üçün məqbuldur. Bu baxımdan, multikulturalizm siyasəti global cəmiyyət quruculuğunda sivilizasiyaların, milli dövlətlərin parçalanması və fraqmentar siyasi sistemlərin yaranması üçün bir vasitə rolunu da oynaya bilər. Lakin, Avropada son 40 ilin miqrasiya prosesləri nəticəsində yaranan sosial-mədəni mühit elə bir həddə çatmışdır ki, ondan multikulturalizmdən başqa alternativ çıxış yolu yoxdur. Əks təqdirdə, cəmiyyətin parçalanması və vətəndaş müharibələri qaçınılmazdır. Bunun üçün Qərbi KİV-də islamofobiyanın ortadan qaldırılması şərtidir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev oktyabrın 7-də Nazirlər Kabinetinin 2016-cı ilin doqquz ayının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasında Avropada emiqrantlara olan münasibətlə bağlı belə demişdir: “2016-cı ildə dünyada siyasi və hərbi böhran yaşanır. Dünyanın müxtəlif bölgələrində qanlı toqquşmalar, müharibələr alovlanır, risklər, təhdidlər artır. Yaxın Şərqdə vəziyyət deyə bilərəm ki, kritik həddə çatmışdır. Yaxın Şərqdə müşahidə olunan qarşıdurma çox böyük fəlakətə gətirib çıxara bilər. Çünki hamımız yaxşı görürük ki, vəziyyət getdikcə kəskinləşir. Avropanın miqrant böhranı demək olar ki, o da bütün dünyada müşahidə olunur. Mən miqrant böhranı haqqında dəfələrlə öz fikirlərimi bildirmişdim. Bir daha demək istəyirəm ki, öz canlarını qurtarmaq istəyən o insanların heç bir günahı yoxdur. Onların ölkələri xarici müdaxilə nəticəsində dağıdılıb. Onların şəhərləri yerlə-yeksan edilib, yaxınları, qohumları, yüz minlərlə insan həlak olub. Onlar öz canlarını qurtarmaq üçün Avropaya pənah aparırlar. Ancaq Avropada bəzi hallarda onları tikanlı məftil, qəfəs gözləyir. Bu da, əlbəttə ki, əgər belə demək mümkündürsə bu ilin əlamətidir və bu, sivilizasiyalararası münasibətlərə çox böyük zərbə vurur. Biz artıq neçə ildir çalışırıq ki, mədəniyyətlərarası dialoqu gücləndirək. Bizim fəaliyyətimiz dünyada böyük rəğbət qazanıb. Ancaq əfsuslar olsun ki, dünyanın müxtəlif ölkələrində tendensiya əks istiqamətdə gedir. Miqrant böhranı öz növbəsində Qərbi ölkələrində radikal partiyaların xeyrinə işləyir, onlar daha çox səs toplayırlar. Bu, ilk növbədə, onu göstərir ki, cəmiyyət artıq onlara daha böyük dəstək verir, eyni zamanda, əgər gələcəkdə bu meyil davam etsə bu partiyalar hakimiyyətə gələcəklər, - ondan sonra onların siyasətinin nədən ibarət olacağı heç kəs üçün sirr deyil, - beləliklə, sivilizasiyalararası qarşıdurma dərinləşəcək. Bizim cəmiyyətimiz bütün bu reallıqları bilməlidir. Artıq həm yaşadığımız bölgə, həm dünya dəyişib. Biz də öz siyasətimizi buna uyğun

şəkildə aparmalıdır.” [3].

Beynəlxalq aləmdə miqrasiya məsələlərinin tənzimlənməsi və hüquqi bazasının təmin olunması, miqrantların adaptasiya və inteqrasiyası ilə məşğul olan aparıcı hökumətlərarası Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatının (BMT) dünyanın 130 ölkəsində nümayəndəlikləri vardır. Bu təşkilat, beynəlxalq bir statusa malik olmasına baxmayaraq, miqrasiya problemlərinin həllində mühüm bir nailiyyət əldə edə bilməmişdir.

Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatının emiqrantların inteqrasiyası ilə bağlı bir çox proqramları vardır. Bu proqramlar çərçivəsində həyata keçirilən multikültür siyasətin əsas şərtləri aşağıdakılardır:

- Emiqrantların öz doğma dilini təhsildə, KİV-də (özlərinin TV, radio kanalları ilə) və ictimai həyatda istifadəsinə şərait yaratmaq;

- Etnik qruplar, irqilər, dini konfesiya arasında tolerantlığın təmin edilməsi;

Kimsə digərinə etnik, dini və irqi mənşəyinə görə ayrıseçkilik etsə, dövlətin qanunları ilə ciddi şəkildə cəzalandırılır. Bunun üçün, bu məsələlərə nəzarət edən və emiqrantlara hüquqi xidmətlər göstərən, onların cəmiyyətinə inteqrasiya olunmasında müxtəlif layihələr həyata keçirən xüsusi dövlət institutları yaradılır.

- Emiqrantlara vətəndaşlığın verilməsinin sadələşdirilməsi və müddətinin azaldılması;

- İkili vətəndaşlığın verilməsi (bu gün 30 ölkə bunu qəbul etmişdir);

- Vətəndaş olmayan emiqrantlara yerli seçkilərdə iştirak etmək hüququnun verilməsi (İsveç, Hollandiya, Norveçiya və s.);

- Emiqrantların adaptasiyası ilə bağlı proqramların qəbul edilməsi;

Bura emiqrantların yerli kültürel inteqrasiyasını təmin etmək üçün, onlara dövlət dilinin öyrənilməsinə təmin etmək lazımdır. Bunun üçün, dövlət pulsuz dil kurslarının açılmasını və sosial inteqrasiya proqramlarının həyata keçirilməsini təmin etməlidir.

- Emiqrantların təhsil alması, işə qəbul olunması və peşəkarlıq səviyyəsinin qaldırılması istiqamətində güzəştlərin edilməsi;

- Emiqrantların, kültürel azlıqların etnik və dini bayramlarının rəsmi şəkildə qəbul edilməsi və onların keçirilməsi üçün şərait yaradılması;

Bir çoxları multikulturalizmin iflasa uğradığını hesab edirlər. Bununla bağlı multikulturalizmin strategiyasının qorunub saxlanması şərti ilə taktikanın dəyişdirilməsini, yəni multikulturalizmin strategiyasının reallaşması istiqamətində yeni siyasi planın işlənilib hazırlanmasını və onun tətbiqinin xüsusi məsul şəxslərə həvalə olunmasını irəli sürürlər [1, 81].

Bir çox siyasətçilər antimiqrasiya siyasətinin tətbiq olunmasını dəstəkləyirlər. Onlar bununla bağlı adətən iqtisadi və milli-kültürel arqumentlər ortaya qoymağa çalışırlar. Onları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- Emiqrantların milli dövlətə inteqrasiyasını təmin etmək üçün tətbiq olunan multikulturalizm siyasəti milli dövlətə bəzi problemləri yaradır: multi-

kültürəl cəmiyyət çətin idarə olunan, zəif və qeyri-müəyyən olan bir cəmiyyətdir. Çünki cəmiyyətin bütün fərdlərini məsul və tolerant ruhda tərbiyə etmək mümkün deyildir. Bu baxımdan, bu cəmiyyətdə münaqişə potensial olaraq mövcuddur. Dövlət bu münaqişədən qaçmaq üçün, kültürəl müxtəlifliyin inkişafına şərait yaradır və beləliklə də, ölkənin vahid mərkəzdən idarəsi yalnız iqtisadi xarakter daşıyır. Əgər ölkə iqtisadi böhran ilə üzləşsə, öz funksiyasını tamamilə itirə bilər. Çünki mərkəzi hakimiyyətin siyasi-iqtisadi funksiyaları zəiflədikdə separatçılıq əhval-ruhiyyəsi də inkişaf edir.

- İqtisadi arqument ondan ibarətdir ki, emiqrantlar yerli vətəndaşların iş yerlərini əlindən alır, işsizliyin artmasına səbəb olur, həmçinin, ictimai xidmət və infrastruktura əlavə yük olurlar.

- Emiqrantların sayı artdıqca və onların tənzimlənmə mexanizmi pozulduqca, ölkənin kültürəl birliyi pozulur, demoqrafik struktur dəyişir.

Antimultikulturalistlərin irəli sürdükləri iddialar reallığı əks etdirmir. Çünki insanların sayı artdıqca tələb və təklif də artır. Hər bir insan öz əməyi ilə öz tələbatından bir neçə dəfə çox dəyər yaradır. Emiqrantların ictimai xidmət sahələrinə əlavə yük olması ilə bağlı arqumentlər də reallığı əks etdirmir. Çünki heç bir şirkət onun mallarına artan tələbatdan şikayət edə bilməz. Yəni, bu məsələnin həlli də maraqlar çərçivəsində olduğu üçün asandır.

Emiqrantların sayı artdıqca ölkənin kültürəl birliyinin pozulması iddiasını yalnız neqativ deyil, həmçinin pozitiv bir hal kimi də dəyərləndirmək olar. Məsələn, miqrasiya nəticəsində Avstraliya ağların ölkəsinə, Malaziya hindlilərin, çinlilərin, malaziyalıların ölkəsinə çevrildi. Ç.Kukatas bunun normal hal olduğunu, cəmiyyətin yenilənməsinə, demokratiyanın inkişafına şərait yaratdığını bildirir [4, 160-161].

Miqrasiyanın məhdudlaşdırılması insan hüquqlarına zidd olan bir aksiyadır. Çünki bu aksiya, insanın azadlığını məhdudlaşdırır. Lakin bir çox siyasətçilər iddia edirlər ki, emiqrantların gözlənilmədən bir cəmiyyətə daxil olmaları, həmin cəmiyyətin siyasi-hüquqi, sosial-iqtisadi imkanlarını məhdudlaşdırır və yerli insanların azadlıqlarını azaldır. Məsələyə fərqli baxış bucağından baxan siyasətçilər də vardır. Onlara görə, emiqrantlar yerli əhalinin sosial təminatını və iş yerlərini azaltsa, da, evlərin qiyməti, cinayətkarlıq halları artsa da, bunlar müvəqqəti xarakter daşıyır. Emiqrantlar öz həyatlarını yenidən qurmaq iradəsinə malik olan insanlar kimi daha çox passionar, işgüzar qüvvələr şəklində cəmiyyətə yeni ruh və tərəqqi də gətirmək iqtidarındadırlar. Dövlət, onların təhsil və peşəkarlığının inkişaf etdirilməsində müəyyən addımlar atanda, pozitiv nəticələr əldə oluna bilər. Onların diskriminasiya olunması isə (iş verilməməsi və öz işini qurmağa maneçilik törədilməsi, ev satılmaması, təhsil almasına və təhsil verməsinə maneçilik edilməsi və s.), destruktiv nəticələrə səbəb ola bilər.

Miqrasiyanın məhdudlaşdırılmasının bəzi mənfi nəticələri vardır. Cəmiyyət üzərində nəzarət və təzyiq funksiyasını yerinə yetirən dövlət orqanlarının, məmurların sayı artır və vətəndaşların onlardan asılılığı güclənir ki, bu da

vətəndaş cəmiyyətinin inkişafına mane olur. Həmçinin, miqrasiya proseslərinin qarşısının inzibati yolla alınması, onun həllinin qeyri-qanuni yollarının axtarılmasını (rüşvət) alternativ çıxış yolu kimi aktuallaşdırır. Bu isə, cəmiyyətdə neqativ halların artmasına və onun bütün sahələrinə sirayət etməsinə şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Гасанова Н.К. Мультикультурализм в культурной политике. М.: Международный издательский центр «Этносоциум», 2014, 222с.
2. Пинюгина Е. Бельгийский парадокс: «национализация» ислама и участие мусульман в политическом процессе не препятствуют радикализации общества. Перспективы: http://perspectivy.info/srez/val/belgijiskij_paradoks
3. <http://musavat.com/news/olke/prezident>
4. Кукатас Ч. Либеральный архипелаг. Теория разнообразия и свободы. М., 2011.

ДИНАМИКА ПОЛИТИКИ ЭМИГРАЦИИ В СТРАНАХ ЕВРОПЫ

К.Р.АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье подробно описывается динамика эмиграции в странах Европы. В то же время отмечено, что феномен политики мультикультурализма, особенно по вопросу миграции, возник в западных обществах. В статье описываются этапы процесса миграции в истории. Также были проанализированы вопросы внутренней и международной миграции. В статье также говорится о возникновении проблем миграции в современную эпоху и превращение этой проблемы в сложную проблему человечества в глобальном масштабе. В статье также демонстрируются пути решения проблем миграции.

Ключевые слова: мультикультурализм, миграция, демократия, культура, парадигма, постмодернизм, глобализация

DYNAMICS OF EMIGRATION POLICY IN EUROPEAN COUNTRIES

K.R.ALIYEVA

SUMMARY

The article describes in detail the dynamics of emigration in European countries. At the same time, it is noted that the phenomenon of multiculturalism policy, especially on the issue of migration, emerged in Western societies. The article explains the phases of the migration process in history. Both internal migration and international migration issues are also analyzed. The article also illustrates the emergence of huge problems of migration in modern times and the transformation of this problem into a difficult problem of humanity on a global scale. The article also demonstrates ways of solving the problems of migration.

Key words: multiculturalism, migration, democracy, culture, paradigm, postmodernism, globalization

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Məmmədov İ.T. Sözün leksik mənasının mahiyyəti, nitqdə təzahürü və lüğətlərdə verilməsi	5
Əliyeva N.Ə. Müasir dilçilikdə konsept anlayışına baxış	13
Abdullayeva X.R. “Terminoloji leksikanın tərkibində obrazlı ifadələr” mövzusunda dair araşdırmanın konseptual əsasları	22
Rüstəmov Ş.T. İranda Azərbaycan dilinin müasir vəziyyəti	28

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

İsmayılova Y.N. N.Kəsəmənlinin «Dəli Domrul», T.Elçinin «Oğul Buğac», R.Təhməzoğlunun «Dədəm Qorqut» poemalarının ideya-məzmun təhlili	35
Nəcəfova K.N. N.F.Qısakürəyin lirikasında nəfs problemi və lirik “mən”in mənəvi təkmilləşməsi.....	43
Dursunova F.Ə. Türk bədii nəsrinin ilk qaynaqları.....	51
Süleymanova M.V. Şeyx İbrahim Gülşəni və xəlvətlik.....	57
Məhərrəmov A.A. “Koroğlu” dastanında sadə sual cümləsinin üslubi xüsusiyyətləri	63
Quliyeva Ş.T. Bakı Universitetinin Elmi Xəbərləri jurnalının filoloji elmlərin inkişafında rolu (1950-60-cı illər).....	73

TARİX

Zeynalov İ.X. 1945-1946-cı illərdə Ermənistan rəhbərliyinin Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsi ilə bağlı Moskva rəhbərliyi qarşısında məsələ qaldırması.....	81
--	----

Cəfərov H.F.	
Qarabağın tunc və ilk dəmir dövu kurqanları və onların etnik mənsubiyyəti.....	91
Bayramlı Z.H.	
Vəliqulu bin Davudoğlu Şamlının “Qisəsül-xaqani” əsəri və əsərdə təsvir edilən XVII əsr ədəbi mühitinə qısa bir baxış.....	99
Dostiyev T.M.	
Orta əsr Şəmkir şəhərində fayans qablar istehsalına dair.....	105
Məmmədov X.B.	
"Materiallar müqaviməti" elminin tarixi haqqında bəzi qeydlər.....	114
Lətifova E.M.	
Xilafətin süqutundan sonra Azərbaycanın şimal-qərb torpaqlarının siyasi vəziyyəti.....	123
Zeynalova S.Ə.	
XV-XVI əsrin əvvəllərində İspaniyanın “Dünyanı bölüşdürmək” uğrunda Portuqaliya ilə rəqabəti	131
Nəcəfova K.T.	
«Difai» partiyasının Azərbaycan milli hərəkatında yeri və rolu.....	136
Baxşəliyev S.F.	
Osmanlı imperatorluğu I Murad Xüdəvəndigarın dövründə.....	146
Məmmədova N.B.	
XVI əsrin birinci yarısında Habsburqların Osmanlı imperiyası ilə münasibətlərinə dair	155
Əsədov N.C.	
11 sentyabr terror aktı və ABŞ-ın İraq siyasəti.....	161
İslamova Z.R.	
Azərbaycan musiqisi XVIII əsr qaynaqlarında	168
Mehdiyeva A.Ə.	
Tatar mədəniyyətinin nadir incisi	177
Sədrəddinova G.E.	
1821-1830-cu illərdə Osmanlı imperiyasına qarşı yunanların üsyanı zamanı İngiltərənin mövqeyi	185
Şəfiyeva Ə.H.	
İran modernləşmə hərəkatının ilk azərbaycanlı ziyalıları.....	192
Əliyeva K.R.	
Avropa ölkələrində emiqrasiya siyasətinin dinamikası	202

СОДЕРЖАНИЕ

ЯЗЫКОВЕДЕНИЕ

Мамедов И.Т.
Сущность лексического значения слова,
проявление его в речи и отражение в словарях 5

Алиева Н.А.
Понятие концепт в современной лингвистике 13

Абдуллаева Х.Р.
Концептуальные основы исследования темы
«Образные выражения в составе терминологической лексики» 22

Рустамова Ш.Т.
Современное состояние азербайджанского языка в Иране 28

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Исмаилова Е.Н.
Идейно-содержательный анализ поэм Н.Кесеменли «Дели Домрул»,
Т.Эльчина «Огул Бугадж», Р.Тахмазоглу «Деде Коркуд» 35

Наджафова К.Н.
Проблема нафса в лирике Неджип Фазыл Кысакюрека
и моральное совершенствование лирического "Я" 43

Дурсунова Ф.А.
У истоков тюркской прозы 51

Сулейманова М.В.
Ш.И.Гюльшени и халветийе 57

Магеррамова А.А.
Стилистические особенности простых вопросительных
предложений в эпосе "Короглу" 63

Гулиева Ш.Т.
Роль научного журнала Вестник Бакинского Университета
в развитии филологических наук (1950 – 60-ые годы) 73

ИСТОРИЯ

Зейналов И.Х.
О поднятии в 1945-1946 гг. вопроса перед руководством Москвы
о возвращении Нагорного Карабаха Армении 81

Джафаров Г.Ф. Карабахские курганы эпохи бронзы и раннего железа и их этнические атрибуции	91
Байрамлы З.Х. Краткий обзор к “Гисас ул-хагани” Велигулу бин Давудоглу Шамлы и литературная жизнь XVII века, которая описана в данной работе	99
Достиев Т.М. К производству фаянсовой посуды в средневековом городе Шамкир	105
Мамедов Х.Б. Некоторые замечания об истории науки "Сопrotивление Материалов"	114
Летицова Э.М. Политическое состояние северо-западных территорий Азербайджана после распада Арабского халифата	123
Зейналова С.А. Борьба Испании с Португалией за «раздел» мира в XV - начале XVI вв.	131
Наджафова К.Т. Место и роль партии «Дифаи» в азербайджанском национальном движении	136
Бахшалиев С.Ф. Османская империя в период правления Мурада Худавендигара I	146
Мамедова Н.Б. О взаимоотношениях между Габсбургами и Османской империей в первой половине XVI века	155
Асадов Н.Дж. Теракт 11 сентября и политика США в Ираке	161
Исламова З.Р. Азербайджанская музыка в источниках XVIII века	168
Мехтиева А.А. Редкое сокровище татарской культуры	177
Садреддинова Г.Э. Восстание греков против Османской империи и позиция Англии	185
Шафиева А.Г. Первые азербайджанские интеллектуалы модернизаторского движения в Иране	192
Алиева К.Р. Динамика политики эмиграции в странах Европы	202

CONTENS

LINGUISTICS

Mammadov I.T.	
The essence of the lexical meaning of the word, its manifestation in the speech and reflection in the dictionaries	5
Aliyeva N.A.	
The notion of concept in modern linguistics	13
Abdullayeva Kh.R.	
Conceptual bases of thr research of the subject “Figurative expressions as a part of terminological lexicon”	22
Rustamova Sh.T.	
The current state of the azerbaijani language in Iran	28

LITERATURE

Ismayilova Y.N.	
Ideological-substantial analysis of the poems “Deli Domrul” by N.Kesemenli, “Ogul Bugaj” by T.Elchin, “Dede Gorgud” by R.Tahmazoglu	35
Najafova K.N.	
The problem of nafs in the lyrics of Necip Fazil Kysakurek and the moral perfection of the lyric "I"	43
Dursunova F.A.	
The primary sources for turkic prose	51
Suleymanova M.V.	
Sh.I.Gulshani and covertness	57
Maharramova A.A.	
The stylistic features of the simple interrogative sentences in the epos “Koroglu”	63
Guliyeva Sh.T.	
Role of Scientific News journal of Baku University in the development of philological sciences (1950-60s).....	73

HISTORY

Zeynalov I.Kh.	
Armenian government’s 1945-1946 proclamation before Moscow to give Nagorno Karabakh to Armenia	81

Jafarov H.F.	
Karabakh's bronze and early iron age mounds and their ethnic attributes	91
Bairamli Z.H.	
A brief overview of Valiqulu bin Davudoglu Shamlu's "Ghisas ul-khagani" and the literary life of the XVII century described in the work	99
Dostiyev T.M.	
The faience production of medieval Shamkir town	105
Mammadov Kh.B.	
Some notes on the history of the science of "resistance of materials"	114
Latifova E.M.	
Political status of the north-western territories of Azerbaijan after the collapse of the arab caliphate	123
Zeynalova S.A.	
The Spanish-Portuguese struggle for the division of the world in the XV-XVI centuries	131
Najafova K.T.	
The place and the role of the political party "Difai" in the Azerbaijani national movement	136
Bakhshaliyev S.F.	
Ottoman empire during Murad Khudavendiqar's reign.....	146
Mammadova N.B.	
The Ottoman-Habsburg relations in the 1st half of the XVI century.....	155
Asadov N.J.	
September 11 terror act and Iraq's policy of USA	161
Islamova Z.R.	
Azerbaijani music in the 18th century sources	168
Mehdiyeva A.A.	
Rare treasure of tatar culture.....	177
Sadraddinova G.E.	
The greek revolt against the Ottoman empire in 1821-1830 and position of England.....	185
Shafiyeva A.H.	
First Azerbaijani intellectuals of modernization movement in Iran.....	192
Aliyeva K.R.	
Dynamics of emigration policy in European countries.....	202

Redaktorları: *Afiqə Cəfərova*
Yafəs Quliyev
Nərgiz Əliyeva

Kompüter tərtibçisi: *Azadə İmanova*

Yığılmağa verilmişdir: 11.05.2017. Çapa imzalanmışdır: 11.07.2017
Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 13,75 c.v. Sifariş 121. Sayı 120. Qiyməti 2.00 man.

«Bakı Universiteti nəşriyyatı», Bakı ş., AZ 1148, Z.Xəlilov küçəsi, 23.
Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində qeydə alınmışdır.
Şəhadətnamə B310.30.04.1999.
bun@box.az

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının sədrinin 20 dekabr 2010-cu il tarixli 48-01-947/16 sayılı məktubunu əsas tutaraq «Bakı Universitetinin Xəbərləri» jurnalının redaksiya heyəti bildirir ki, nəşr etdirmək üçün təqdim edilən məqalələr aşağıdakı qaydalar əsasında tərtib edilməlidir:

1. Təqdim olunan məqalənin mətni – A4 formatında, sətirlərarası – 1 intervalla, yuxarıdan – 4 sm, aşağıdan – 4,75 sm, soldan – 4 sm, sağdan – 3,5 sm, Times New Roman – 12 (Azərbaycan dilində – latın əlifbası, rus dilində – kiril əlifbası, ingilis dilində – ingilis əlifbası ilə) şrifti ilə yığılmalıdır.

2. Hər bir məqalənin müəllifinin (müəlliflərinin) adı və soyadı tam şəkildə yazılmalı, elektron poçt ünvanı, çalışdığı müəssisənin (təşkilatın) adı göstərilməlidir.

3. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər verilməlidir (açar sözlər məqalənin və xülasələrin yazıldığı dildə olmalıdır).

Məqalələr və xülasələr (üç dildə) kompyuterdə çap olunmuş şəkildə disketlə (disklə) birlikdə təqdim olunur, disketlər geri qaytarılmır!

Əlyazmalar kvartalin əvvəlindən bir ay keçməmiş verilməlidir.

4. Hər bir məqalənin sonunda verilmiş ədəbiyyat siyahısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi qaydaları» barədə qüvvədə olan Təlimatının «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» bölməsinin 10.2-10.4.6 tələbləri əsas götürülməlidir.

Kitabların (monoqrafiyaların, dərsliklərin və s.) bibliografik təsviri kitabın adı ilə tərtib edilir. Məs.: Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərneşr, 1994, 284 s.

Müəllifi göstərilməyən və ya dördədən çox müəllifi olan kitablar (kollektiv monoqrafiyalar və ya dərsliklər) kitabın adı ilə verilir. Məs.: Kriminalistika: Ali məktəblər üçün dərslük / K.Q.Sarıcalinskayanın redaktəsi ilə. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 1999, 715 s.

Çoxcildli nəşrə aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan tarixi: 7 cildə, IV c., Bakı: Elm, 2000, 456 s.

Məqalələrin təsviri aşağıdakı şəkildə olmalıdır. Məs.: Vəlixanlı N.M. X əsrin ikinci yarısı – XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri və bir daha «Naxçıvanşahlıq» haqqında // AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 2001, № 3, s. 120-129.

Məqalələr toplusundakı və konfrans materiallarındakı mənbələr belə göstərilir. Məs.: Məmmədova G.H. Azərbaycan memarlığının inkişafında Heydər Əliyevin rolu / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: Nurlan, 2003, s.3-10.

Dissertasiyaya istinad belə olmalıdır. Məs.: Süleymanov S.Y. Xlorofill-zülal kompleksləri, xloroplastların tilakoid membranında onların struktur-molekulyar təşkili və formalaşmasının tənzimlənməsi: Biol. elm. dok. ... dis. Bakı, 2003, 222 s.

Dissertasiyanın avtoreferatına da eyni qaydalarla istinad edilir, yalnız «avtoreferat» sözü əlavə olunur.

Qəzet materiallarına istinad belə olmalıdır. Məs.: Məmmədov M.A. Faciə janrının tədqiqi. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., Bakı, 1966, 14 may.

Arxiv materiallarına aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan Respublikası MDTA: f.44, siy.2, iş 26, vv.3-5.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin ədəbiyyatına üstünlük verilməlidir.

PS: Rəhbərliyin bizə verdiyi göstərişə əsasən növbəti saylarda bu tələblərin hər hansı birinə cavab verməyən məqalələr nəşriyyat tərəfindən qəbul edilməyəcək.